ISSN 0130-5247

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

До оцінки наукової й громадської діяльності М. І. Костомарова

Сталінізм і Україна

Ліворадикальні партії на Україні напередодні жовтневого перевороту

Допомога українському народу з боку громадськості США та Канади у роки другої світової війни

Безробіття в Донбасі часів непу

Данило Апостол — гетьман Лівобережної України (1727—1734 рр.)

С. М. Дубнов — дослідник єврейського етносу

Розкуркулення в УСРР

Л. Троцький — Й. Сталін — В. Антонов-Овсієнко (Фрагменти історії політичної боротьби)

Полуботківські архіви і Сумщина

3'92

Редакційна колегія

М. В. Коваль (головний редактор), **В. М. Волковинський** (заст. головного редактора), **В. О. Замлинський, Ю. Ю. Кондуфор, В. І. Кузнецов** (заст. головного редактора), **С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносов, О. О. Кучер, Л. О. Лещенко, М. Б. Озерова** (відпов. секретар), **В. Ф. Панібудьласка, М. І. Панчук, Р. Я. Пиріг, В. М. Ричка** (заст. головного редактора), **В. Г. Сарбей, В. А. Смолій, В. Ф. Солдатенко, П. С. Сохань, О. А. Спірін, В. П. Чугайов.**

Матеріали у номер готували редактори **С. Г. Архипенко, О. В. Галата, Ю. С. Ганжуров, Л. О. Корнієнко, В. І. Новицький, А. І. Романенко, В. В. Стехун, П. Г. Яковенко**

Наукові редактори

доктор іст. наук, професор *М. В. Коваль,*

канд. іст. наук *В. М. Волковинський,*

канд. іст. наук *В. М. Ричка*

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.

Художній редактор *Н. М. Абрамова*
Технічний редактор *Ю. К. Лавриненко*
Коректор *Є. І. Міхнова*

Здано до набору 09.01.92. Підп. до друку 30.0[illegible] Формат 70×108/16. Папір № 1. Вис. друк. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,5. Обл. вид. 15,38. Тираж 13045 пр. Зам. 7-4. Ціна 2 крб. (і[illegible]дуальна), 2 крб. 50 к. (колективна).

[illegible] книжкова друкарня наукової [illegible]
252004 Київ 4, вул. Репіна, 4.

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 3(372) март, 1992. Академия наук, Институт истории Украины. Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит ежемесячно. (На украинском языке). Главный редактор М. В. Коваль. Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 253001 Киев 1, ул. Грушевского, 4. Киевская книжная типография научной книги, 252004, Киев 4, ул. Репина, 4.

Адреса редакції
253001 Київ 1,
вул. Грушевського, 4
Телефони 229 14 66, 228 52 34

АКАДЕМІЯ НАУК
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 3 (372)
БЕРЕЗЕНЬ 1992

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

СТАТТІ

До 175-річчя з дня народження М. І. Костомарова

Пінчук Ю. А. До оцінки наукової й громадської діяльності М. І. Костомарова 3

Маловідомі сторінки історії

Шаповал Ю. І. Сталінізм і Україна *(Продовження)* 12

З історії політичних партій і рухів України

Левенець Ю. А. Ліворадикальні партії в Україні напередодні жовтневого перевороту 23

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Данилюк Д. Д. *(Ужгород)*, Ілько В. І. *(Ужгород)*. Оцінка творчої спадщини Ю. І. Гуци-Венеліна у вітчизняній історичній літературі . . . 32

ПОВІДОМЛЕННЯ

Новий погляд на проблему

Вронська Т. В. Допомога українському народу з боку громадськості США та Канади у роки другої світової війни 40
Нікольський В. М. *(Донецьк)*. Безробіття в Донбасі часів непу . . . 50
Крутіков В. В. *(Кіровоград)*. Соціальна структура міської буржуазії України напередодні революції 1905—1907 рр. 57
Франчук В. Ю. Декабристи і родина Потебень 66
Кириченко В. П. С. Альєнде і А. Піночет: моделі розвитку Чилі . . . 74

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

Борисевич С. О. *(Кам'янець-Подільський)*. Поміщицьке землеволодіння і землекористування на Поділлі (1793—1830 рр.) 84

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

Герасименко Н. О. Данило Апостол — гетьман Лівобережної України (1727—1734 рр.) 92

© Інститут історії України, 1992

Академія наук УРСР
Інститут історії
Наукова бібліотека

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ МИНУЛОГО

Хонігсман Я. С. *(Львів)*. С. М. Дубнов — дослідник єврейського етносу 103

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Шаталіна Є. П. Експропріація селянських господарств в Україні у 1929—1932 рр. 109

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

Антонов-Овсієнко А. В. *(Москва)*. Л. Троцький — Й. Сталін — В. Антонов-Овсієнко (Фрагменти історії політичної боротьби) 124

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

Сапухіна Л. П. *(Суми)*. Полуботківські архіви і Сумщина 136

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Михненко А. М. *(Донецьк)*. Минуле України: відновлені сторінки . . 146
Малиновська О. А. Я. Рамач. Господарське і суспільне життя русинів у Південній Угорщині. 1745—1848 148
Кукурудзяк М. Г. *(Кам'янець-Подільський)*. Споконвічна українська земля: Історичні зв'язки Північної Буковини з Росією і Наддніпрянщиною . . 152

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Злупко Т. С. *(Львів)*. Ювілейна наукова конференція в Торонто «Михайло Грушевський в історії України» 154
Пащук І. Г. *(Рівне)*. Перша регіональна наукова конференція «Велика Волинь: минуле і сучасне» 155
Гуньовський І. М. *(Львів)*. X Подільська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства 156

СТАТТІ

До 175-річчя з дня народження М. І. Костомарова

Ю. А. Пінчук (Київ)

До оцінки наукової й громадської діяльності М. І. Костомарова

Розкрито зміст і показано значення наукової та громадської діяльності М. І. Костомарова, порушено питання про існування його історичної школи та вшанування пам'яті цього визначного вченого.

Наш славетний співвітчизник — Микола Іванович Костомаров (1817—1885) — найбільш відомий світові своїми історичними монографіями й дослідженнями. Водночас він — видатний фольклорист, етнограф, критик, публіцист, письменник, поет і, нарешті, громадський діяч, активний учасник українського визвольного руху, один із засновників Кирило-Мефодіївського братства. Разом з Т. Г. Шевченком, П. О. Кулішем, іншими славними діячами українського Відродження М. І. Костомаров пробуджував національну самосвідомість народу, активізував громадську думку, торував шлях Україні у краще майбутнє. Його творчість привернула до себе увагу і була високо оцінена, зокрема, М. П. Драгомановим, І. Я. Франком, О. І. Герценом, М. Г. Чернишевським та ін.

Протест проти будь-якого гноблення й рабства та відстоювання прав українського народу були незмінними принципами Миколи Костомарова як вченого і громадського діяча. Завдяки винятковій обдарованості він умів оживляти сухий літопис, створювати цілісні історичні образи, захоплювати читачів жвавістю й простотою викладу і тим самим спонукав їх не тільки читати, а й вивчати рідну історію. Це його величезна заслуга. Майже всі, хто намагався збагнути значення творчості М. І. Костомарова, одностайні в тому, що він популяризував знання з вітчизняної історії так широко, як ніхто до нього.

Отже, зосередимо увагу на значенні історіографічної спадщини Костомарова в цілому. Насамперед відзначимо, що він започаткував, обгрунтував, розвинув і пропагував у своїх монографіях і дослідженнях думку про необхідність вивчення життя народних мас. Тут М. І. Костомаров виявився видатним новатором, зробивши величезний внесок в українську, російську, білоруську та польську історіографію.

М. І. Костомаров збагатив історію України численними фундаментальними творами, новими історико-філософськими ідеями та виданнями історичних пам'яток. Йому належить першість у висвітленні як деяких аспектів історичного процесу, так і цілих епох. Саме за це його понад усе шанували сучасники. Зокрема, «Газета А. Гатцука» у своїй редакційній статті писала: «Спасибі тобі, що перший своїми зрячими очима неохибно розібрав єси скрижалі і прочитав хартії історії рідного народу. Ти читав їх «од слова до слова, не минаючи ані тітли, ніже тиї коми». І прочитавши, ти розказав нам єси в своїх віковічних творах «голосно та правдиво» про все, що діялось на нашім світі, «чия була правда, чия кривда і чиї ми діти»[1].

[1] Похороны Н. И. Костомарова // Газета А. Гатцука.— 1885.— 20 апр.

В особі М. І. Костомарова щасливо поєднувалися властивості дослідника, який завжди черпав свій матеріал з першоджерел, і історика-художника, що мав талант яскравого відтворювача минулого. Майже немає такого періоду історії України середніх та наступних віків, дослідникам якого не доводилося б користуватися його творами, рахуватися з його зауваженнями. В цілому ряді монографій і досліджень він дав «випукле, картинне і водночас наукове відтворення життя південноросійського народу в особі його видатних діячів»[2]. Заслуговують на увагу думки найавторитетніших науковців стосовно того, що без «великого труда Костомарова не були б нині можливі досліди новітньої історії України»[3]. За їхніми переконаннями, ідеї, проголошені М. І. Костомаровим, «...ішли вперед не тільки своєго часу, але і його власної творчості як історика, і в багатьох точках зістаються непережитими й тепер. Один з безпосередніх причасників кирило-мефодіївських ідей — сеї кульмінаційної точки української національної самосвідомості — він тільки почасти встиг зреалізувати їх в своїй історичній творчості і далеко більше заповів поколінням своїх наступників»[4]. Не раз монографії і дослідження цього ученого, навіть через багато років по його смерті, «в офіціальних історичних колах здавалися чимсь новим, нечувано єретичним»[5]. Видатні вчені визначали місце М. І. Костомарова як першого історика-федераліста серед «класиків нашої історичної літератури»[6].

У судженнях М. І. Костомарова знаходимо чимало прогресивного з огляду саме на сьогодення: знання — запорука кращого майбутнього і всілякого прогресу, якому насильство в якій би то не було формі є лише перепоною. «Завдання — викорінювати в народі щоб то не було — завжди хибне. Творіть, а не руйнуйте, старе розпадеться й перетвориться в попіл, розвіється за вітром саме собою. Інакше, — де викоренення, там — насильство, і часто доводиться, — вважав він, — шкодувати про зруйноване»[7]. Відмітною рисою цього видатного історика була надзвичайна чутливість до найцікавіших, найжиттєвіших питань. Опубліковані за його найактивнішої участі «Акты Южной и Западной России», інші численні джерела являють собою значний корпус цінних матеріалів. Без них було б неможливе як згодом, так і нині жодне дослідження з вітчизняної історії середньовіччя.

М. І. Костомаров — творець оригінальної художньої спадщини. До того ж, він відомий як неабиякий полеміст, виняткового обдарування професор. Наукова і літературна творчість, викладацька діяльність М. І. Костомарова були від початку до кінця громадянською акцією. Недарма царський уряд після перших же виступів ученого на університетській кафедрі закрив йому дорогу до неї.

Велику роль відіграв М. І. Костомаров і як один з ідеологів національно-визвольного руху, що яскраво виявилося вже в створенні Кирило-Мефодіївського братства і написанні «Книги буття українського народу» та інших документів цієї таємної політичної організації. Є думки, що саме М. І. Костомаров вперше висловив ідею незалежного слов'янства, яку поклало в основу своєї діяльності Кирило-Мефодіївське братство. Східні слов'яни, і насамперед українці, зобов'язані йому самоусвідомленням своєї етнічності. В «Книзі» з надзвичайною силою

---

[2] Багалей Д. И. Костомаровские дни в гор. Воронеже (27—29-го марта 1911 года).— Харьков, 1911.— С. 10.

[3] Крип'якевич І. Археографічні праці Миколи Костомарова // Записки наук. т-ва ім. Шевченка.— 1918.— Т. 126—127.— С. 128.

[4] Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров // Літ.-наук. вісник.— 1910.— Т. 50.— С. 225.

[5] Там же.

[6] Покровский М. Н. Историческая наука и борьба классов. — М.; Л., 1933.— Вып. 1.— С. 121.

[7] Костомаров Н. Ответ на статью Всеволода Крестовского: «Ходатайство Костомарова за Сковороду и Срезневского» // Основа.— 1861.— № 8.— С. 8.

й прозірливістю обгрунтовано необхідність знищення автократизму і класового ладу, відродження суспільного життя на засадах свободи, самостійності та встановлення республіканського правління у всеслов'янській федерації.

Федералізм в умовах самодержавства, безперечно, був революційною ідеєю суспільно-політичної думки. Отже, не дивно, що принципи демократичного федералізму посідають центральне місце в історіографічній спадщині М. І. Костомарова. Вони протистояли офіціозним схемам російської історії. Його життєвий і творчий шлях можна в загальних рисах охарактеризувати так: від історії до політики і через неї — знову до історії. Найбільшими завоюваннями на цьому шляху були постановка і обгрунтування ідеї самобутності українського народу та його історії. У листі до О. І. Герцена, надрукованому в журналі «Колокол» (1860, № 61), М. І. Костомаров писав: «В майбутньому слов'янському союзі, у нього ж віруємо і на нього ж сподіваємося, наша Південна Русь має скласти окреме, громадянське ціле на всьому просторі, де народ розмовляє південноруською мовою, із збереженням єдності, заснованої не на згубній, мертвущій централізації, а на ясному розумінні рівноправності і своїх власних вигод»[8].

До, а надто після ув'язнення і заслання М. І. Костомаров проводив роботу агітатора й пропагандиста, як влучно зауважив М. С. Грушевський, «головно під плащем історика-артиста»[9]. Він звертався більше до емоцій, ніж інтелекту своїх слухачів і читачів. Показовою щодо цього є його романтична драма «Кремуцій Корд», написана під враженням допитів у справі Кирило-Мефодіївського братства. Дія твору відбувається в стародавньому Римі. Кремуцій Корд — римський історик, який став жертвою імператора Тіверія. В особі останнього М. І. Костомаров зобразив сучасного йому деспота, душителя свободи царя Миколу І, а в особі його жертви — самого себе, в чому, власне, і полягає своєрідна алегорія — перенесення дії твору у віддалену епоху. Чесний історик протистоїть всемогутньому тиранові, гине у в'язниці, але не зрікається правди й вірності батьківщині: «Бідна моя батьківщино! Що б не сталося зі мною, — ніяке горе, ніяка мука не зможе подолати того жалю, який терзає мені серце, коли я думаю про твоє приниження»[10]. Один з персонажів цієї драми римська громадянка Аврелія відгукнулася на смерть історика такими словами (з підтекстом): «Пам'ять Кремуція Корда прикраситься нев'янучими квітами страждання за істину, а добре слово, вимовлене про нього нишком чесними громадянами, цінніше за всі узливання!»[11].

Навіть біографія М. І. Костомарова має велике повчальне значення. Його боротьба з усілякими перешкодами в роботі, його дивовижна енергія за найнесприятливіших умов, його стійкість у завершенні своїх намірів майже на смертному одрі, одним словом, вся його бездоганно чесна діяльність може послужити «великим взірцем для всіх працівників як на науковій ниві діяльності, так і в інших сферах»[12]. Водночас слід мати на увазі, що М. І. Костомаров був насамперед учасником ідейної, а не практичної боротьби.

Ніяка література про Костомарова не зможе створити точного уявлення про його творчість. Треба читати в оригіналі твори самого Миколи Івановича, тим більше, що такі можливості є: останнім часом

---

[8] Письмо Н. И. Костомарова к издателю «Колокола» с предисловием М. Драгоманова.— Женева, 1885.— С. 12.

[9] Грушевський М. Костомаров і новітня Україна // Україна.— 1925.— № 3.— С. 19.

[10] Костомаров Н. Кремуций Корд // Твори в двох томах.— К., 1990. — Т. 1.— С. 329.

[11] Там же.

[12] Семевский В. И. Николай Иванович Костомаров, 1817—1885 // Русская старина.— 1886.— Т. 49.— С. 212.

вийшов двотомник його літературних праць, а також ряд історичних монографій та досліджень. Адже ті, хто писав про М. І. Костомарова, вважали його: селянським, дворянським, дворянсько-буржуазним, буржуазним, ліберально-буржуазним, буржуазно-націоналістичним, революційно-демократичним, народовольським істориком; демократом, соціалістом і навіть комуністом; панславістом, українофілом, федералістом, істориком народного життя, народного духу, істориком-народником, істориком-народолюбцем, істориком-правдолюбцем; істориком-романтиком, істориком-ліриком, істориком-художником, істориком-белетристом, істориком-артистом і, нарешті, істориком слабким як діалектик, філософ та соціолог і, навпаки, — сильним істориком-аналітиком.

На жаль, в умовах гласності й доступності джерел не спромігся повністю позбавитися багаторазово повторених у різних працях застарілих уявлень і оцінок творчості М. І. Костомарова навіть такий історик, як В. Л. Янін. У передмові до праці М. І. Костомарова «Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей» (М., 1990) він твердить, що її автор сформувався як учений під впливом традицій українського поміщицько-буржуазного націоналізму, що його генеральна концепція не має нічого спільного зі справжнім історичним процесом. В. Л. Янін, крім іншого, обгрунтовує свої слова тим, що в останні роки виявилося «існування найдавнішого новгородсько-псковського діалекту, який у XI—XII ст. відрізнявся від південноруського не менш як двома десятками істотних ознак, але багатьма елементами подібний до мов балтійських слов'ян (передмова, с. 10). Але ж Костомаров ніколи й не заперечував такої відмінності між діалектами. Більше того, відомо, що він одним з перших порушив питання про історичне значення прибалтійських слов'ян. В. Л. Янін робить також закид, що Микола Костомаров підтримував «розхоже уявлення про демократизм новгородського суспільства, перетворене в кредо Радищевим, декабристами і Герценом». При цьому В. Л. Янін стверджує, що «знамените новгородське віче» було органом «вузькостановим» (передмова, с. 8). Однак академік Д. С. Лихачов у нещодавно надрукованій праці «Русская культура в современном мире» підкреслив, що тільки Петро I, «проводячи свої реформи, поклав край старим російським нарадам широкого складу й представницьким зібранням «всіх людей» («Новый мир». — 1991. — № 1. — С. 4).

Отже, М. І. Костомаров мав і має не тільки прихильників, а й противників. Оцінюючи його наукові заслуги, одні визнають за ним визначну роль у вітчизняній історіографії як творця і новатора, інші, навпаки, зводять до мінімуму його значення в історичній науці. Взагалі ж усіх дослідників творчості М. І. Костомарова можна розподілити на дві полярні частини: одна — схиляється до того, що його творчість звернута в минуле, друга — в майбутнє. Водночас не можна замовчувати й того, що ні при житті, ні по смерті не було по-справжньому оцінено заслуги М. І. Костомарова в історіографії, хоча окремі міркування щодо цього й з'являлися. Зокрема, відомий дослідник О. М. Пипін зазначав, що ми маємо перед собою «письменника іншої школи, ніж було коло Погодіна і Устрялова, чи, пізніше, коло Соловйова»[13]. Він вважав М. І. Костомарова першокласним ученим і оригінальним представником історіографії, ученим, котрий ніколи не звертався до тем опрацьованих, брав матеріал для своїх творів тільки з першоджерел. Особливо це стосується історії України, яка до М. І. Костомарова була майже зовсім не розроблена і перебувала, за висловом В. Б. Антоновича, «в хаотичному стані»[14]. Цікаво, що сам М. І. Костомаров,

---

[13] Пыпин А. Н. И. Костомаров, 1817—1885 // Вестник Европы.— 1885.— № 5.— С. 416.

[14] Антонович В. Б. Н. И. Костомаров как историк // Киевская старина.— 1885.— № 5.— С. 30.

оцінюючи свою роль у науці, писав, що він «застругував лише цеглини для майбутньої історії Південної Росії»[15].

У зв'язку з тим, що деякі дослідники вважають М. І. Костомарова виключно істориком-художником, твори якого начебто не мають наукового значення, становлять певний інтерес його особисті погляди з цього питання. Він, зокрема, писав, що «якщо коли-небудь з'явиться в науці російської історії історик-художник, то не раніше, ніж тоді, коли поважні *рутинери* своїми виданнями й дослідженнями підготують йому можливість проявити свій талант і свої сили. Досі ще гори пам'ятників минулого життя лежать поховані в архівах і бібліотеках недосліджені, непояснені: — далеко нам до мистецтва!»[16]. Гадаємо, найближчими до істини були ті вчені, котрі визнавали, що «наука народознавства, яка народжується, згадає Костомарова: його слава ще попереду»[17]. Що ж робило цього діяча, до речі, з досить поширеною репутацією дивака, кумиром суспільства протягом 1840—1880 рр. у Росії? Що горнуло до нього молодь, яка вважала його своїм улюбленцем, незважаючи на миттєві непорозуміння і навіть деякі кардинальні розходження, до самої його смерті? Чим він завоював репутацію найпопулярнішого історика? На нашу думку, це пояснюється його стійкою ненавистю до самодержавства і бюрократизму, котрому він протиставляв вільну громадську самодіяльність; до аристократії й соціальних привілеїв, яким протиставлялася демократична і соціальна рівноправність; до централізму і державного насильства, котрому протиставлявся федералізм. До того ж, треба зважити й на ставлення до вченого безпосередніх спостережників творчої лабораторії М. І. Костомарова. Вони свідчать, що його ніколи не полишало щире прагнення до неупередженого, об'єктивного викладу історії. Він зображував історичних осіб й описував події такими, якими вони справді йому уявлялися в той чи інший момент, на підставі тих чи інших даних, не керуючись ніколи сторонніми міркуваннями. Історичні пам'ятки не були для нього мертвим матеріалом, що підтверджував ті чи інші наукові факти й гіпотези. Вони «безпосередньо впливали на його уявлення, викликали перед ним живі картини і образи минулого»[18].

Після монографій «Богдан Хмельницкий», «Бунт Стеньки Разина», «Начало Руси» та інших наступні твори М. І. Костомарова, в яких оспівувалася боротьба удільно-вічового начала проти єдинодержавності, сприймалися як такі, що служили завданням революційно-демократичної агітації. Провідна ідея наукової і громадської діяльності М. І. Костомарова, котру можна подати формулою «з народом проти держави», зробила його ідеологом революційного народництва. Щоправда, він не завжди був послідовним, а з кінця 70-х років навіть хотів, як відомо, примирити український культурно-освітній, а отже, й національно-визвольний рух з урядом. Що тут можна сказати? Лише приєднатися до думки академіка М. С. Грушевського, який вважав, що нам, минаючи ці слабкі сторони, належить пам'ятати і шукати в Костомарові те, що становило справжній зміст його життя і діяльності, що ставить його у ряд безпосередніх творців революції української і російської. «Його проповідь ненависті до царизму і старої російської державності, — писав, зокрема, Михайло Сергійович, — до поневолення народу, як маси, і народностей, як націй, — торувала дорогу революції, і в довершенім розвалі старої феодальної, централізованої самодержавної Росії, безсумнівно, знайшли вирази його ідеали істо-

---

[15] Там же.— С. 31.

[16] Костомаров Н. Ответ на статью Всеволода Крестовского: «Ходатайство Костомарова за Сковороду и Срезневского» // Основа.— 1861.— № 8.— С. 8.

[17] Вашкевич Г. Из воспоминаний о Николае Ивановиче Костомарове // Киевская старина.— 1895.— № 4.— С. 59.

[18] Воспоминания Н. А. Белозерской: Николай Иванович Костомаров в 1857—1875 гг. // Русская старина.— 1886.— № 6.— С. 633.

рика і громадянина. Завданням нездійсненим зістається друга половина його програми — організація широкої слов'янської федерації, такої, як він собі її уявляв»[19].

Отже, виходячи із сучасних принципів історіографії, головною метою досліджень про Миколу Івановича Костомарова мусить бути не творення легенди, не поява якоїсь ікони, а правильне історичне розуміння живої, реальної людини, що віддзеркалювала в собі епоху і впливала на її розвиток. Ми ставимо не іконостас, писав М. С. Грушевський, а галерею типових представників нашого громадського руху, «в плоті і крові, в сильних і слабих формах їх діяльності»[20]. М. І. Костомаров прожив життя, наповнене активною творчістю й безперервною ідеологічною боротьбою. Він прагнув ввести правду в усі свої твори, котрі писав не на солодкоголосий придворний кшталт, не на догоду чомусь чи комусь (нерідко навіть на шкоду собі), а задля істини в науці. Недарма ще за життя М. І. Костомарова про нього писали, що він був з тих, які можуть сказати про себе, що їх знає «вся читаюча Росія», а, головне, що їх однаково поважають і цінують люди всіх «партій» і всіх «напрямів»[21].

І тому сумно, що досі немає усталеної наукової оцінки його творчої спадщини, навіть гідної цієї особи біографії. Як 100 років тому, так і сьогодні, для цієї визначної постаті не знайшлося відповідного, заслуженого нею місця в нашій історіографії, більше того — в історії нашої культури. Через те, мабуть, ще й досі ім'я М. І. Костомарова належним чином не представлене ні в експозиціях музеїв, ні в назвах майданів, вулиць, наукових установ або навчальних закладів, ні в іменних преміях і стипендіях, не кажучи вже про перевидання повного зібрання його творів.

16 травня 1992 року виповнюється 175 літ від дня народження Миколи Костомарова. Хочеться сподіватися, що в суверенній Україні черговий ювілей цієї видатної особистості буде, нарешті, відзначений належним чином. Водночас в умовах розбудови незалежної Української держави необхідно по-новому прочитати й оцінити творчу спадщину та діяльність М. І. Костомарова.

Автор не вдавався тут до докладного наукового аналізу й характеристики історичних монографій та досліджень М. І. Костомарова. Цього неможливо зробити в одній статті, оскільки тільки їхній перелік перевищив би її обсяг. Проте не можна не підкреслити того, що вони мали не лише величезне пізнавальне, а й виховне, громадянське значення. Те ж саме слід сказати і про діяльність М. І. Костомарова, пов'язану з Кирило-Мефодіївським братством. Вже перші праці вченого, особливо магістерська дисертація «Про причини й характер унії в Західній Росії» (1842 р.), засвідчують, і на це свого часу звернув увагу академік М. С. Грушевський, що з-поза історії воєн і попечительських заходів влади «починає виступати в його очах все виразніше сіра народна маса, об'єкт адміністративних попечень, видвиженій народниками на перший план, як носитель дійсної правди народного життя, властитель безцінних скарбів народної творчості»[22].

З появою М. І. Костомарова в українській історіографії на наукову арену виступало покоління, виховане на нових ідеях «народності», що стали провідними в усьому духовному житті суспільства і дали новий зміст, нову мету і нове розуміння всьому українству. Ось як (можна сказати, єретично для епохи минувшого століття) оцінював М. І. Кос-

---

[19] Грушевський М. Костомаров і новітня Україна // Україна.— 1925.— № 3.— С. 20.

[20] Там же.

[21] Наши знакомые: Фельетонный словарь современников Вл. Михневича.— СПб., 1884.— С. 111.

[22] Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров // Літ.-наук. вісник.— 1910.— Т. 50.— С. 216.

томаров унію, тобто об'єднання у XVI ст. православної і католицької церков під зверхністю римського папи: «Разюча і очевидна важливість існування унії для історії нашої вітчизни починається не тоді, коли вона виникла під честолюбними задумами єпископів, але з того часу, коли стала політичним завданням, коли в таборах козацьких предводителів вирішено було відторгнути Західну Русь від Польщі, а в московському кабінеті — поєднати її з Московією»[23]. Таким чином, період запровадження релігійної унії становить інтерес для нього насамперед в аспекті формування переконань народу, коли вона «зовсім зробилася вже народним завданням, схвилювала всю країну, стала центром усіх ідей, які рухали не тільки Малоросію і Литву, а й всю слов'янську Північ»[24].

З роками, коли історіографія поповнилася новими дослідженнями з історії унії, М. І. Костомаров неодноразово в автобіографічних і полемічних працях вказував на певну недосконалість своєї магістерської дисертації. Взагалі з цим можна погодитися, якщо взяти за мірило її фактографічний аспект. Стосовно ж філософського аспекту, то його з ряду причин, у тому числі й з огляду на цензурні обставини, Костомаров майже не торкався, так само як і переважна більшість дослідників його творчості. Тим часом саме історико-філософський зміст становить найбільшу цінність цієї наукової розвідки і, на нашу думку, залишився неперевершеним у пізніших часах. Насамперед ідеться про безкомпромісне проголошення в ній української національної ідеї, що мало унікальне значення не тільки для становлення М. І. Костомарова як історика України, а й для розвитку української історіографії взагалі. Недаремно М. С. Грушевський назвав цю дисертацію «історично-політичним памфлетом, сильно закрашеним публіцистикою»[25]. Характеризуючи її, він, зокрема, відзначив: «Книжечка давала не зовсім те, що обіцював заголовок «О причинах и характере унии в Западной России». Автор мало займається «Західною Росією» в цілому, а головно тільки Україною, і дає сумарний погляд на її історію. Цілком природно в тодішніх обставинах, що в центрі сеї історії стала боротьба за віру. Але се характеристично — боротьба «народня». Не єрархічні відносини, не школа, не полемічна література, а боротьба мас»[26].

Небагато знайдеться праць, в котрих би так лаконічно й глибоко були охарактеризовані класи-стани українського суспільства, в тому числі й козацтво, а також особливості визвольного руху в Україні, діяння мас та історичних осіб, зокрема Б. Хмельницького, і, нарешті, — історичне значення унії. На думку М. І. Костомарова, гасло віри підвело українців і замість свободи вони одержали в середині XVII ст. нову московську неволю. Українці не того шукали в Москві, що їх там спіткало, — це він визнає. Але, як вважав М. С. Грушевський, доводить (гадаємо, змушений був доводити, хоча й не врятував цим дисертацію від «із'ятія» і знищення), що це, власне, був той найліпший кінець, який тільки міг бути: проти волі України та її суспільних верств обидві Русі об'єдналися в одній Росії. А це, відзначається в дисертації М. І. Костомарова, суперечило честолюбним задумам гетьмана. І сам народ український, хоч і пам'ятав колишню єдність, але не міг з'єднатися з «московитянами» щиро, по-братськи. Звичаї, мова, поняття — все змінилося впродовж віків. Беручи стільки століть участь у безперервних битвах поляків з «московитянами», українці звикли вважати останніх народом неприязним. «Правління московське, упорядковане, самодержавне, було, — роз'яснює М. І. Костомаров, — дуже

---

[23] Костомаров Николай. О причинах и характере унии в Западной России // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова.— К., 1928.— С. 1.

[24] Там же.— С. 21.

[25] Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова.— С. 9.

[26] Там же.— С. 7.

незгідне з вільними ідеями українців, що звикли і в Польщі, і в своїй Гетьманщині вбачати анархію. Всі тремтіли за свої права: козаки знали розум і замилування до порядку московського государя, були впевнені, що цар не буде з ними сваритися й миритися, як польські королі, не даватиме їм десятків приємних привілеїв і конституцій, з яких жодна не поправить їхнього становища. Духовенство боялося за свою незалежність, страхалося піддання під московського патріарха; одним словом, все відштовхувало тодішніх малоросіян від московського престолу. Але зате була ідея, що надихала всю масу народу, ідея, котра могла відігнати всякі побоювання, — віра. Православ'ю загрожувала біда, а православ'я було для українців дорожче понад усе; всі бачили, що тільки одне об'єднання з Московщиною могло захистити його. Ця ідея переборола будь-яку упередженість, будь-яке народне честолюбство. Українці присягли цареві, але присягли йому тільки тому, що він і народ його сповідали святу східну віру».

«...Однак історик, — як зазначає М. І. Костомаров, — даремно шукатиме тієї поетичної сторони, що повинна була б відобразити це братерське об'єднання двох гілок одного народу. Найгостріші вияви народної недовірливості, вимушена присяга, потайна ворожнеча, надія на обман — характеризують цю епоху. Хмельницький не думав щиро піддаватися цареві: він хотів цим підданством лише налякати Польщу, заплутати Росію, а потім скористатися обставинами для своїх честолюбних планів. Народ присяг лише тому, що Білоцерківська угода могла приборкати його віру, і лише після запевнень з боку московського уряду, що права його будуть збережені вічно. Таким чином, унія, зрушивши народ і викликавши в нього страх за віру, призвела до того, чого прагнули царі від Івана III і чого б вони не досягли без неї»[27].

М. І. Костомаров був творцем оригінальної науково-літературної спадщини. Якраз такою працею є його наукова монографія, присвячена висвітленню життєвого шляху й державної діяльності гетьмана Лівобережної України Івана Мазепи. Ця тема, починаючи з часів Петра І, була майже забороненою, що й позначилося на стриманому ставленні до неї кількох поколінь істориків. Доречно зауважити, що після М. І. Костомарова не сталося кардинальних зрушень у науковому висвітленні особи І. Мазепи саме як людини та історичного діяча. Крім того, в написаній на унікальних архівних джерелах і опублікованій у 1882 р. монографії М. І. Костомарова «Мазепа» відтворюється ціла епоха, викладаються її головні події і явища, подаються документально аргументовані життєписи діячів. І ставитися до неї треба як до історично достовірної і науково об'єктивної праці, хоча й створена вона вченим в яскравій художній літературній формі. Проблема взаємозв'язку історичної особи та народу-творця історії, тобто І. Мазепи й широких мас населення України, вирішується в ній у лаконічній і винятково точній формулі: народ за Мазепою не пішов.

Щодо концепції самого Костомарова, то вона складна й глибока, побудована на принципі: з народом проти держави. Крім того, потрібно враховувати не тільки те, що писав М. І. Костомаров, а й зміст процитованих ним документів, тобто спробувати прочитати цей, як і інші його твори, між рядками. Адже ж час, у який вона створювалася, м'яко кажучи, не сприяв свободі творчості. Гадаємо, що М. І. Костомаров пожертвував оцінкою І. Мазепи (як політичного авантюриста) до певної міри заради торжества ідеї українізації (так само, як і деякими визначеннями щодо С. Разіна). Адже на друкування його книг потрібен був дозвіл цензури, більше того, іноді — самого імператора, котрий, як відомо, особисто читав «Бунт Стеньки Разина». Нарешті,

[27] Костомаров Николай. О причинах и характере унии в Западной России // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова.— С. 34—35.

є підстави вважати, що деякі опоненти лишили поза увагою вислів М. І. Костомарова про те, що на дні душі у кожного мислячого українця «...спить Виговський, Дорошенко, Мазепа — і пробудиться, коли настане нагода»[28].

З винятковою енергією і незвичайною мужністю працював М. І. Костомаров до самої смерті, створивши величезну кількість різноманітних праць, з яких надруковано близько 320. Він мав намір ще багато чого зробити в галузі історії, літератури тощо. Свідченням цього, зокрема, є зібрані ним матеріали про М. В. Ломоносова. На превеликий жаль, ця праця не була ним створена, як залишився незакінченим останній твір про фельдмаршала Мініха. 7 (19) квітня 1885 р. М. І. Костомаров помер у своїй петербурзькій квартирі, яка довгий час була місцем зустрічей багатьох наших великих співвітчизників. Похований він 11 (23) квітня на Волковському кладовищі.

Визначний український учений В. Б. Антонович у зв'язку зі смертю М. Костомарова у доповіді, виголошеній 14 квітня 1885 р. на засіданні товариства Нестора-літописця в Києві, відзначив: «Під свіжим враженням завданої втрати побажаємо, щоб і згодом на полі руської історії було побільше діячів, які б відзначалися таким працелюбством, знаннями, ерудицією і особливо художністю, які ми бачимо в творіннях покійного, і приносили б стільки плодів цій науці, скільки приніс їй покійний Микола Іванович»[29]. Можна навести безліч подібних висловлювань. Так, оцінюючи історичні твори М. І. Костомарова, газета «Восточное обозрение» писала: «Все цілісне, повне, гармонійне й зрозуміле в цій історії. Ми чуємо в цій історії і шум народних хвиль, бачимо окремі течії, ...бачимо ідею, бачимо самий дух народний, що затаївся й тихо віє на нас. Чи можна після цього сказати, що ця особа, яка творила народну історію з її народоправством, земствами, історик, який настільки близько відчував народно-обласне життя, історик нового, невідомого напрямку, не мав школи?»[30]. Відповідаємо, звичайно, неможливо, хоча здебільшого саме так твердилося досі.

Виходячи з реалій сьогодення і набутих у процесі наукового пошуку знань, слід вважати М. І. Костомарова демократом, історикомфедералістом, а засновану ним школу — українсько-народницькою. Інакше, як же тоді пояснити наявність в історичній літературі таких, наприклад, визначень, що «М. І. Костомаров є не лише Нестором національної історіографії, не лише талановитим зображувачем минулої долі українського народу, а й видатним культурно-громадським діячем, одним з творців і ідеологів національного українського відродження»[31].

Одержано 09.12.91.

Раскрыто содержание и показано значение научной и общественной деятельности Н. И. Костомарова, затронут вопрос о существовании его исторической школы и о чествовании этого выдающегося ученого.

---

[28] Ответ Костомарова (И. С. Аксакову) // Киевская старина.— 1897.— № 11.— С. 53.

[29] Антонович В. Б. Н. И. Костомаров как историк // Киевская старина.— 1885.— № 5.— С. 34.

[30] Областная история и областной историк // Восточное обозрение.— 1885.— № 16.— С. 3.

[31] Жученко М. Н. И. Костомаров и его историко-литературная деятельность // Укр. жизнь.— 1915.— № 5—6.— С. 5.

Маловідомі сторінки історії

Ю. І. Шаповал (Київ)

Сталінізм і Україна *

У даному розділі статті завершується розповідь про кампанію пошуків «прихованих троцькістів», розпочату в середині 30-х рр. за ініціативою Сталіна. Автор торкається подій 1937 р., в якому було дано новий імпульс терору на Україні.

Коли свідчення М. А. Нирчука та М. І. Мухіна надіслали до Москви, у НКВС СРСР, а у відповідь отримали телеграму про те, що викриття троцькістів на Україні набуває серйозного характеру і значення, Б. В. Козельський застрелився. З приводу цього самогубства довгий час існувала версія, згідно з якою Б. В. Козельський сам створив у органах НКВС «троцькістську організацію» і, побоюючись викриття, пішов з життя. На користь цієї версії працювало насамперед те, що в середині 1937 р. найближчих його колег (М. Д. Грушевського, С. С. Брука, М. О. Григоренка та ін.) заарештували як учасників «контрреволюційного заколоту в органах НКВС». Заарештований 11 липня 1937 р. С. С. Брук спочатку заперечував свою приналежність до троцькістів, однак вже 27 липня власноручно написав заяву про те, що у 1934 р. був втягнутий Б. В. Козельським у «контрреволюційну організацію».

У документах збереглося чимало ознак того, що ніякої «організації» у НКВС не існувало, а відбувалася звичайна для сталінської репресивної системи ротація кадрів: прибирали тих, чиїми руками чинився терор у попередні роки. Б. В. Козельський був надто помітною постаттю, щоб залишитись поза увагою. Разом з тим аналіз фактичного матеріалу засвідчує, що його дії містили «компромат», який при бажанні легко можна було використати. І його використали.

Як свідчив на допиті 16 липня 1937 р. вже згаданий С. С. Брук, зокрема, Б. В. Козельський не реагував на свідчення Д. Б. Наумова-Лекаха про зв'язки Ю. М. Коцюбинського з Г. Л. Пятаковим, Є. О. Преображенським та ін. «Ці протоколи Наумова, — говорив С. С. Брук, — за вказівкою Козельського лежали у Григоренка до одержання від Логінова й Голубенка свідчень у 1936 р. про дворушницьку мету буцімто відходу Пятакова від троцькізму». 31 липня 1937 р. М. О. Григоренко свідчив: «Восени 1935 р. було розпочато слідство у справі бойової троцькістської терористичної організації, за якою були заарештовані Нирчук, Мухін, Розанов та інші. Слідство було доручено мені, Грушевському, Борисову, Грозному та Глебову. У цій справі було дано настанову Козельським і Бруком «не закопуватись вглиб», і без них протоколів з прізвищами не брати».

Трохи раніше, 27 липня 1937 р., М. О. Григоренко написав заяву, в якій, зокрема, стверджував: «Коли був заарештований Коцюбинський, його у Москві допитували Козельський і Брук. Згодом Коцюбинського перевезли у Київ і доручили допитувати мені. Приїхавши з Москви, Брук мені сказав, що Коцюбинський і зізнався б у Москві, але Козельський допитував так, щоб він не зізнався. У Києві Козельський почав допитувати Коцюбинського у моїй присутності. Допит мав формальний характер. Потім передали Коцюбинського мені, щоб я проводив очні ставки... Настанову було дано таку, що очні ставки провести одну за одною і закінчити справу. Так і зробили... Справу було швидко

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журнал.— 1990.— № 12; 1991.— № 2, 4—8, 10—12; 1992.— № 1—2.

згорнуто. Козельський поїхав у Москву з доповіддю і звідти повернувся з рішенням особливої наради. Як і з ким це він там зробив, я не знаю, факт, що справу з собою до Москви він не брав...».

Чому саме Б. В. Козельський прагнув швидше «закрити» справу Ю. М. Коцюбинського та інших, напевно, залишиться таємницею. Однак це було. На свій кшталт це засвідчила людина, за допомогою котрої Б. В. Козельський та інші працівники НКВС вели провокаційну діяльність, спрямовували терор проти тих осіб, яких було обрано жертвами. Йдеться про автора багатьох праць, філософа, академіка В. О. Юринця (котрого М. Г. Хвильовий критикував у своїй праці «Україна чи Малоросія»). Протягом багатьох років він був секретним співробітником НКВС, і за його доносами було заарештовано чимало визначних літераторів та науковців. Заарештований у 1937 р. В. О. Юринець визнав, що на нього чинив тиск Б. В. Козельський, що від В. А. Балицького він одержав 2 тисячі карбованців за свої послуги.

«...Я, — свідчив він, — писав брехливі донесення про нібито існуючі контрреволюційні та терористичні організації... Я провокував на активні виступи і дії окремих осіб... Протягом кількох років я постійно бував п'яний. Пив, щоб не думати, починаючи з ранку. Я приходив п'яний на зустрічі із співробітниками НКВС»... На допиті 25 липня 1937 р. В. О. Юринець свідчив: «З приїздом Коцюбинського Юрія на Україну і призначенням його головою Держплану Козельський одного разу дав мені таке доручення: поговорити з Винокуром, котрий працював в ВУАМЛІНі, котрий був мені відомий в минулому як троцькіст, і з'ясувати, як троцькісти в ВУАМЛІНі думають реагувати з приводу розповсюджуваних чуток в ВУАМЛІНі, що Коцюбинський Ю. троцькіст. Я з цього приводу говорив з Винокуром, він мені відповів, що йому це відомо і він не надає цьому ніякого значення. Козельському я доповів мою розмову з Винокуром, і він доручив мені розповсюджувати серед українців думку, що Коцюбинський Юрій є українець, і якщо українці таврують Коцюбинського як троцькіста, то вони б'ють і себе. Я виконав цю вказівку Козельського».

Коли В. О. Юринець давав ці свідчення, в живих вже не було не тільки Б. В. Козельського, а й Ю. М. Коцюбинського, котрому 7 березня 1937 р. оголосили обвинувальний висновок. У ньому вказувалося, що НКВС викрито і ліквідовано контрреволюційну троцькістську терористичну організацію, яку очолював український центр. Свою підривну роботу вона вела під безпосереднім керівництвом створеного у Москві 1932 р. троцькістсько-зінов'євського об'єднаного терористичного центру. Автори фабрикації наголошують, що характерною особливістю організації на Україні є блокування троцькістського підпілля з іншими контрреволюційними групами, в першу чергу з українськими націоналістами. Далі йшло стандартне обвинувачення у підготовці терористичних актів проти керівництва ВКП(б) та КП(б)У.

Ю. М. Коцюбинський особисто кваліфікувався як прихований троцькіст-дворушник, ініціатор створення на Україні контрреволюційної терористичної організації та троцькістського центру. Йому приписувалося насадження троцькістських осередків у Держплані УРСР, ВУАМЛІНі та інших установах, зв'язки з керівниками української націоналістично-терористичної організації М. П. Любченком, Ю. П. Мазуренком. Йшлося й про те, що Коцюбинському була відома діяльність «українських терористів-письменників» Г. Д. Епіка та К. С. Буревія. Обвинувачення було дуже густо пересипано словом «тероризм», хоч не містить бодай найнезначніших фактів про спроби проведення терактів.

Ю. М. Коцюбинський звинувачувався у злочинах, передбачених статтями 54-8 та 54-11 Карного кодексу УРСР із застосуванням Закону від 1 грудня 1934 р. Цей обвинувальний висновок був затверджений

А. Я. Вишинським. Під час закритого судового засідання, на якому головував В. В. Ульріх, Ю. М. Коцюбинський підтвердив свої свідчення на попередньому слідстві і сказав, що додати нічого не може. Його присудили до розстрілу, і того ж дня виконали вирок[1].

Слід згадати і про те, що окрім «Контрреволюційної троцькістської організації» та «Троцькістсько-терористичної організації», за постановами Особливої наради НКВС СРСР від 27 квітня, 26 червня, 3 вересня і 13 жовтня 1936 р. ще 15 чоловік були піддані ув'язненню у виправно-трудові табори строком на 5 років (один — на 3 роки) за участь у так званому «Об'єднаному троцькістсько-націоналістичному блоці на Україні», що мав, за документами НКВС, також назву «Бойова організація». Ті, кого оголосили керівниками і найбільш активними учасниками цієї «організації» (М. А. Нирчук, Н. В. Білярчик, Г. Г. Звада та ін.), були засуджені в числі 37 членів «троцькістсько-терористичної організації», а інші (Є. С. Шабліовський, Л. Л. Розен, В. М. Волков, Ф. Г. Глушко, Н. І. Горенштейн та ін.) репресовані позасудовими органами по окремих карних справах. Деякі з них у 1937—1939 рр. за тими ж обвинуваченнями були знов піддані репресіям і розстріляні.

Згідно обвинувальним висновкам та іншим документам, «Бойова організація» буцімто була «складовою частиною широко розгалуженої контрреволюційної організації, що являла собою політичний і організаційний блок решток розгромлених троцькістів, українських націоналістів і меншовиків, створений на основі індивідуального терору, як основного засобу політичної боротьби, й готувала терористичні акти проти керівників партії й уряду на Україні». Як у відношенні 37 осіб, засуджених у справі «Троцькістсько-терористичної організації», ще у 50-ті рр. відмінені рішенням Особливої наради при НКВС СРСР й припинені карні справи 12 чоловік, котрим приписали участь у «Бойовій організації»[2]. Ще 3 реабілітовані на підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. «Про додаткові заходи по відновленню справедливості у відношенні жертв репресій, що мали місце в період 30—40-х і на початку 50-х років».

Ще на початку 1936 р., а саме 26—30 січня, відбувся Пленум ЦК КП(б)У, у доповіді на якому П. П. Постишев повідомляв, що з 33 494 виключених з партії чоловік органами НКВС заарештовано 2 211 осіб (з них 922 «націоналіста» та 213 «троцькістів»)[3]. Пленум розглянув два «організаційних питання». Перше «про члена ЦК КП(б)У т. Михайлика (Пропозиція ПБ ЦК КП(б)У)». У рішенні зазначалося: «При перевірці партійних документів з'ясувалось, що Михайлик служив чиновником в міністерстві землеробства гетьмана Скоропадського, з 1905 по 1908 рік був меншовиком. Все це він при вступі до партії приховав.

В зв'язку з цим — вивести Михайлика зі складу членів ЦК КП(б)У[4]».

Друге питання — «Про кандидата в члени ЦК КП(б)У т. Ахматова. (Пропозиція ПБ ЦК КП(б)У)» розв'язувалось таким же чином: «За зв'язок т. Ахматова з Каменєвим в 1926 році, про який він не повідомив партію, — вивести т. Ахматова зі складу кандидатів в члени ЦК КП(б)У»[5]. Ось таким чином одні з найактивніших організаторів

---

[1] Пиріг Р. Я. «Справа» Юрія Коцюбинського // Маршрутами історії.— К., 1990.— С. 324.

[2] Як зазначалось у визначенні Військової колегії Верховного суду СРСР від 1 вересня 1956 р. у справі «Троцькістсько-терористичної організації на Україні» (складовою частиною якої було оголошено «Бойову організацію»), «матеріали попереднього слідства, покладені в основу обвинувального вироку у даній справі, були сфальсифіковані колишніми співробітниками НКВС УРСР, в подальшому засудженими за злочинну діяльність в органах НКВС».

[3] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі— ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 1, спр. 473, арк. 61 (зв.).

[4] Там же, спр. 467, арк. 3.

[5] Там же.

судового процесу «СВУ» М. В. Михайлик та Л. С. Ахматов опинились поза партією.

На цьому ж Пленумі з доповіддю «Про підсумки перевірки документів в КП(б)У» виступив П. П. Постишев. «Численні факти, — підкреслювалося в резолюції по доповіді, — викриті в процесі перевірки партдокументів, показують, що найлютіші вороги партії та Радянської влади — троцькісти, націоналісти, пілсудчики, німецькі і польські фашисти, білогвардійці — продовжують свою підривну контрреволюційну роботу, прагнучи до відриву України від Радянського Союзу й перетворення України на плацдарм нової інтервенції проти СРСР.

Ось чому партійні організації України повинні міцно засвоїти всі уроки та висновки, дані в ухвалі грудневого Пленуму ЦК ВКП(б) на доповідь т. Єжова про підсумки перевірки партійних документів, не забувати особливостей обстановки на Україні і безперервно підвищувати революційну більшовицьку пильність у своїх лавах»[6].

У своїй доповіді П. П. Постишев особливо підкреслив той факт, що за ходом перевірки партійних документів на Україні слідкував Сталін: «І тов. Косіору і мені товариш Сталін говорив не раз: ви дивіться, добре організуйте перевірку, кому-кому, а вам необхідно цією справою особисто самим займатися і стежити тут пильно»[7]. Мине рік, і стане зрозуміло, що Сталін сказав це не випадково.

1937 р.: новий імпульс до терору. 13 січня 1937 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про незадовільне партійне керівництво Київського обкому КП(б)У та недоліки у роботі ЦК КП(б)У». Коли приймалася ця постанова, Сталін, за словами С. В. Косіора, сказав: «Можливо, нарешті хоч тепер ви зрозумієте, що таке партійна робота і як її слід вести у подальшому»[8]. Напрямок цієї «роботи» невдовзі став зрозумілим: вогонь нищівної критики переноситься на П. П. Постишева. Значну роль у спрямуванні цієї критики відіграв колишній покровитель П. П. Постишева — Л. М. Каганович. 16 січня 1937 р. відбувся пленум Київського обкому КП(б)У за його участю. Постишева звинуватили в пособництві ворожим елементам і розвалі роботи. Тоді ж його увільнили від обов'язків секретаря столичної парторганізації у зв'язку, як було оголошено громадськості, з неможливістю поєднувати цю посаду з постом секретаря ЦК КП(б)У[9].

У січні 1937 р. Л. М. Каганович взяв участь у роботі активу Київської парторганізації. За спогадами М. С. Хрущова, сам Каганович розповідав, що «коли зібрав партактив у Київському оперному театрі, то буквально закликав: «Ну, виходьте ж, доповідайте, хто ще знає про ворогів народу?». Організовував щось на зразок такого народного суду... Кагановичу повідомили, що є у них така жінка, Ніколаєнко, активний працівник, працює на культурному фронті і веде боротьбу проти ворогів народу. Жахлива, говорять, склалася картина. Каганович розповів, напевно, Сталіну про ці збори, і у одному із своїх виступів Сталін зауважив, що бувають ось невеликі люди, які надають однак велику допомогу нашій партії. Така невелика людина, як Ніколаєнко, надала партії на Україні велику допомогу у викритті ворогів»[10]. І справді, у заключному слові на лютнево-березневому (1937 р.) Пленумі ЦК ВКП(б) Й. В. Сталін навів «приклад з тов. Ніколаєнко», котра «цілий рік подавала сигнали про неблагополучність у партійній організації у Києві». За сталінським визначенням, «Ніколаєнко була права, а київська організація була неправа»[11].

---

[6] Там же, (додаток), арк. 2—3.
[7] Там же, спр. 473, арк. 62.
[8] Там же, спр. 526, арк. 32.
[9] Волковинский В. Н. Павел Петрович Постишев.— К., 1987.— С. 182.
[10] Мемуары Никиты Сергеевича Хрущева // Вопр. истории.— 1990.— № 4.— С. 70.
[11] Сталін Й. Про хиби партійної роботи і заходи ліквідації троцькістських та інших дворушників. Доповідь і заключне слово на пленумі ЦК ВКП(б) 3—5 березня 1937 р.— К., 1945.— С. 36.

У чому ж саме «була права» Ніколаєнко, яку підтримав Л. М. Каганович, а за його рекомендацією і «вождь народів»? Відповідь на це містить документ під назвою «Про осіб, винних у цькуванні тов. Ніколаєнко П. Т.», що був прийнятий ЦК КП(б)У у травні 1937 р. Ось уривок з цього рішення: «Вважати встановленим, що в організованому контрреволюціонерами-троцькістами Дзенісом, Гіттелем, Абрамовим, Костюченком та ін. цькуванні т. Ніколаєнко П. Т., яка викривала їх як ворогів народу, активну участь брали також т. Постоловська Т. С.[12], яка тоді була секретарем парторганізації УАМЛІН'у. Тов. Постоловська разом з Косманом наполягала на виключенні т. Ніколаєнко з партії і особисто відстоювала це рішення перед Київським міськкомом і обкомом партії.

Колишній перший секретар Київського міськкому КП(б)У тов. Сапов І. А. внаслідок політичної своєї сліпоти, втрати партійної пильності сприяв цьому цькуванню. Під його керівництвом і при активній участі т. Постоловської Т. С. бюро Київського міськпарткому виключило тов. Ніколаєнко з партії. Незважаючи на те, що акти перевірки, в яких тов. Ніколаєнко значилася перевіреною, були міськкомом затверджені 25.IX.1935 р., Косман на початку січня 1936 р., після того, як у міськкомі вирішили виключити т. Ніколаєнко з партії, чинить підроблення і виправляє вже підписані і затверджені акти»[13].

Після виключення із партії П. Т. Ніколаєнко написала заяву на ім'я Сталіна, і у квітні 1936 р. була відновлена у партії, та й після цього, на її думку, цькування її з боку Київських міськкому і обкому продовжувалось, про що вона і «сигналізувала». І ці «сигнали» принесли результат. Згаданим рішенням ЦК КП(б)У Т. С. Постоловській було оголошено «сувору догану з попередженням» за «втрату політичної пильності і за участь у організованому контрреволюціонерами-троцькістами цькуванні тов. Ніколаєнко».

Догану оголосили також тоді вже колишньому першому секретареві Київського міськкому партії І. А. Сапову. Покарали й інших учасників інциденту[14].

Та на цьому він не був вичерпаний. Поза сумнівом, Сталін вирішив скористатися ним для дискредитації П. П. Постишева. 31 січня — 2 лютого 1937 р. Пленум ЦК КП(б)У спеціально обговорив згадану постанову ЦК ВКП(б). У доповіді С. В. Косіор, зокрема, зазначав: «Коли питання про помилки Київської організації і недоліки ЦК КП(б)У обговорювалось ЦК ВКП(б), товариш Сталін кілька разів (а він це робив і до цього) дав нам деякий історичний огляд й обгрунтування того, чому ЦК ВКП(б) змушений був, вважав за необхідне міцно вдарити за недоліки по київській організації та ЦК КП(б)У. Він говорив про те, що з часу вбивства тов. Кірова ми виявили у нас, у нашій внутрішній партійній роботі, у нашому партійному господарстві дуже багато неблагополучних сторін, тобто у нас такий стан, який дає можливість ворогам вільно проникати в партію, проникати в її найвищі установи й завдавати нам удару в спину...»[15]. С. В. Косіор зазначав також, що дехто схильний провести аналогію між 1937 р. і 1933 р., хоча, на його думку, «нині у нас в цьому відношенні справа крупніше»[16]. Тоді, 1933 р. «були захоплені націоналістами і троцькістами заклади культурного, ідеологічного фронту. Це ми маємо і зараз. Але поза тим ми нині маємо захоплення, пролізання троцькістів у великій кількості у значну частину партійного апарату. Ми тоді не мали цього явища»[17].

---

[12] Т. С. Постоловська була дружиною П. П. Постишева.
[13] ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 145, спр. 118, арк. 203.
[14] Там же, арк. 204.
[15] Там же, спр. 526, арк. 10.
[16] Там же, арк. 25.
[17] Там же.

Найбільшу «засміченість» цими елементами відзначено у Київському та Харківському обкомах КП(б)У. У першому з них, а саме його одночасно з роботою у ЦК КП(б)У очолював П. П. Постишев, зокрема, троцькістами оголосили зав. відділами пропаганди, торгівлі, керівних партійних органів, а також промислово-транспортного відділу. Загалом 46 членів Київського обкому було виключено із партії, 32 з них заарештували як «ворогів народу» (серед них — 7 членів і кандидатів у члени бюро обкому)[18]. У Харкові «викрили» як троцькістів другого секретаря обкому І. А. Мусульбаса, першого і другого секретарів міськкому партії, завідуючих чотирьох відділів міськкому КП(б)У[19]. По партійних організаціях республіки прокотилася хвиля репресій.

С. В. Косіор наполягав на тому, що «троцькісти захопили всі основні установи ідеологічного фронту ВУАМЛІН... Дзеніс сидів нагорі, а по інститутах його сподвижники — Сараджев, Гіттель, Войтинський, Сазонов та цілий ряд інших»[20]. Каявся (в котрий вже раз!) С. В. Косіор і у власних помилках, у кадрових прорахунках, оскільки низку відповідальних працівників ЦК КП(б)У, в тому числі зав. відділом науки, а також агітації і пропаганди, було оголошено «троцькістами» або «контрреволюціонерами»[21]. У доповіді неодноразово визнавалася ключова роль НКВС у боротьбі з «ворогами народу». Зокрема, говорячи про період 1935—1936 рр., С. В. Косіор зазначав: «Викриття тих ворогів, яке було здійснено за цей період часу, пішло за рахунок безпосередньо апарату НКВС»[22]. Як сказав один з виступаючих на Пленумі, у доповіді С. В. Косіор «розгорнув перед нами жахливу картину того, як підлі троцькісти, агенти фашизму, змогли втертися у довіру ЦК і, вміло маскуючись, рекомендувати своїх людей й захопити певні ланки роботи в свої руки, щоб краще розставити свої сили і через своїх людей проводити контрреволюційну роботу»[23].

На Пленумі почали лунати критичні зауваження на адресу П. П. Постишева. Причому виступали його товариші по Політбюро. І от тепер виходило, що ті якості Постишева, що вчора були його надбанням, сьогодні оголошувалися негативними. І взагалі його колеги вельми відчутно прагнули від нього дистанціювати. Зрозуміло, що П. П. Постишев також був змушений взяти слово. Цей виступ ніколи не друкувався і не цитувався навіть його біографами, хоча за своїм змістом цей документ вкрай важливий і для розуміння тогочасного стану самого П. П. Постишева, і для розуміння багатьох наступних подій. Ось чому варто докладно процитувати стенограму Пленуму ЦК КП(б)У. «Товариші, — говорив П. П. Постишев, — насамперед я повинен повідомити.., що я всі ці дні хворів і тому не мав змоги увесь час брати участь у роботі Пленуму.

Товариші, я дуже багато думав увесь цей час, з дня прийняття рішення ЦК ВКП(б), про помилки та незадовільне партійне керівництво Київського обкому. Помилки наші з вами дуже серйозні, а мої власні особливо. Про засміченість ділянок культурного фронту троцькістами я буду говорити нижче.

Я хочу свою промову розпочати про наші і мої особливо помилки на дуже важливій ділянці — культурному фронті...

Товариші, боротьба з націоналістами та націонал-ухильниками у 1933 році, ясна річ, є прекрасною більшовицькою сторінкою історії КП(б)У. Цього ніхто не заперечує і не намагається заперечувати. Та наші успіхи заспокоїли нас...

---

[18] Там же, спр. 488, арк. 80.
[19] Там же, спр. 526, арк. 27.
[20] Там же, арк. 34—35.
[21] Там же, арк. 36.
[22] Там же, арк. 17.
[23] Там же, арк. 202.

Академія наук УРСР Інститут історії БІБЛІОТЕКА

Ми повинні були міцно дивитись не тільки за сільським господарством, а й за фронтом будівництва радянської української культури. Ось тут, товариші, на цій виключно важливій в умовах України ділянці, я припустився особливо величезної помилки. Я взяв на себе тягар, що його мені ніхто не доручав офіційно. Це по-перше.

А по-друге, я взяв тягар не по плечу. Я кажу про своє керівництво, про свою участь у керівництві фронтом української радянської культури. І я повинен вам сказати, чому не по плечу. Та тому, що, на мій сором, я погано знаю історію українського народу — раз, я погано знаю його культуру — два, я до цього часу не оволодів, як це вимагається від керівництва, мовою українського народу — три. А ці якості — вони необхідні для кожного з нас й тим більше для мене, котрий взявся, більшою чи меншою мірою це інше питання, керувати серйозною, виключно важливою ділянкою, в умовах України особливо...

Як сталося, що я взяв на себе роль, особисто мені інколи не притаманну, у цих великих питаннях? Напевно, я сам, товариші, свою роль тут, на Україні, як другий секретар ЦК КП(б)У, не зовсім зрозумів і свою роль перебільшив. Чи я сам винен у цій справі? Ні. Товариші члени Політбюро мене своєчасно не виправили. Можливо, вони десь там між собою говорили, окремі члени Політбюро, може, ображались, все може бути, але я цього не знаю, до мене особисто члени Політбюро ставилися вельми дружньо і як до товариша також; я не можу поскаржитись і на ставлення до мене Станіслава Вікентійовича... У нас сімейних стосунків між членами Політбюро взагалі не було ні у кого, але, бачите, у приватній бесіді, у товариській розмові ніхто нічим не дорікнув, не сказав, що ти тут вчиняєш погано, неправильно. Звідси, повторюю, і поглиблення моєї власної помилки й поглиблення помилки Політбюро ЦК КП(б)У»[24]. В кінці свого виступу — а він був досить довгим — П. П. Постишев сказав: «Рішення ЦК ВКП(б) правильне. Я вже говорив, що стосовно мене воно милостиве. Безумовно. Я думаю, що і я також зможу зробити відповідні висновки з цього рішення і зможу по-чесному, при вашій допомозі й підтримці, виправити свої помилки і не повторювати їх»[25].

Закінчивши свою промову під бурхливі оплески, П. П. Постишев, напевно, сам щиро вірив, що ще зможе працювати. Однак події недалекого майбутнього внесли суттєві корективи в ці його сподівання. Коли на лютнево-березневому (1937 р.) Пленумі ЦК ВКП(б) вирішувалась доля М. І. Бухаріна і О. І. Рикова, П. П. Постишев, який нещадно громив їх у 1929 р., висловився за те, щоб «віддати до суду без застосування розстрілу», тоді як М. І. Єжов, С. М. Будьонний, М. М. Шверник, О. В. Косарєв, Й. Е. Якір, Д. З. Мануїльський вимагали для них страти[26]. Розпочав П. П. Постишев свій виступ досить сміливо, але коли Сталін, висловлюючи своє невдоволення, його перервав, він знітився.

17 березня 1937 р. відбувся Пленум ЦК КП(б)У, на якому з інформацією про лютнево-березневий (1937 р.) Пленум ЦК ВКП(б), а також про «справу Бухаріна — Рикова» виступив С. В. Косіор[27]. В рішенні Пленуму, зокрема, зазначалось: «Пленум схвалює виключення з лав партії контрреволюційних правих дворушників Бухаріна і Рикова...

Пленум ЦК ВКП(б) відмітив факти кричущої запущеності в партійно-політичній роботі Київського обкому і ЦК КП(б)У, які виражені в порушенні статуту партії, які привели до засміченості ворожими елементами низки важливих ділянок роботи...

---

[24] Там же, спр. 527, арк. 151, 158, 159—160, 164.

[25] Там же, арк. 173.

[26] Волкогонов Д. А. Тріумф і трагедія. Політичний портрет Й. В. Сталіна.— Кн. 1.— С. 474.

[27] ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 531, арк. 2—46.

Пленум зобов'язує Політбюро і всі обкоми виправити допущені грубі помилки і недоліки...»[28].

Саме цей Пленум, керуючись постановою Політбюро від 9 березня 1937 р., увільнив П. П. Постишева від обов'язків другого секретаря ЦК КП(б)У «в зв'язку з переходом тов. Постишева на іншу роботу за межі України»[29]. Другим секретарем було обрано М. М. Хатаєвича. На цьому Пленумі П. П. Постишев не був присутній. І взагалі з його від'їздом з України критика на його адресу значно посилиться. Повною мірою це виявилось на XIII з'їзді КП(б)У, що працював 27 травня — 3 червня 1937 р. «Мені відомо, — говорив, зокрема, С. В. Косіор, — ходять чутки досі ще у нас на Україні, про те, що тов. Постишев постраждав за інших, так би мовити, в ім'я загальних інтересів вибрали його і, що називається, покарали і показали, як не треба керувати.

Це, товариші, неправильно. Він постраждав не за інших, а звичайно за себе самого. Я думаю, що коли шукати прикладу втрачання пильності, сліпоти і того, як можуть обсісти людину і забрати в руки людину, людину надзвичайно здібну, не рядову, це, товариші, приклад, безумовно, товариша Постишева. Він постраждав за виняткову втрату елементарної більшовицької пильності, за те, що дозволив оточити себе ворожими троцькістськими елементами, за те, що цілком і забагато вірив тим людям, які його оточували»[30].

На думку С. В. Косіора, «на прикладі київського керівництва, на чолі якого стояв тов. Постишев, найбільш яскраво було виявлено і цілком правильно, що ЦК тут по суті, конкретно, не тільки не перебільшив вину тов. Постишева і ті події, які були в Київській організації, а навіть в оцінці трошки м'яко розцінив»[31]. У своїх виступах деякі делегати з'їзду виключно негативно оцінювали діяльність П. П. Постишева під час його перебування у республіці, звинувачуючи його не тільки у втраті «пильності», а у роздмухуванні культу власної персони, «вождизмі» тощо. «Серед холуїв і підлабузників, — говорив, наприклад, П. П. Любченко, — що безупинно кадили київському керівництву, зокрема тов. Постишеву, у великому числі були вороги народу — троцькісти, праві і націоналісти, що зробили своєю тактикою дворушництво... Оточення тов. Постишева дуже спритно використовувало той факт, що свого часу, в 1933 році, тов. Постишев був відряджений на Україну для виправлення тих помилок, які ЦК КП(б)У припустив у 1931—1932 роках. Факт приїзду свого на Україну для зміцнення проводу, свою участь у виправленні помилок... надзвичайно перебільшував тов. Постишев»[32].

На думку П. П. Любченка, провина членів Політбюро ЦК КП(б)У полягала у тому, що «не розгромили вчасно «троцькістської артілі», справжнісінької «троцькістської артілі», яка засіла в Київському обкомі, яка мала своїх лазутчиків в апараті ЦК, на ідеологічному фронті і користувалася підтримкою тов. Постишева і його обороною». Закликав П. П. Любченко пам'ятати і про те, що «ряди ворогів будуть поповнюватися», що залишились ще «корінці тих, кого ми недавно викрили й розгромили»[33].

На думку заступника Наркома внутрішніх справ В. Т. Іванова, «на досвіді тов. Постишева видно, як вороги використовують той галас, підлабузництво, вождизм, котрі були створені навколо тов. Постишева і в котрих він, звичайно, винуватий»[34].

---

[28] Там же, спр. 530, арк. 3.
[29] Там же.
[30] Там же, спр. 487, арк. 117.
[31] Там же, арк. 120.
[32] Любченко П. П. Вивести Радянську Україну на перше місце в СРСР. Промова на XIII з'їзді КП(б)У.— К., 1937.— С. 6—7.
[33] Там же.— С. 9, 11.
[34] ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 488, арк. 141.

За словами М. М. Попова, «одна із причин того, чому тов. Постишев на Україні так швидко піддався запамороченню від успіхів, коротше кажучи — зазнався, чому його позитивні якості так швидко перетворились в негативні, чому він став почувати себе спеціалістом в усіх питаннях, починаючи з історії української літератури або завдань Комуністичної партії Польщі, полягає в тому шумі, який навколо його імені робила преса. Ініціатива в цьому шумі виходила від підлабузницьких елементів, які оточували тов. Постишева».

Особливо категоричні оцінки діяльності П. П. Постишева та й взагалі ситуації, що склалася на Україні в ході боротьби з «ворогами народу», містили виступи М. Ф. Гікала та І. С. Шелехеса. «Ясно, що Україна, — сказав, наприклад, М. Ф. Гікало, — є одним з класичних прикладів того, як можна не розуміти, що означає капіталістичне оточення і підпадати під владу, під вплив ворожого капіталістичного оточення...»[35]. На цю заяву змушений був відреагувати у своєму заключному слові С. В. Косіор, зауваживши, що М. Ф. Гікало і І. С. Шелехес взагалі «наговорили дещо зайвого, чого не треба було говорити». Оцінюючи виступ М. Ф. Гікала, С. В. Косіор говорив: «Я думаю, що це приклад, як можна саму хорошу промову зіпсувати зловживанням чорними фарбами, коли починаєш фарбувати так, що нічого не видно».

Для остаточної розправи над П. П. Постишевим було обрано січневий (1938 р.) Пленум ЦК ВКП(б). На нього обрушились усі, хто виступав, починаючи з доповідача Г. М. Маленкова і закінчуючи другим секретарем Куйбишевського обкому ВКП(б) М. Г. Ігнатовим. Під схвальні репліки Сталіна О. М. Ярославський, О. В. Косарєв та ін. буквально влаштували суд над Постишевим, звинувачуючи його в розвалі роботи. (А справа полягала в тім, що після приїзду в Куйбишев він зіткнувся з обстановкою, коли в результаті «чистки» була паралізована нормальна діяльність обкому, облвиконкому і райкомів партії. Через те, що в багатьох райкомах залишилось по 2—3 члени, вони фактично припинили роботу. І таких райкомів було понад 30. Провину за це звалили на П. П. Постишева.) Марними залишались його спроби виправдатися тим, що він недовгий час очолює Куйбишевську парторганізацію, довести, що в даній обстановці він діяв правильно. Довершив розгром Л. М. Каганович: «Я Постишева знаю добре, — заявив він. — Я їздив за дорученням ЦК торік у Київ, коли ми викривали найгрубіші помилки Постишева в керівництві Київською і Українською партійними організаціями. Постишев показав себе в Києві працівником, який зривав на практиці директиви партії, за що ЦК його тоді і зняв з Києва. Сліпота Постишева до ворогів народу межує із злочином. Він не бачить ворогів навіть тоді, коли всі горобці на даху цвірінькали... Спостерігаючи тебе в кулуарах і слухаючи твій виступ на цьому Пленумі, я стверджую, що ти хитруєш з ЦК партії». Пригнічений і розгублений, Постишев зміг лише вичавити з себе: «Я визнаю цілком і повністю свою промову, яку я виголосив тут, неправильною і непартійною. Як я проголосив цю промову, я і сам зрозуміти не можу. Я прошу Пленум простити мене. Я не тільки ніколи не був з ворогами, а й завжди боровся проти ворогів...»[36].

Сталін запропонував Пленуму вивести Постишева з кандидатів у члени Політбюро, залишивши його членом ЦК ВКП(б). Для П. П. Постишева, який перебував буквально в шоку, ніби з'явилась якась надія. Але доля його була вирішена. Через місяць його виключили з рядів ВКП(б) і незабаром заарештували. Рік він провів у катівнях НКВС. Зрозумівши безнадійність свого становища, він практично не захищався, але й тривалий час відкидав усі пред'явлені йому звинувачення. Однак, як і багато його колишніх соратників, також репресованих,

[35] Там же, спр. 490, арк. 40—41.

[36] Волкогонов Д. А. Тріумф і трагедія. Політичний портрет Й. В. Сталіна.— Кн. 1.— С. 509.

П. П. Постишев врешті-решт був зломлений. Голова Військової колегії Верховного суду СРСР В. В. Ульріх повідомляв Сталіну, що Постишев серед інших підсудних повністю визнав себе винним, хоч на суді дехто від своїх свідчень, даних на попередньому слідстві, відмовився. Смертний вирок П. П. Постишеву було виконано 26 лютого 1939 р.

Висунута і культивована Сталіним теза про загострення класової боротьби в ході соціалістичного будівництва дала у 1937 р. могутній поштовх для ескалації «ворогоманії» і «шпигуноманії». У своїй «закритій» доповіді на XX з'їзді КПРС М. С. Хрущов зазначав, що кількість заарештованих за обвинуваченнями у контрреволюційних злочинах збільшилась у 1937 р. у порівнянні з 1936 р. більш ніж у 10 разів [37].

«Склалася хибна практика, — говорив також у своїй доповіді М. С. Хрущов, — коли в НКВС складались списки осіб, справи котрих підлягали розгляду на Військовій Колегії, і їм наперед визначалась міра покарання. Ці списки направлялись Єжовим особисто Сталіну для санкціонування передбачуваних мір покарання»[38]. Всього, за даними М. С. Хрущова, у 1937—1938 рр. Сталіну було направлено 383 таких списка і була одержана його санкція [39].

4 серпня 1937 р. Сталін підписав директиву ЦК ВКП(б) про проведення у 2—3 районах відкритих процесів над шкідниками у сільському господарстві. Як свідчить аналіз фактів, саме ця директива значно стимулювала пошук «ворогів народу» на селі. Не стояла осторонь виконання цієї директиви і Україна, що, зокрема, засвідчував звіт секретаря Харківського обкому КП(б)У М. Ф. Гікала на ім'я Сталіна[40].

У лютому 1937 р. до ЦК КП(б)У надійшла інформація про «попередні підсумки розробки архівних матеріалів кол[ишньої] Всеукраїнської наукової асоціації сходознавців (ВУНАС)». Всього в 1930—1937 рр. були репресовані 37 колишніх членів ВУНАС, з них: «за націоналістичну контрреволюційну діяльність — 10 чол.; за терористичну — 8; за троцькістську — 2; за шпигунську на користь Японії — 5; за шпигунську на користь Німеччини — 1; за організовану контрреволюційну діяльність — 11»[41]. 90 колишніх членів ВУНАС проходили у справах як такі, що були зв'язані з «контрреволюційною українською націоналістичною, троцькістською, меншовицькою та іншою антирадянською роботою»[42].

Видобуття необхідних зізнань полегшувалось тим, що саме у 1937 р. було офіційно дозволено застосовувати фізичний вплив на тих, кого підозрювали у «ворожих діях». Трохи пізніше це засвідчив сам Сталін. 20 січня 1939 р. від імені ЦК ВКП(б) він дав телеграму ЦК компартій союзних республік, обкомам, крайкомам, наркомам внутрішніх справ і начальникам управлінь внутрішніх справ. У телеграмі, зокрема, було сказано: «ЦК ВКП(б) пояснює, що застосування методів фізичного впливу у практиці НКВС, починаючи з 1937 року, було дозволене ЦК ВКП(б)... Відомо, що всі буржуазні розвідки застосовують методи фізичного впливу проти представників соціалістичного пролетаріату і притому застосовують ці методи у найогиднішій формі. Виникає питання — чому соціалістичні органи державної безпеки мають бути гуманнішими щодо скажених агентів буржуазії і заклятих ворогів робітничого класу і колгоспників?

---

[37] О культе личности и его последствиях. Доклад Первого секретаря ЦК КПСС тов. Хрущева Н. С. XX съезду КПСС // Реабилитация. Политические процессы 30—50-х годов.— С. 34.

[38] Там же.— С. 39.

[39] Там же.

[40] ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 2909, арк. 153—155.

[41] Там же, оп. 1, спр. 2909, арк. 10.

[42] Там же.

ЦК ВКП(б) вважає, що методи фізичного впливу повинні як виняток застосовуватися до відомих і запеклих ворогів народу і розглядатися у цьому випадку як допустимий і правильний метод»[43].

Як «допустимий і правильний метод» стало також розглядатись те, що в партійних організаціях, особливо при виборах керівних установ, прилюдно висловлювались не просто сумніви чи критичні зауваження, а відверті наклепи, створювалась обстановка політичної істерії. З'явились і конкретні особи, котрі, так би мовити, ініціювали таку обстановку. До цих людей належав, зокрема, директор Харківського зоотехнічного інституту, кандидат в члени ЦК КП(б)У Ф. П. Тесленко. Саме він ще на січнево-лютневому (1937 р.) Пленумі ЦК КП(б)У почав зводити наклепи на ряд осіб, серед яких, зокрема, опинився і А. А. Хвиля. Процитуємо уривок із стенограми Пленуму, на якому Тесленко провів такий своєрідний діалог: «Володимир Петрович Затонський не дасть збрехати. Хвиля у 1923 та 1924 році був керівником троцькістської організації у Харківському сільськогосподарському інституті.

(П. Косіор: Між іншим, це нічим не підтверджено.

П. Затонськиий: Я не можу згадати).

Я нагадаю. На тих зборах, де ви робили доповідь, більшість голосів за лінію партії дорівнювала 4—5.

(Т. Затонський: Пам'ятаю, 4—5).

А потім Хвиля, Дімант і Хоменко і цілий ряд інших внесли такі поправки, що резолюція вийшла троцькістська.

(Т. Затонський: Діманта пам'ятаю. Цей факт можна буде по протоколах встановити).

Т. Тесленко: Не тільки по протоколах, а є справжні, живі люди. І ось Хвиля у Харківському сільськогосподарському інституті... виконував завдання Шумського по збиранню й підготовці контрреволюційних кадрів, для їх боротьби з Радянською владою і Комуністичною партією. Інакше ніхто в інституті ролі Хвилі не розумів.

(Т. Косіор: А свою боротьбу з Шумським вів для відводу очей?).

Це дворушництво, справжнє дворушництво»[44].

Ф. П. Тесленко також твердить, що «Хвиля, коли писав проти Хвильового, в той же час у товариському колі вів вперту агітацію за «Вальдшнепи», як класичний твір, як зразок того, як слід писати»[45].

Ще більшою мірою «викривальна» активність Ф. П. Тесленка виявилась під час XIII з'їзду КП(б)У.

(Далі буде)

Одержано 12.12.91.

В данном разделе статьи завершается повествование о кампании поисков «скрытых троцкистов», начатую в середине 30-х гг. по инициативе Сталина. Автор касается событий 1937 г., в котором был дан новый импульс террору на Украине.

[43] Власть и закон // Правда.— 1988.— 7 окт.
[44] ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 526, арк. 261.
[45] Там же, арк. 262.

З історії політичних партій і рухів України

Ю. А. Левенець (Київ)

Ліворадикальні партії в Україні напередодні жовтневого перевороту

Зроблено спробу визначити сутність діяльності ліворадикальних партій на Україні до жовтня 1917 р. Основна увага приділяється Революційній Українській партії (РУП), діячі якої зробили помітний внесок у справу пробудження національної самосвідомості українського народу.

На початку XX ст. на Україні в цілому вже склалася соціально-економічна структура, яка значною мірою обумовлювала специфіку політичного життя. В процесі буржуазної модернізації центрами важкої промисловості на півдні царської Росії стали Катеринославська губернія, а також такі великі міста, як Харків, Миколаїв, Одеса. В той час тут налічувалось понад 200 тис. робітників [1]. Проте, незважаючи на стрімкий промисловий розвиток, Україна залишалася переважно сільськогосподарським регіоном. Яскраво це ілюструє порівняння кількості міських та сільських жителів. Якщо, скажімо, на початку XX ст. у містах України мешкало 12,7% населення, то в Англії — 78%, Німеччині — 56%, Франції — 41,2%. Оскільки переважна більшість населення України мешкала у селі, на перший план, звичайно, висувалось аграрне питання. Найбільш чисельними були найбідніші господарства із наділом до 5 десятин. Таких дворів налічувалося 1307513 (44%), а належало ж їм лише 4,1 млн. десятин (20,8%) [3]. Отже, зіткнення за землю було неминучим.

Важливим фактором, який впливав на генезис політичної системи в Україні, виступала й національна структура, що склалася. Швидкий промисловий розвиток викликав значний приплив населення з центральної Росії, перш за все у Донецько-Криворізький регіон. За рахунок прийшлих робітників бурхливо зростала кількість мешканців таких міст, як Катеринослав, Миколаїв, Одеса, Харків, Київ. Внаслідок цього в деяких містах Катеринославської, Херсонської і Київської губерній помітно переважало російське населення. Так, наприклад, в Миколаєві росіян було 66,3%, українців — 7,5%, Харкові відповідно — 62,8% і 26%, в Одесі — 47,4% і 9,2%, в Києві — 54,5% і 21% і т. д. А в Донбасі близько 70% всього загалу пролетарів були вихідцями з великоросійських губерній [4]. Важливо врахувати, ще одну обставину національного характеру, яка досить помітно впливала на розвиток політичного життя України. Справа в тому, що майже вся Україна, крім Харківської губернії, належала до так званої смуги єврейської осілості. Досить значна частина середньої та дрібної буржуазії, інтелігенції; ремісників та пролетарів була єврейського походження і концентрувалась у містах. І якщо питома вага єврейського населення на Україні становила 7,5%, то у містах ця цифра підвищувалася до 28% [5]. Таким

---

[1] Населення України, яка знаходилася в межах Російської імперії, становило приблизно 23 млн. чоловік за переписом 1897 р.

[2] Г. К. Материалы к вопросу о земельной политике на Украине // Украинский коммунист.— 1919.— № 1.— С. 38.

[3] Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР.— М., 1954.— С. 45.

[4] Г. К. Материалы к вопросу о земельной политике на Украине // Украинский коммунист.— 1919.— № 1.— С. 38.

[5] Там же.

чином, існувала вельми суттєва національна різниця між майже українським селом і багатонаціональним містом.

Отож на такому тлі найскладніших проблем 11 лютого 1900 р. в Харкові група студентської молоді проголосила про заснування Революційної Української партії — РУП. Біля витоків створення партії стояли люди досить молодого віку, такі, як Д. Антонович, М. Русов, Л. Мацієвич та Б. Каменський. Відомі вони були, здебільшого, завдяки своїм батькам, колишнім визначним українофілам. Зрозуміло, що зразу ж постало питання про створення програми. Але з самого початку діяльності партії її лідери зіткнулися з проблемою, яка переслідуватиме їх впродовж усього існування РУП. Недостатня теоретична підготовка керівної верхівки, відсутність справжніх, глибоко наукових розробок, присвячених соціально-економічним проблемам України та перспективам її подальшого розвитку, зумовлять складні шляхи українських політиків. Щоправда, вони усвідомлювали наявність деяких вад в особистій політичній освіті. Орган РУП «Гасло» у 1902 р. визнав, що «зважаючи на певну неясність теоретичних завдань, яка панувала в нашому суспільстві, ми приступили до нашої праці з певною нерішучістю і згори застереглися, що переважно будемо обговорювати справи практичні». Вчорашні студенти звернулися до відомого харківського адвоката М. Міхновського з проханням допомогти скласти програму. М. Міхновський дуже швидко виконав замовлення, і вже наприкінці 1900 р. у Львові вийшла друком брошура «Самостійна Україна». М. Міхновський зробив наголос на національному аспекті в діяльності партії. «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від гір Карпатських до гір Кавказьких», — така мета проголошувалася в брошурі [6].

У грудні 1902 р. в Києві відбувся перший з'їзд РУП, на якому були присутні 6 чоловік. З'їзд обрав ЦК у складі Д. Антоновича, Е. Голіцинського і В. Козиненка. В цей же час дещо змінюється організаційна побудова партії. У Львові створюється «Закордонний комітет», який відіграє значну роль в історії РУП.

Спілкування з галицькими соціал-демократами, ознайомлення з західноєвропейською соціалістичною літературою прискорювало еволюцію до марксизму вчорашніх революційних радикалів. Наприкінці 1902 р. програмні настанови РУП дещо конкретизувалися. Як зазначалось в 12 випуску «Гасла», кінцева мета боротьби «полягає в ідеалі самостійної непідлеглої Української Республіки робочих мас з усуспільненням засобів продукції, націоналізацією землі і диктатурою пролетаріату...»

Деяку теоретичну непевність РУП намагалася компенсувати енергійною практичною роботою. Але перші кроки в цьому напрямі одразу наявно продемонстрували лідерам РУП, наскільки політична робота складніша за теоретичних, абстрактних міркувань. Серед робітників промислових міст України великим авторитетом користувалися організації РСДРП і Бунду. Бундівські осередки охоплювали також значну частину невеликих містечок Київської, Подільської та Волинської губерній, а на півдні України активно працювали есери. Отже, РУП вимушена була шукати своє місце у досить сталій структурі політичного життя. Як зазначалося у доповіді РУП Амстердамському Міжнародному Соціалістичному Конгресу (1904 р.), партія «поставила своєю метою агітацію і пропаганду серед сільського пролетаріату України» [7]. За півтора року було видано серію агітаційних брошур, написаних «мужицькою» мовою, серед них «Чи є тепер панщина?», «Власна земля», «Козаччина», «Дядько Дмитро», «Страйк чи бойкот?» та інші. Проте і тут далася взнаки серйозна нестача партійних літераторів.

[6] Самостійна Україна.— Львів.— 1900.— С. 20.

[7] Центральний державний історичний архів України, ф. 275, оп. 1, спр. 1434, арк. 5.

Здебільшого ці брошури являли собою некритичні переклади польських видань ППС (Польської соціалістичної партії), а з точки зору ідеологічної спрямованості — еклектичну суміш народницьких і соціал-демократичних ідей. І ще одна риса ранньорупівської літератури заслуговує на увагу — це її орієнтація на селянство. І брошури, і листівки РУП в 1901—1902 рр. мали суто аграрно-соціалістичний характер. Розповсюдженням літератури займалися міські осередки РУПу, або, як вони називалися, громади. З самого початку існування партія складалася з шести «вільних громад» — Київської, Полтавської (губернської), Полтавської (міської), Харківської, Чернігівської і Чорноморської. Трохи пізніше утворився «Закордонний комітет», а в 1904 р. заявив про себе «Донський комітет».

Саме практична робота завдала дошкульного удару по теоретичних мріях діячів РУП. Рівень національної самосвідомості українського селянства залишався досить низьким, і через це агітація за відокремлення України від Росії не знаходила відгуку навіть у аграрних районах, оскільки селянство дивилося на світ крізь призму соціально-економічних проблем. Саме тому одна з провідних тез — відтворення самостійної України, не маючи широкої соціальної бази, зависла у повітрі.

Першими це усвідомили члени Київської вільної громади. Чому саме вони? Ось які аргументи наводить в статті «Об Украинской революционной партии» невідомий «украинец-искровец». Ця стаття була надрукована в № 80 від 15 грудня 1904 р. меншовицької «Искры» у вигляді стислого історичного нарису про РУП. «Тоді, як всі інші вільні громади, стоявши осторонь від культурних центрів і бувши упереджені проти руської книжки, займалися кустарництвом, «Київська вільна громада» мала змогу зіткнутися з усіма революційними течіями Росії, а крім того, познайомитися на ділі з робітничим рухом». У цій статті, вельми критичній, однак не піддавалася сумніву провідна роль Київської вільної громади у розробці теоретичних засад партії. Таким чином, на початку 1903 р. перед практиками РУПу чітко постали два шляхи. Перший передбачав подальше обстоювання тези про самостійність України і повільну культурницьку роботу, націлену на пробудження національної самосвідомості українського народу. Другий — вимагав замінити принцип самостійності України якоюсь іншою формою співіснування з Росією і зосередитись на боротьбі проти самодержавства разом із іншими загальноросійськими партіями. Київська вільна громада у запропонованому проекті програми, надрукованому на початку 1903 р. в 4 номері «Гасла», обрала другий шлях. Замість принципу самостійності проголошувалася вимога «автономії України з окремим представницьким Зібранієм (Сеймом), котрому належить право законодавства в тих внутрішніх справах, що торкаються тільки люду, який мешкає на території України».

Ще одну суттєву зміну ми знаходимо у аграрній частині проекту програми. Мова йде про вилучення вимоги націоналізації землі. Проект обмежився знищенням викупних платежів, а також конфіскацією «кабінетських, удільних, церковних і монастирських земель у власність місцевих самоуправ». Поза увагою залишалися поміщицькі землі. РУП припустилася в аграрній частині такої ж помилки, що і РСДРП у програмі-мінімум. ЦК ухвалив проект, і, здавалося, з'явилася нагода консолідуватися. Адже про головні засади було сказано дуже чітко: партія визнає «основні принципи, кінцеві цілі й тактику міжнародної соціал-демократії». Проте, подальші події виявили наявність дуже значних теоретичних розбіжностей, перш за все, у керівництві партії. У центрі протиріч опинилися шляхи розв'язання національного питання і відповідно до цього відношення до інших соціал-демократичних організацій, головним чином, до РСДРП і Бунду.

Навесні 1904 р. робота «Закордонного комітету» була майже па-

ралізована теоретичними суперечками, які набували все більшої гостроти. Влітку стався розкол, і із складу «Закордонного комітету» вийшли Е. Голіцинський, М. Меленевський і В. Мазуренко. До них приєдналися українські практики П. Канівець, П. Крат та інші. Значну підтримку групі «пролетарських елементів» надали відомі соціал-демократи П. Тучапський і В. Крохмаль. Головною настановою «бунтарів» була теза про занепад національного питання на Україні. Найбільш відверто з цього приводу висловився П. Тучапський: «Оскільки Україна живе культурним життям, вона живе життям російським. Доки українська культура не існує, я не вважаю доцільним вбачати якусь користь від знищення національного гноблення України» [8]. Національний нігілізм, породжений русіфікацією України, був очевидним емоційним перебільшенням. І все ж таки частина керівників РУП дотримувалася подібних поглядів напередодні революції 1905—1907 рр. Вони активно підштовхували партію до зміни позиції по відношенню до РСДРП. З літа 1904 р. М. Меленевський почав відкрито пропагувати ідею про недоцільність самостійної української соціал-демократичної партії, який, виступаючи на IV (Об'єднавчому) з'їзді РСДРП, заявив: «Український пролетаріат зовсім обрусів, і тому існування окремої організації не має ніякого значення» [9].

Опонентами групи виступили М. Порш і М. Ткаченко, які продовжували обстоювати необхідність збереження принципу самостійності України і незалежного існування РУП. Особливо запальні суперечки відбувалися між М. Меленевським і М. Ганкевичем. Ситуація загострювалася, протиріччя здавалися нездоланними. І все ж таки лідери партії зробили спробу вийти з кризи і дійти згоди. В кінці грудня 1904 р. в Києві зібрався другий з'їзд РУП. На ньому були присутні майже всі провідні діячі партії: Д. Антонович, Е. Голіцинський, М. Меленевський. П. Канівець, О. Скоропис-Йолтуховський, М. Порш, С. Петлюра, М. Ткаченко, Б. Камінський та інші. Стрижнем з'їзду знову стала національна частина програми. Делегати з'їзду поділилися на три частини. М. Меленевський, П. Канівець та В. Мазуренко наполегливо обстоювали необхідність об'єднання з російською соціал-демократією без будь-яких попередніх умов, в тому числі не домовляючись і про політичні взаємовідносини між Україною і Росією після перемоги революції. Інша частина на чолі з М. Поршем домагалася відновити тезу про самостійність України у програмних документах. Відносини з РСДРП М. Порш запропонував будувати лише на засадах федералізму. На з'їзді існувала також поміркована лінія частини делегатів з'їзду, які йшли за О. Скоропис-Йолтуховським. Вони виступали проти внесення до програми пункту про самостійність України і пропонували поставити в вимогах національної політики проголошення національно-територіальної автономії України у складі Росії [10]. Як зазначав О. Скоропис-Йолтуховський, аргументація цієї позиції була різною. Особисто він в своїй резолюції запропонував не ставити вимоги самостійності, оскільки «в програму пролетаріату можуть бути внесені лише науково обгрунтовані і доказані тези, чого ще не доказано досі з поняттям «Самостійної України» і, навіть навпаки, існує твердження, яке, виходячи з тісної зв'язки України з великоросійським ринком, відкидає можливість існування економічної самостійності України» [11]. Другий підхід був суто прагматичний, тобто витікав з тактичних міркувань. Як згадував у 1911 р. той же О. Скоропис-Йолтуховський, «прийняття цього

---

[8] Риш А. Очерки истории украинской социал-демократической «Спилки».— Х., 1926.— С. 47.

[9] Протоколы IV (объединительного) съезда РСДРП.— М., 1959.— С. 447.

[10] Жук А. З матеріалів про невідбутий з'їзд РУП, 1904 р.— Відень, 1924.— Кн. 1.— С. 84.

[11] Феденко П. Український громадський рух у XX ст.— Подебради.— 1934.— С. 24.

пункту (самостійності України) в корні підсікало б дальший розвиток РУП в соціал-демократичному напрямку, унеможливлювало який би то не було контакт не тільки з РСДРП, але що тоді було для нас далеко важніше, і з Бундом»[12]. Врешті-решт більша частина РУП візьме на озброєння саме цю тактичну лінію: вимога автономії України і федеративний устрій РСДРП.

Протиріччя настільки розшарували делегатів, що можливість дійти якоїсь згоди навіть і не проглядалася. Роботу з'їзду припинили. 12 січня 1905 р. розкол РУП був офіційно закріплений. Група Меленевського в Києві видала декларацію, в якій звинуватила прихильників М. Порша у «буржуазному радикалізмі». «Пособити з'єднанню свідомого пролетаріату усієї Росії в єдине централізоване ціле, — проголошувалось у заяві, — пособити збудуванню централізованої пролетарської партії усієї Росії, не дати відтягти український пролетаріат в бік буржуазно-радикальної «Самостійної України», себто стати на перешкоді затемрінню класової свідомості українського пролетаріату — ось перші завдання цієї групи»[13]. Висловлювалося також бажання увійти до складу РСДРП на засадах автономії. Львівська група обрала комітет, який вступив у переговори з ЦК РСДРП. Проводилися вони спочатку напряму, а потім через В. Крохмаля. ЦК прийняв рішення про прийняття групи під назвою «Український соціал-демократичний союз Спілки РСДРП» до РСДРП на засадах обласної організації. Остаточно угода була закріплена на Женевській конференції меншовиків у травні 1905 р.[14].

Розкол РУП дуже негативно вплинув майже на всю партійну роботу. Перш за все, лідери «Спілки» вийшли з друкованих органів партії. О. Скоропис-Йолтуховський, М. Меленевський, К. Голіцинська, Є. Павловський та П. Канівець відмовилися від співробітництва з «Працею» і «Селянином». З січня 1905 р. у Львові почала виходити спілчанська газета «Правда», її редактором став П. Тучапський. Після невдалого з'їзду боротьба виплеснулася на сторінки партійних видань. За рішенням ЦК була відкрита дискусія з національної проблеми. Один із прихильників М. Меленевського Д. Антонович у січні 1905 р. надрукував у «Праці» дві статті. Вони, як у дзеркалі, відбили повну плутанину у теорії національних відносин, яка панувала у керівних колах РУПу. Д. Антонович доводив, що національне питання може розглядатися лише з двох точок зору. Для пролетарських партій ця проблема не існує зовсім, оскільки гаслом робітничого руху є «Пролетарі всіх країн, єднайтеся». На думку Д. Антоновича, «національне питання вигадала буржуазія для того, щоб затемнювати класову свідомість пролетаріату».

Проти «нігілізму» Д. Антоновича виступив М. Порш. Він дещо змінив свою позицію у порівнянні з груднем 1904 р. і почав обстоювати ідею національно-територіальної автономії у майбутній оновленій Росії. Але якщо виявляться конфлікти соціально-економічного характеру, «тоді пролетаріат мусить прийняти в свою програму постулат політичної самостійності». В квітні 1905 р. рупівська «Праця» передрукувала майже без змін проект програми, створений «Київською вільною громадою», для обговорення у партійних організаціях. У відозві ЦК зазначалася необхідність скликання чергового з'їзду, на якому можна було б прийняти програму.

Розкол РУПу нагадував ситуацію в РСДРП, але з тією різницею, що в березні 1905 р. у більшовиків і меншовиків не існувало таких глибоких протиріч принципового характеру, як між «Спілкою» і рештою Партії. Українські ліворадикали зустріли першу російську революцію

[12] Наш голос.— 1911.— № 11—12.— С. 46.
[13] ЦДІАУ.— ф. 275, оп. 1, спр. 450, арк. 18.
[14] Див.: Первая общерусская конференция партийных работников.— Женева, 1905.— С. 28.

знесилені внутрішньою боротьбою. В умовах бурхливого сплеску стихійної революційної активності їм необхідно було чітко визначити своє місце, тактичні гасла, а також ймовірних союзників. «Спілка» зробила це дуже швидко. На Женевській конференції меншовиків «Спілці» запропонували зосередитись на роботі серед селянства, причому не тільки в межах України. З цією метою конференція попрохала «українську соціал-демократичну спілку видавати російською мовою всю літературу, яка видається малоросійською мовою, якщо тільки вона не має суто місцевого значення». Прохання врахували, і з середини літа 1905 р. спілчанська газета «Правда» почала виходити російською мовою.

З точки зору організаційної «Спілка» дуже швидко стала на ноги. Після проведеної наради у Пущі-Водиці під Києвом (травень 1905 р.) був прийнятий статут і обрана керівна група. На другій нараді у листопаді 1905 р. делегати ухвалили новий статут і обрали Головний Комітет у складі М. Меленевського, О. Скоропис-Йолтуховського, Г. Долженка, П. Тучапського, І. Киреєнка, С. Завадського, О. Подольського та С. Соколова [15].

Тактика «Спілки» помітно сприяла посиленню партійного впливу на українське селянство. Виходячи з специфіки своєї роботи на селі, лідери союзу набагато швидше зрозуміли, що вимоги програми-мінімум РСДРП — скасування викупних платежів і повернення відрізків, — не відповідають настроям селян. Майже з самого початку виходу газети «Правда» була проголошена необхідність негайної конфіскації землі у поміщиків. Стаття під характерною назвою «Як відібрати землю в панів» починалася так: «Давно в мужика лягла на серце одна затаєна думка: «Як би його забрати хліборобам панську та удільну землю». Безумовно, селянству імпонувало, так би мовити теоретичне обгрунтування стихійних самозахоплень поміщицьких земель. Чисельність «Спілки» напередодні V (Лондонського) з'їзду РСДРП за різними даними сягала 6—7 тисяч членів. Український союз зробив ставку на вирішення соціально-економічних проблем, вилучивши майже зовсім з своєї діяльності національні питання. Успіхи «Спілки» переконували її працівників у вірності обраного шляху. Ідея відродження України відійшла на задній план, «Спілка» йшла у політичному фарватері меншовистського крила РСДРП.

Крутий поворот вчорашніх соціалістів-націоналістів до тісних стосунків з РСДРП, безумовно, здивував українську громадськість. Самі ж лідери «Спілки» знайшли для себе психологічне виправдання. Наприклад, О. Скоропис-Йолтуховський пізніше пояснював свою позицію таким чином: «Логічний хід думок у мене був такий: настав час перетворення російських, здебільшого інтелігентських, соціал-демократичних гуртків у масову пролетарську партію. Я іду до мас сільського, а тим самим не зденаціоналізованого українського пролетаріату, отже, масова його партійна організація не може бути іншою, як тільки українською, хочуть того чи ні верхи РСДРП... Турбуватися про те, чи українська, як пролетарська селянська так і селянсько-демократична політична маса буде національною чи ні, не доводиться. Аби вона була політично і соціально свідомою, а українською вона не може не бути» [6].

Лідери РУПу М. Порш, С. Петлюра, В. Садовський та інші, відкинувши тактичні міркування такого роду, продовжували обстоювати право виступати від імені українського пролетаріату і селянства. Але національні гасла РУП потонули у штормових хвилях першої російської революції. Партії не вистачало кадрів, коштів, і, що найголовніше, широкої соціальної бази. Місцевий пролетаріат, навіть український, в основній своїй масі йшов за радикальними гаслами російських соціал-демократів, бундівців, есерів. На кінець 1905 р. робітничі

[15] Риш А. Очерки истории украинской социал-демократической «Спилки».— С. 23.

[16] Наш голос.— 1911.— № 11—12.— С. 49.

організації РУПу були створені лише в 6 містах центральної України: Києві, Полтаві, Лубнах, Ніжині, Білій Церкві та Прилуках.

Постає питання, а як же українське село ставилося до РУП? Адже, якщо розмірковувати логічно, саме тут потрібно було українським соціал-демократам шукати масову соціальну базу. На перешкоді цим пошукам стали тактичні заходи керівництва РУП. Найбільш рельєфно виявилися вони на II з'їзді, який проходив у грудні 1905 р. Головним питанням, на яке необхідно було дати відповідь — це відношення до масового стихійного аграрного руху. На з'їзді перемогла група «поміркованих» делегатів, які орієнтувалися на західноєвропейську соціал-демократію. Про це свідчить резолюція з аграрного питання. Незважаючи на те, що вона досить довга, варто її процитувати цілком, оскільки голосували за неї майбутні діячі Центральної Ради: «Беручи на увагу, що 1) стихійний революційний рух, будучи виявом дрібнобуржуазних інстинктів, наміряється повернути колесо історії назад до панування дрібної власності і тому має контрреволюційний характер; 2) здійснення цих дрібнобуржуазних ідеалів не поліпшить кінець-кінцем економічного становища селянства, а участь у боротьбі за досягнення їх затемнює класову свідомість сільського пролетаріату і гальмує розвиток класової боротьби на селі, другий черговий з'їзд УСДРП постановляє: а) не тільки не підтримувати такого селянського руху, але вжити всіх заходів до того, щоб розбити селянські ілюзії, зв'язані з цим рухом, переконати селян, що тільки організована й планова боротьба за соціалізм є для них так само як і для робітників, єдиний вихід із теперішнього пригніченого становища; б) енергійною агітацією одвертати сільський пролетаріат від цього стихійного руху, розбуркувати його до класової боротьби, поєднуючи цю боротьбу з боротьбою міського пролетаріату»[17]. Ось таким чином делегати з'їзду намагалися зупинити лавину селянських виступів. Бажання окультурити стихійний селянський рух було похвальним, але цілком утопічним, принаймні на період революції.

Лідери партії намагалися відігравати активну роль у політичному житті не тільки України, а й Росії. Представники РУП брали участь у загальноросійських конференціях революційних та опозиційних партій в січні та серпні 1905 р.[18] За рішенням серпневої конференції партія активно пропагувала необхідність бойкоту булигінської Думи. І все ж головним бажанням рупівців залишалося прагнення посилити свій вплив серед пролетаріату України. Однак обійти у цій справі РСДРП було неможливо. Саме тому з'їзд ухвалив постанову про об'єднання з російською соціал-демократією, якщо остання визнає УСДРП за єдиного представника українського пролетаріату. Тобто був запропонований принцип федеративної злуки. Це питання обговорювалося на IV (Об'єднавчому) з'їзді РСДРП. Від УСДРП на ньому був присутній Чацький — М. Порш. Як вже згадувалося, головним противником прийняття УСДРП до російської соціал-демократії був М. Меленевський. Він дуже запально і різко виступив проти М. Порша, звинувативши УСДРП в «буржуазному радикалізмі» та потуранні націоналізму. Значною мірою під його впливом з'їзд відхилив пропозицію Порша негайно обговорити умови об'єднання з РСДРП і доручив вести ці справи ЦК.

Відповідні контакти представника ЦК РСДРП і одного з керівників «Спілки» Ю. Ларіна з М. Поршем відновилися восени 1906 р. Несприятливий для УСДРП розвиток подій обумовив пом'якшення тону М. Порша на переговорах. Він відмовився від вимоги уособлення інтересів українського пролетаріату та федеративного принципу побудови, обстоюючи лише право УСДРП на самостійні виступи з питань автономії України.

[17] Праця.— 1905.— № 13—14.
[18] Там же.

Справжнім тріумфом «Спілки» стали вибори до II Державної Думи. Від південно-західних губерній України вона спромоглася провести 14 депутатів. Здавалося, «Спілка» поступово перетворювалася у численну, впливову політичну організацію, яка використовувала різні форми роботи, включаючи і парламентську. Проте деякі моменти цього успіху викликали занепокоєння. Джерелом хвилювань став відомий меншовик Ю. Ларін, який восени 1906 р. приїхав до Києва. Його одразу ж було кооптовано до Головного Комітету «Спілки» і майже все керівництво передвиборною кампанією одразу зосередилось в руках Ларіна. Організації «Спілки» практично перестали звертати увагу на національні проблеми, всіляко підкреслюючи необхідність розв'язання соціально-економічних питань. В той же час під впливом Ю. Ларіна, прихильника «широкої робочої партії», «Спілка» почала правішати в своєму тактичному курсі. Як згадував один із її керівників А. Ріш: «Ясність класової лінії затемнювалася вже тому, що у погоні за голосами «Спілка» звертала свої погляди у всі боки» [19].

Можна сказати, що поряд із кількісним зростанням місцевих організацій «Спілка» втратила своє політичне обличчя. Цьому сприяла, перш за все, теоретична безпорадність її провідних керівників і ідеологів. Дуже цікаву оцінку становища українських ліворадикальних партій дав в серпні 1907 р. відомий політичний діяч і науковець С. Єфремов: «...Пройшовши чималий шлях еволюції, партія придбала нарешті повну фізіономію, прийняла виразну ідеологію, в якій од загалу російської соціал-демократії ріжниться тільки постулатом автономії України. Поки що цей постулат єдине, що держить українських соціал-демократів на українському грунті, але в становищі їх як партії української не можна не добачати великої небезпеки: вже й тепер їм спокусливо всміхається перспектива «сполучення всіх національних пролетарських армій під прапором єдиної державної соціал-демократичної партії Росії з спільною програмою і спільною тактикою». Що станеться тоді з постулатом автономії України і чи не проковтне його відома централістська течія російської соціал-демократії — вгадати трудно, проте доля «Спілки», що втратила цілком первісний український характер і ставиться навіть вороже до українців, може наводити щодо цього на досить сумні міркування» [20].

Здавалося, столипінське «заспокоєння» поклало край активній політичній діяльності всіх лідерів «Спілки», які були змушені емігрувати до Львова. Впродовж 1907 р. від їх місцевих організацій практично нічого не залишилось. Царат наявно довів, що він не колос на глиняних ногах, а реальна і могутня політична сила. На порядку денному залишалося одне питання — які тактичні засоби обрати у боротьбі проти царату в умовах майже повної відсутності місцевих організацій. М. Меленевський та нечисленні групи сприяння «Спілці» в Женеві, Цюриху, Парижі, Відні і Львові ще деякий час продовжували орієнтуватись на РСДРП. Після нетривалих переговорів з Троцьким в 1908 р. було прийняте рішення про спільне видання у Львові газети «Правда» від імені «Спілки». До редакції увійшли Троцький, Меленевський, Іоффе, Скобелєв. Але співробітництво закінчилося дуже швидко. З четвертого номера Троцький розірвав угоду із спілчанами, і редакція переїхала до Відня. В 1909 р. М. Меленевський зробив ще одну невдалу спробу відновити близькі стосунки з меншовиками, щоправда вже з їх ліквідаторським крилом. В липні у Женеві вийшов перший і останній номер «Известий Украинского Союза» під редакцією Ф. Дана і О. Мартинова. Відсутність конструктивних стосунків з РСДРП підштовхувало лідера «Спілки» до переосмислення своєї позиції на користь відновлення союзу з українськими соціал-демократами.

---

[19] Риш А. Очерки истории украинской социал-демократической «Спилки».— С. 43.

[20] Єфремов С. З громадського життя.— К., 1907.— С. 37.

В Європі виразно відчувалося наближення війни. Нова політична ситуація вимагала якихось кардинальних рішень у тактиці українських партій. Можна сказати, що вперше у відозві до Базельського конгресу II Інтернаціоналу з'являється теза про необхідність спирання на зовнішні сили у вирішенні українського питання. «І хоч ми протестуємо проти війни, — проголошувалося у відозві, — однак торжественно заявляємо при цім, що в разі воєнного конфлікту між Австрією та Росією, нашим першим завданням буде боротьба проти нашого споконвічного ворога, проти російського царату»[21]. Українські політичні діячі опинилися в лещатах між двома могутніми силами — австро-німецьким блоком і Росією. Через кілька днів після початку війни, в серпні 1914 р., у Львові був створений Союз Визволення України, до складу якого увійшли В. Дорошенко, А. Жук, М. Залізняк, Д. Донцов, а трохи пізніше М. Меленевський та О. Скоропис-Йолтуховський. Вчорашні соціал-демократи в програмному документі «Наша платформа» проголошували необхідність утворення на Україні конституційної монархії та проведення «земельної реформи на користь селян».

1 серпня 1914 р. західноукраїнські соціал-демократи утворили Головну Українську Раду на чолі з К. Левицьким. Вони добилися від австрійського уряду права на утворення загонів українських січових стрільців для боротьби з Росією. З травня 1915 р. вона почала називатися Загальною Українською Радою. Її члени досить оригінально уявляли собі післявоєнний державно-національний устрій України. У відозві від 12 травня 1915 р. зазначалося, що метою боротьби є створення на території російської України — самостійної держави, а на Галичині — здобуття української автономії в межах Австрії. І все це повинні були зробити австрійські війська. Діячі Загальної Української Ради припустилися серйозної помилки — видали бажане за дійсність. Вони намагалися ощасливити свій народ чужими руками, але в історії це ще нікому не вдавалося. 5 листопада 1916 р. Німеччина та Австро-Угорщина проголосили 10 губерній Росії польською самостійною державою, а австрійський імператор також пообіцяв Галичині широку автономію, однак без поділу на польську і українську частини. Надії розвіялися, а керівники Загальної Ради залишилися скомпрометованими тісними зв'язками з австрійським генеральним штабом.

Отже, факти свідчать, що як і австрійська, так і російська орієнтація українських соціал-демократів призвела до їхнього переходу від ліворадикального, соціалістичного світогляду до поміркованого, реформістського розуміння шляху перетворення України. Відбувалася парадоксальна річ: широкі народні верстви з ходом війни та зростанням злиднів буденного життя схилялися у лівий бік, партійні ж лідери йшли у зворотньому напрямі. Вимоги трудящих все більше розходилися з гаслами, які їм пропонували політики, особливо в соціально-економічній сфері. Цілком слушні вимоги вирішення українського питання для значної частини населення України були не зовсім актуальними на тлі проблем, які покликала до життя перша світова війна. Як не сумно, але події того часу знову ж таки підтверджують стару істину — «політика — це мистецтво можливого».

Одержано 4.12.91.

Предпринята попытка определить сущность деятельности леворадикальных партий на Украине до октября 1917 г. Основное внимание уделяется Революционной Украинской партии (РУП), деятели которой внесли заметный вклад в дело пробуждения национального самосознания украинского народа.

[21] Феденко П. Український громадський рух у XX ст.— С. 41.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Д. Д. Данилюк (Ужгород), **В. І. Ілько** (Ужгород)

Оцінка творчої спадщини Ю. І. Гуци-Венеліна у вітчизняній історичній літературі

Висвітлюється творча спадщина відомого вченого-славіста Ю. І. Гуци-Венеліна, аналізується література, присвячена науковим публікаціям дослідника.

Юрій Іванович Гуца-Венелін (1802—1839 рр.) — один з родоначальників російської славістики, перший дослідник історії болгарського народу народився 22 квітня 1802 р. в с. Тибава (нині Свалявського району Закарпатської області) в сім'ї священика Гуци. Закінчив гімназію в Ужгороді, навчався там же у духовній семінарії та Сатмарському (нині м. Сату-Маре, Румунія) ліцеї. А в 1822—1823 рр., навчаючись у Львівському університеті, 19-річний юнак з головою поринув у архіви міста Львова, опрацьовуючи джерела з давньої історії слов'ян. Його тогочасні виписки збереглися завдяки старанням двоюрідного брата — Івана Молнара. Саме на основі джерельної бази Гуца задумує по-новому осмислити багато усталених положень у тогочасній історичній науці. Біограф П. Безсонов про перші творчі кроки Юрія Івановича писав так: «Талант, який починав усвідомлювати свої сили, шукав шляхи нового, іншими ще непрокладеного, хоча б й важкого; життєдіяльність, що закипала всередині, прагнула в нерозгадану далечінь; майбутній учений, який мав указати шляхи багатьом іншим, насамперед сам повинен був приректи себе на долю мандрівника. Обходячи Угорщину зі студентською сумою за плечима, юнак збирав відомості у професорів цього малого світу Європи, який об'єднував у своїй освіченості відлуння настільки багатьох різноплемінних народів...» [1].

Ю. І. Гуца весною 1823 р. під новим прізвищем Венелович-Венелін разом з двоюрідним братом І. Молнаром відправився спочатку у Чернівці, а потім через кордон — у Кишинів. Генерал-губернатор Інзов доброзичливо прийняв їх, надавши обом роботу: Венеліна призначив учителем арифметики, а Молнара — учителем латинської мови.

Протягом дворічного перебування у Кишиневі Юрій Іванович збирав дані про побут та звичаї болгарських колоністів, робив виписки з праць грецьких й римських істориків і середньовічних літописів, вивчав досягнення вітчизняної й зарубіжної історіографії.

У пошуках сприятливих умов для розгортання наукових досліджень Ю. І. Венелін обрав, як пізніше стало зрозумілим, єдино правильний шлях — на Схід. Влітку 1825 р. він прибув у Москву. Там він зустрівся з своїм земляком І. С. Орлаєм і за його порадою вступив на медичний факультет Московського університету. Цей вибір він пояснив так: «Я присвятив себе наукам більш благотворним, ніж історія та метафізика — науки, що заполонили всю мою увагу і стали винятковим предметом моїх знань»[2]. Та, напевно, молодий студент-медик лукавив, бо навчання на медфаці не вгамувало його спраги до історичних знань. Паралельно він досліджував давню історію слов'ян і в 1829 р.,

[1] Безсонов П. Введение к книге Ю. Венелин: «Древние и нынешние болгаре...» // Журн. Мин-ва просвещения.— М., 1856.— С. VI.

[2] Древние и нынешние Болгаре в политическом, народописном, историческом и религиозном их отношении к Россиянам: Историко-критические изыскания Юрия Венелина. Изд. 2-е И. Мольнара.— Москва, 1856.— С. VI.

одночасно із закінченням медфаку, видав працю з історії болгарського народу — «Древние и нынешние болгаре в отношении к россиянам: Историко-критические изыскания, составленные Юрием Венелиным» (Т. 1, Москва, 1829 — 256 с.)». Своїми неординарними висновками, сміливими судженнями Ю. І. Венелін привернув до себе як до історика увагу відомих вчених — дослідників минулого. Вони доброзичливо поставилися до нього. Першорядну роль у ствердженні в науковому світі імені молодого закарпатоукраїнця відіграв М. П. Погодін. Цьому сприяла, зокрема, висока його оцінка зустрічі з Ю. І. Венеліним: «Він шукав мого знайомства, і я ласкаво прийняв цього юнака, який здавався мені дуже добрим. Мені приємно було говорити з ним про його вітчизну, про ті слов'янські землі, де він бував, він запитував у мене багато про що, брав книги, які були йому необхідні і я охоче давав їх, бажаючи завжди бути корисним» [3]. Саме цей вчений допоміг у виданні названої праці Ю. І. Венеліна. Згадуючи про збір фактичного матеріалу для книги, Юрій Іванович зізнався, що «Справа, можливо, тим би й скінчилася, якби Погодін не спонукав мене до закінчення початого, прийняв навіть і труд видання на себе і витрату його на свій рахунок» [4].

Про саму книгу та її автора М. П. Погодін у своєму щоденнику записав: «Читав Венеліна про болгар, славна буде людина!».

Запримітивши неабиякі здібності Ю. І. Венеліна, редакція журналу «Московский вестник» запросила його до роботи у відділі критики. Значимість цього факту підкреслюється й високим рівнем вимог даного часопису. Слушним з приводу цього є зауваження його видавця: «Почавши видавати «Московский вестник», ми мали на увазі так влаштувати відділення критики, щоб будь-яку примітну книгу, що в Росії виходить, розбирав тільки той, хто переважно та винятково займається частиною наук, до якої вона відноситься, бо судити одному про всіх і не можливо, і смішно» [5]. Видавець вважав, що найкраще з цим може впоратися Ю. І. Венелін: «Природний карпаторос, який... близько знає Угорщину, Трансільванію, Галичину, Болгарію, він обіцяє нам подавати свідчення про все, що стосується цих країн...» [6].

Численні періодичні російські видання 30-х років XIX ст. вели пристрасну полеміку навколо питань суспільно-політичного характеру, намагаючись визначати правильний шлях дальшого розвитку країни. Піддавалися гострій критиці письменники, вчені різних шкіл. Ця критика не обійшла й Ю. І. Венеліна. Так, журнал «Московский наблюдатель» опублікував прізвища осіб, які піддавалися, на його думку, несправедливій критиці з боку редакції часопису «Библиотека для чтения». Цікаво, що цей список, до якого входили О. С. Пушкін, М. В. Гоголь і інші відомі діячі, очолював Ю. І. Венелін [7].

У багатогранній дослідницькій діяльності Юрія Івановича Венеліна як вченого-славіста можна виділити два проблемні напрями. Перший — це обгрунтування ним ідеї автохтонності східного слов'янства, вивчення історії походження східнослов'янської держави — Київської Русі. Ю. І. Венелін слідом за М. В. Ломоносовим піддав гострій критиці норманську теорію походження Давньоруської держави, виступив проти дворянсько-монархічної концепції, що панувала в історичній науці кінця XVIII — початку XIX ст. Це об'єктивно визнавали і його противники, захисники консервативного напряму в тогочасній історіографії. Один з них — Полевой занадто різко висловився на адресу Ю. І. Венеліна: «...Він насмілився з неповагою говорити про Шлецера,

---

[3] Барсуков Н. Жизнь и труды М. П. Погодина.— СПб., 1889.— Кн. 2.— С. 378.

[4] Там же.— С. 202.

[5] Московский вестник.— М., 1828.— Ч. X.— С. 278.

[6] Там же.— С. 279.

[7] Московский наблюдатель.— М., 1836 (май).— Кн. 1.— С. 566.

Карамзіна та інших людей, гідних глибокої поваги нашої. Слід було зупинити зухвальство молодого літератора»[8].

Відомо, що пізніше російські вчені, спираючись на широке коло першоджерел, до кінця розвінчали антинауковість норманської теорії походження Київської Русі, причому вони не забули прогресивних поглядів Ю. І. Венеліна з цього приводу. Один з них — академік О. М. Пипін, відмічав, що «в російській історії він виступив найрізкішим противником норманської теорії не тільки тому, що вважав її фактично помилковою, а й тому, що теорія здавалася йому образливою для слов'янства і російського народу»[9]. Загальновизнаним є вклад Юрія Івановича Венеліна у розвиток російського слов'янознавства. Кинутий ним заклик глибше вивчати давню історію слов'ян знайшов повну підтримку передової російської науки.

Другий напрям у його науковій роботі — це вивчення давньої історії болгарського народу. Не лише російські, а й зарубіжні вчені визнавали його пріоритет у дослідженні цієї теми. Найбільший резонанс у наукових колах Росії та Болгарії викликали вже згадувана двохтомна праця «Древние и нынешние болгаре...». Її автор на основі, насамперед, історичних, лінгвістичних даних аргументовано доводить слов'янське (а не тюркське) походження болгар.

Його вчитель і наставник М. П. Погодін дав коротку, але вдалу оцінку автору цієї праці: «Він робить революцію в історії середніх віків. Військо його прекрасне, та дуже погано розташоване». Авторитети історичної науки були одностайні в тому, що Ю. І. Венелін своїми працями сприяв пробудженню національної свідомості болгарського народу. П. Безсонов писав: «Отже, ось яка справа звершена була Венеліним; справа майже безприкладна в історії слов'янства, щоб зусиллями однієї особи, при вкрай скудних коштах, могли привести з собою духовне відродження п'ятимільйонного племені».

Не всі, звичайно, схвально сприйняли працю Ю. І. Венеліна. Піддавалася вона й критиці. Та і він сам вбачав в ній слабкі місця, зокрема, розділ, в якому намагався безпідставно довести слов'янське походження Аттіли — вождя гуннів. З приводу поспішності у висновках він писав: «Я признаюся, що ця стаття — одна із найнерозвинутіших, а тому й найслабших в моїй книзі... Зауважу ще, що в першому томі моїх досліджень дуже багато не зовсім розгорнуто, і що можна сказати ще дуже багато на оправдання й пояснення всього цього»[10]. З почуттям скромності за пророблену роботу, Ю. І. Венелін критично оцінював свою книгу, відкрито говорив, що в ній є чимало неясного, суперечливого. І це закономірно. Адже історія болгарського народу тоді ще залишалася майже незайманою на полі історичної науки. Дослідник володів великою кількістю фактичного матеріалу і планував в майбутньому усунути всі наявні погрішності. Всього він планував написати чотири чи п'ять томів.

Та, незважаючи на неоднозначну оцінку праці Ю. І. Венеліна, головне полягало в тому, що на нього пильну увагу звернули представники громадськості та наукових кіл. Він почав утверджуватися як вчений-історик. Цьому сприяло і його прагнення добувати наукову істину тільки з першоджерел. І тому, заполонившись ідеєю написання багатотомної історії болгарського народу, Юрій Іванович вирішив здійснити наукову поїздку в Болгарію. У зв'язку з цим він звертається до Російської академії наук з проханням: «Чи не благородно їй буде, користуючись тодішніми сприятливими обставинами, покласти на нього здійснення ученої подорожі по Болгарії, країни класичної для філологів та

---

[8] Барсуков Н. Указ. соч.— С. 376.

[9] Пыпин А. Н. История русской этнографии.— СПб., 1890.— Т. 1.— С. 363.

[10] Безсонов П. Юрий Иванович Венелин // Журн. мин-ва народн. просвещения.— СПб., 1882.— Ч. CCXXI.— С. 162.

істориків слов'янських»[11]. Академія наук задовольнила прохання Ю. І. Венеліна, що стало ще одним підтвердженням визнання його як вченого-історика. У січні 1830 р. він був викликаний у Петербург для отримання дозволу на однорічну поїздку в Болгарію. Метою цієї поїздки було вивчити і описати архіви та бібліотеки, розібрати друковані й рукописні пам'ятки давньої слов'янської літератури, а також вивчити болгарську мову, скласти її граматику тощо. Неймовірну радість за наявність такої можливості молодий дослідник висловив у своєму щоденнику найпалкішими словами.

З квітня 1830 р. по жовтень 1831 р. Ю. І. Венелін жив і працював не тільки власне у Болгарії, а й в Молдавії, Валахії, Румунії. Його цілком заполонив дивовижний світ безцінних слов'янських рукописів. Кожний з них був для нього живим свідченням славної минувшини братнього болгарського народу. Це підтверджують такі його слова: «Цілу майже ніч я не міг спати від радості, в надії придбати цей скарб, скільки б за нього не запросили»[12].

Повернувшись до Москви, Ю. І. Венелін почав опрацювання зібраного під час наукової подорожі багатющого матеріалу і публікування статей. Наполегливі зусилля вченого тут же були відзначені обранням його у 1833 р. дійсним членом Московського товариства історії і старожитностей російських, призначенням співробітником багатьох наукових журналів. Він також виставляв свою кандидатуру на посаду професора кафедри слов'янознавства Московського університету, але через ряд обставин не пройшов у професори.

Ця невдача ще більше спонукала молодого вченого до активнішої наукової роботи. У 1835 р. виходить його праця «О характере народных песен у славян Задунайских». У рецензії на неї В. Г. Бєлінський, доброзичливо критикуючи автора, писав: «Ми визнаємо твір п. Венеліна приємним явищем у нашій літературі, гідним прочитання людей думаючих, і переконані, що Венелін прийме нашу відверту думку як про достоїнства, так і про недоліки його статті за доказ нашої до нього поваги»[13]. Незабаром у журналі «Московский наблюдатель»[14], а потім й окремим виданням, вийшла праця Ю. І. Венеліна «О зародыше новой болгарской литературы». Її схвально зустріли як у Росії, так і в Болгарії.

Наукову цінність являє собою книга «Влахо-Болгарские или Дако-славянские грамоты, собранные и объясненные Ю. Венелиным летом 1835 г.». Вона стала важливим джерелом не для одного дослідника історії Болгарії. Не втратила вона свого значення як історична й літературна пам'ятка і сьогодні.

Ю. І. Венелін посилено працював над підготовкою до друку інших праць. Та, на жаль, це устремління обірвалося у розквіті творчих сил — на 37-му році життя. Напружена праця дала себе знати. Ось як описує цей трагічний момент П. Безсонов: «Сам уже нарешті, як лікар, що зрозумів свій стан, він пішов до університетської клініки: там не було місць. Коли повернувся, на порозі своєї кімнати хворий упав, вражений ударом. Швидко подана була допомога, але не надовго. І. І. Молнар поспішив узяти й відвезти його в Павловську лікарню. Через кілька годин Юрій Іванович помер на руках свого старого друга і брата; перед самою утренею Світлої Неделі, 26 березня 1839 року, рівно через 16 років після прибуття з тим же співтоваришем в Хотинь. Березня 29, в середу на Святій, проходило поховання: брат, знайомі, студенти і члени Історичного Товариства провели тіло в Данилів монастир, туди, де опісля ліг Язиков, Валуєв і Гоголь»[15].

---

[11] Там же.— С. 167.
[12] Там же.— С. 175.
[13] Белинский В. Г. Полное собрание соч.— М., 1953.— Т. II.— С. 67.
[14] Московский наблюдатель.— 1838.— Кн. 1.— 1 сент.
[15] Безсонов П. Введение к книге...— С. XXXVI.

Смерть Ю. І. Венеліна з великим болем сприйняла передова громадскість Росії і Болгарії. «Московские ведомости», наприклад, відгукнулися публікацією біографії, в якій оцінили його як «знаменитого ученого, яким може справді пишатися російська народна історія як в наш, так і у всі часи» [16]. У пресі вказувалося на наукову цінність рукописної спадщини Юрія Івановича і на необхідність її впорядкування та видання. Першим за цю благородну справу взявся І. Молнар. Він письмово звернувся до багатьох російських і болгарських вчених, редакцій багатьох журналів з проханням впорядкувати цю спадщину дослідника, а сам до 2-го тому його праці «Древние и нынешние болгаре...» написав першу докладну біографію вченого.

За увіковічнення доброго імені нашого земляка взялося чимало російських і болгарських вчених, за що й самі заслуговують глибокої шани. Адже завдяки їм сучасний читач має можливість ознайомитися з творчістю Ю. І. Венеліна. Найбільше зробив тут П. О. Безсонов, який вперше у журналі «Москвитянин» (1856 р.), а потім в «Журнале Министерства народного просвещения» (1882 р.) детально описав подорож Юрія Івановича у Болгарію, охарактеризував наукову діяльність і подав всю його біографію. Він охарактеризував дослідника не лише як історика, а й як етнографа, лінгвіста, який прекрасно знав грецьку та латинську, практично всі слов'янські і багато європейських мов.

Добру справу робив другий російський дослідник Є. П. Соколов. Він у 1899 р. видав книгу «Бумаги Ю. И. Венелина», в якій високо оцінив велику рукописну спадщину Юрія Івановича, вказав на місце її зберігання. Праця цих та інших російських вчених й сьогодні слугує нам добрим прикладом бережливого ставлення до культурної спадщини прогресивних діячів нашого народу, а також спонукає нас не лише зберігати її, а й пропагувати серед широких верств народу.

Про визнання Ю. І. Венеліна як солідного науковця свідчить й той факт, що він листувався з такими відомими вченими-славістами, як І. І. Срезневський, М. О. Максимович, користувався авторитетом та повагою з боку багатьох прогресивних діячів суспільно-політичного руху в Росії. Його біограф П. О. Безсонов писав з приводу цього так: «В суспільстві він був дуже добрий і прийнятий в багатьох надто поважних домах; в колі людей, зайнятих наукою, зустрічав іноді співчуття... Був добре прийнятий, майже як рідний, в домі С. Т. Аксакова, і особливо пам'ятний тим, що був учителем К. С. Аксакова, і передав йому благородну пристрасть до мовознавства, яка згодом виявила такі прекрасні плоди» [17].

Кожний відомий російський вчений вважав за необхідне назвати у своїх працях ім'я нашого земляка. Так, академік О. М. Пипін зазначав, що «Венелін, родом карпатський русин, має велике історичне ім'я в розвитку слов'янського національного відродження, а частково і в нашій історіографії. Це була палка, обдарована натура, пройнята слов'янським патріотизмом; незадоволений становищем слов'янського питання, він прагнув захистити права слов'янства і в житті, і в історичній науці» [18].

Наукова діяльність Ю. І. Венеліна була високо оцінена й прогресивними українськими істориками дожовтневого періоду. Одним з перших це зробив В. Гнатюк, який назвав нашого земляка талановитим, енергійним, з прикметами новатора й провідника. Про його працю «Древние и нынешние болгаре...» він сказав, що вона написана некритично, але гаряче й привернула відразу до себе увагу болгар і стала почином до їх національного пробудження. В. Гнатюк наводить спога-

[16] Соколов Е. П. Бумаги Венелина.— М., 1899.— С. 1.
[17] Безсонов П. Юрий Иванович Венелин...— С. 162.
[18] Пыпин А. Н. История русской этнографии. В 3-х т.— СПб., 1890.— Т. 1.— С. 362

ди брата Юрія Івановича — Івана, який з жалем говорив: «Ой могли би ся пани змилувати і дати нам яку помоч, кедь Юрко такий славний був чоловік» [19].

Для збереження рукописної спадщини Юрія Івановича багато зробив історик Львівського університету І. С. Свєнціцький. На початку нинішнього століття він опублікував дві книги, в яких вперше подав широку картину культурних взаємин Закарпаття з Росією в першій половині XIX ст. На цьому тлі він охарактеризував культурно-освітню і наукову діяльність багатьох закарпатоукраїнців в Росії в кінці XVIII — на початку XIX ст. (І. С. Орлая, П. Д. Лодія, М. А. Балудянського, В. Г. Кукольника, А. І. Дудровича, М. В. і В. І. Білевичів та ін.). І. С. Свєнціцькому ми повинні особливо бути вдячні за те, що він у своїх «Матеріалах...» вмістив чотири праці Ю. І. Венеліна [20]. Три з них («Мадярские слова, взятые из русского языка», «Карпато-Росские пословицы», «Об украинском правописании») — це дослідження лінгвістичного характеру. Для історіографії цікава вміщена там стаття «Несколько слов о Россиянах Венгерских и также одно словцо историческое о православной греко-восточной церкви в Венгрии» (с. 86—106). Щоправда, її джерельна база досить слабка — вона в основному написана на матеріалах, почерпнутих із російських та угорських літописів, з праць вітчизняних і зарубіжних істориків. В статті розглядаються питання автохтонності східних слов'ян, прихід угорських племен в Паннонію і створення ними Угорської держави, її зв'язки з Київською Руссю, прийняття християнства, прихід Ф. Корятовича на Закарпаття.

Зазначивши, що східні слов'яни є аборигенами на своїй території, Ю. І. Венелін, слідом за І. С. Орлаєм, розповідає про прихід в Паннонію угорських племен, вказує на їх прабатьківщину. Про це він пише так: «Угорці, або як самі себе називають Мадяри — народ монгольського походження, був сусідніми племенами витіснюваний з древніх своїх Бухарських осель. Піднявши свої шатри, покотилися із-за Каспійського моря понад Волгу». Венелін не пояснює, звідки угорські племена дізнавалися про Паннонію, але вказує на одну з причин їх переходу: «Мадяри вигнані сусідами, примушені були до цієї експедиції» (с. 93). Описуючи шлях пересування угорських племен, Ю. І. Венелін зазначає, що одна їх частина попрямувала в напрямі до фінської затоки, а друга — до Києва. Як і І. С. Орлай, він вказує на мирний характер їх переходу [21].

Далі автор розповідає, як на початку X ст. угорські племена «у співтоваристві пребагатьох Росіян перейшли через Карпатські гори в Паннонію». Він підкреслює, що ця територія не була безлюдною, а, за свідченням самих угорських літописців, тут жили слов'янські народи, зокрема, болгари: «До пришестя Угрів в Паннонії були різні володарі слов'янські: Північно-Західною Угорщиною володів Святополк.., Великої Моравії володар. В нинішнім Банаті і між Тисою й Дунаєм були князі булгарскі». Юрій Іванович зазначав, що переселення руського народу за Карпати продовжувалося й пізніше, особливо помітним воно було з приходом сюди князя Федора Корятовича — внука Гедиміна Литовського. Цю подію він відносить до 1360 р., що, як було встановлено пізніше, не відповідає дійсності. Ф. Корятович прибув на Закарпаття десь у 80-х роках XIV ст. Однак Ю. І. Венелін вірно підкреслює будівничу роль Ф. Корятовича. Він «при річці Латориці побудував на особливій круглій горі найвеличезнішу, найважливішу і нині знамениту, по утриманню в ній державних полонених, фортецю Мункач. Побуду-

[19] Наук. записки тов-ва ім. Шевченка.— Львів, 1902.— Т. 47.— С. 4—6.

[20] Свенцицкий И. С. Материалы по истории возрождения Карпатской Руси: Сношения Карпатской Руси с Россией в первой половине XIX века.— Львов, 1905.— С. 212; Свенцицкий И. С. Обзор сношений Карпатской Руси с Россией в первую половину XIX века.— СПб.— 1906.— С. 109.

[21] Свенцицкий И. С. Материалы по истории...— С. 93, 95.

вав на другім боці ріки напроти міста і фортеці монастир Василя Великого. Сей монастир і донині стоїть і є одним із найгарніших монастирів в Угорщині, він належить руським монахам, а помістя його складається з трьох сусідніх поселень» [22].

Вчений розповідає, як місцеве населення в результаті розвитку феодальних відносин поступово «втрачало права й повагу», потрапляло у економічну і політичну залежність від угорських феодалів. Він правильно підмітив, що над самою Угорщиною нависла небезпека з боку Туреччини, Австрії та католицького Риму. Цьому сприяли й міжусобні війни, що і призвело до нищівної поразки угорської армії у битві з турками під Могачем у 1526 р.

Фактично Ю. І. Венелін розглядає ті ж події з історії Закарпаття X—XVI ст., що й І. С. Орлай у статті «История о Карпато-Россах...». На жаль, стаття залишилася незавершеною. Ю. І. Венелін не встиг написати грунтовну працю з історії Закарпаття, хоч матеріали для неї мав. Можна лише пожалкувати, що, як відзначав М. П. Погодін, «доля, можливо, хотіла нам дати у Венеліні великого історика й філолога, та збіглися нещасні обставини і він загинув, не встигши приготуватися належним чином до високого свого призначення». Справді, наукова діяльність Ю. І. Венеліна блискавкою промайнула науковим небосхилом Росії, викликала у російських вчених інтерес до нашого краю. Вже в 40-х роках XIX ст. окремі з них (П. І. Кеппен, М. І. Надєждін, І. Срезневський та ін.) здійснили наукові подорожі по слов'янських землях Австрійської імперії, в тому числі й Закарпаттю.

Певну увагу творчості Ю. І. Венеліна приділяли і в Закарпатті у 20—30-х роках, коли воно входило до складу Чехословаччини. Певною мірою спадщина Гуци висвітлювалася на сторінках періодичних видань [23] і в брошурах [24]. Не погоджуючись з багатьма позиціями авторів, треба визнати, що вони все ж творчість Ю. І. Венеліна оцінювали в цілому правильно.

Про високий авторитет Ю. І. Венеліна в науковому світі свідчить й те, що його ім'я увійшло в усі відомі енциклопедичні та фахові словники. Так, в енциклопедичному словнику 1892 р. дано розгорнуту оцінку його творчості: «В Росії ім'я Венеліна було символом історичних фантазій, і це справедливо, якщо на його твори дивитися виключно тільки з наукової точки зору: в них нема наукової критики, перевірки джерел. Венелін був людиною, що захоплювалася красивими гіпотезами, і його історичні твори більше нагадують роман, ніж наукове дослідження. Проте і болгари мають правду: обожнення Венеліна витікає у них не з невігластва, а з почуття глибокої вдячності за ту роль, яку зіграли твори Венеліна в історії відродження Болгарії. Він розбудив Болгарію для нової діяльності, нагадав їй славне минуле, навчив правильно дивитися на мову, традиції і всі явища суспільного життя, і своїми творами викликав інтелектуальний рух... Венелін безпосередньо вплинув на таких болгарських письменників, як В. Апрілов і Н. Палаузов...» [25]. В іншому словнику про нього сказано: «За народженням руський, за освітою москвич, Венелін виявився полум'яним ентузіастом слов'янської ідеї...» [26].

Як бачимо, в цих академічних виданнях ряд висновків Ю. І. Венеліна піддавалися справедливій критиці. Наприклад, він безпідставно зараховував до слов'ян готів, скіфів, сарматів та інших. В його працях, з одного боку, є значний фактичний матеріал, який і сьогодні не втра-

[22] Там же.— С. 106.

[23] Карпатский свет.— 1930.— № 7—8; «Альманах» общества «Возрождение».— Прага, 1936; Костер.— Прага, декабрь, 1936; та ін.

[24] Гаджега Юлій. Краткий обзор научной деятельности Юрия Ивановича Венелина (Гуцы).— Ужгород, 1927.— 44 с.

[25] Энциклопедический словарь под редакцией К. К. Арсеньева и Ф. Ф. Петрушевского.— СПб., 1892.— Т. V.— С. 906.

[26] Энциклопедический словарь под ред. Ю. С. Гамбороза и др.— Т. VI.— С. 208.

тив наукової цінності, але з іншого — в них немає наукової критики джерел.

У розробці Ю. І. Венеліна, як і І. С. Орлая, давньої історії Закарпаття також є певні хиби. Так, обидва вони місцеве населення цього краю помилково називали росіянами, хоча і в цьому є певне раціональне зерно — визнання спільності їх етнічного східнослов'янського походження. Не вина, а біда Ю. І. Венеліна та І. С. Орлая в тому, що рівень розвитку історичної науки початку XIX ст. не дав їм можливості всебічно осягнути процес формування української народності. На розв'язання цього питання знадобилися довгі роки розвитку не тільки історичної, а й археологічної, етнографічної і лінгвістичної наук.

З оцінок Юрія Івановича Венеліна багатьма відомими діячами болгарського просвітительства наведемо лише одну, дану М. Апріловим. У листі до Ю. Венеліна від 28 червня 1837 р. він писав: «Ви дуже зобов'яжете всіх моїх співвітчизників, якщо не перестанете трудитися на користь їх історії. Вони вмістять вас в число своїх благодійників, і потомство впише ваше ім'я у храм безсмертя» [27]. Високо оцінив вченого й І. Я. Франко. У «Протесті галицьких русинів проти мадярського тисячоліття» він писав: «Такі імена, як Балудянський, Венелін-Гуца, Орлай, далі Іван Земанчик, Петро Лодій, ще й досі мають почесне місце в історії російського шкільництва і російської науки» [28].

Та, на жаль, це почесне місце далеко ще не визначено радянською історіографією. У працях відомих радянських вчених М. Державіна [29], С. Нікітіна [30], Ф. Шевченка [31], В. Микитася [32], дана хоч і схвальна, але стисла оцінка наукового доробку Ю. І. Венеліна. Із вчених Ужгородського університету першим на нього звернув увагу Я. І. Штернберг [33], який ще в 1952 р. написав цікаву статтю, відзначивши в ній не тільки позитивні, а й негативні моменти його творчості, спричинені рівнем історичних знань того часу. Роль Ю. І. Венеліна у зміцненні культурних зв'язків Закарпаття з Росією добре показали І. Г. Шульга, В. Є. Задорожний, О. С. Мазурок [34], І. М. Гранчак, М. І. Зимомря [35]. Важливою віхою у вивченні багатогранної діяльності Ю. І. Венеліна була перша за роки Радянської влади міжнародна конференція, проведена в Ужгородському університеті 21—23 березня 1989 р. Її матеріали вийшли окремою брошурою [36], а силами працівників університетської бібліотеки видано бібліографічний покажчик праць та літератури про життя та діяльність вченого [37]. Ці публікації дають змогу глибше ознайомитися з діяльністю Ю. І. Венеліна — вченого славіста, поборника дружби російського, українського, всіх слов'янських народів.

Одержано 10.11.91.

Освещается творческое наследие известного ученого-слависта Ю. И. Гуцы-Венелина, анализируется литература, посвященная научным публикациям исследователя.

---

[27] Безсонов П. Юрий Иванович Венелин.— С. 201.

[28] Франко Іван. Зібр. творів.— В 50-ти т.— К., 1986.— Т. 46.— Кн. 2.— С. 341.

[29] Державин Н. С. Племенные и культурные связи болгарского и русского народов.— М.; Л., 1944.— С. 66.

[30] Очерки истории исторической науки в СССР.— М., 1955.— Т. 1.— С. 496—497.

[31] Шевченко Ф. П. Місце Закарпаття в загальноукраїнському історичному процесі // Вел. Жовтень і розквіт возз'єд. Закарпаття.— Ужгород, 1970.

[32] Микитась В. Л. Через гори і кордони.— К., 1977.— 48 с.

[33] Штернберг Я. І. Ю. І. Венелін // За більшовицькі кадри.— 1952.— 1 травня.

[34] Задорожний В. Є., Мазурок О. С., Шульга І. Г. Зоря незгасна.— Ужгород, 1986.— 143 с.

[35] Гранчак І. М., Зимомря М. І. Великий син Верховини // Закарпат. правда.— 1989.— 25 лют.

[36] Венелін Ю. І. і розвиток міжслов'янських взаємозв'язків.— Ужгород, 1989.— 126 с.

[37] Венелін-Гуца Юрій Іванович (1802—1839) // Бібліограф. покажчик.— Ужгород, 1989.— 83 с.

Новий погляд на проблему

Т. В. Вронська (Київ)

Допомога українському народу з боку громадськості США та Канади у роки другої світової війни

Зроблено спробу, базуючись на синтезі архівних джерел та літератури діаспори США й Канади, показати значення гуманітарної допомоги української громади цих країн визволеним районам України під час другої світової війни. Автор вводить до наукового обігу конкретні дані про чисельність промислових товарів, що надходили до всіх великих міст та областей республіки з-за океану. Проаналізовано надходження речей з американських подарунків до окремих категорій населення.

Розглядаючи питання економічної допомоги, що її подавали Радянському Союзу в роки другої світової війни великі держави, зокрема США і Канада, на урядовому рівні, не можна обминути благородну, безкорисливу діяльність у цьому напрямі рядових громадян цих країн. Звичайно, було б наївно думати, що в тогочасних умовах більшість американців і канадців відразу після 22 червня 1941 р. однозначно виступить за подання Радянському Союзу матеріальної підтримки чи, тим більше, — за вступ у війну на боці нашої держави. Справа в тому, що після радянсько-німецького пакту про ненапад (1939 р.) та радянсько-фінської війни (1939—1940 рр.) на Заході значно загострилися антирадянські настрої. Це, зокрема, виявилося при опитуванні громадської думки у США, коли тільки 35% американських громадян висловилися за всебічну допомогу Радянському Союзу у веденні війни.

Але згодом навіть досить консервативно настроєні американці змінили свою позицію на користь СРСР. Головними чинниками цього стали героїзм радянського народу, його безмежна мужність у боротьбі проти гітлерівських загарбників. Все це справляло великий вплив на свідомість американських і канадських громадян, які бачили, як до цього одна за одною під чоботом гітлерівської армії опинялися європейські держави. Престиж та авторитет Радянського Союзу в їхніх очах неухильно зростали. Як наслідок зростало й прагнення громадськості цих країн подати матеріальну та моральну підтримку героїчному радянському народу.

Не вдаючись до аналізу допомоги, яка надавалася СРСР з боку США у рамках ленд-лізу, по лінії ЮНРРА, наголосимо задля справедливості, що вона дала свої результати і була досить відчутною на другому та третьому етапах війни.

Сьогодні ж, коли досить поширеною стала гуманітарна допомога країн Заходу Радянському Союзу, уявляється важливим зосередити увагу на добровільному русі американських громадян, російської еміграції, представників української діаспори у США та Канаді за подання посильної допомоги народові нашої республіки поза рамками державних організацій. Досі представники історичної науки України до цього питання майже не зверталися, що викликає навіть певний подив. Адже архівні джерела, та й окремі громадяни, які пам'ятають той час,

свідчать про досить істотні надходження різного роду промислових та продовольчих товарів з-за океану. До того ж тепер у республіці з'явилися праці з історії української діаспори, в яких містяться досить грунтовні матеріали про гуманітарну допомогу громадських організацій «воюючому народу України». В окремих публікаціях є конкретні відомості про шляхи утворення громадських об'єднань, які ставили перед собою цю благородну мету. В архівах України зберігаються різні документи та матеріали з цифровими даними про розміри цієї підтримки.

Отож, синтез спогадів емігрантів, представників української діаспори з архівними відомостями дає можливість скласти досить чітке уявлення про масштаби матеріальної допомоги з-за океану та простежити шляхи становлення руху за її організацію. Зіставлення обсягів допомоги з реальною ситуацією у матеріально-побутовому становищі населення визволених районів УРСР дає також можливість встановити місце подарунків із США та Канади в забезпеченні людей у скрутній ситуації предметами першої потреби та одягом.

У Сполучених Штатах ініціаторами подання всебічної підтримки радянським людям виступили на початку Великої Вітчизняної війни вихідці з Росії. Вони створили з цією метою Комітет допомоги Росії («Рашин Уор Реліф»). Багато відомих діячів мистецтва, які на той час з тих чи інших причин перебували у США, висловили бажання взяти участь у його діяльності. Так, широковідомий в Америці талановитий російський скульптор Сергій Коненков був обраний почесним членом Центральної ради «Рашин Уор Реліф»; його дружину — Маргариту Іванівну, юриста за освітою, яка досконало володіла англійською мовою, запросили на посаду відповідального секретаря. За її словами, лише в центральному апараті цього комітету працювало близько тисячі чоловік [1–2]. Вони організували збирання грошей у фонд Червоної Армії. До речі, подружжя Коненкових переказало на рахунок Комітету всі свої заощадження. Згодом на території США виникло сорок відділень «Рашин Уор Реліф». Велику частину свого часу його активісти проводили у подорожах по країні, пропагуючи свої цілі та залучаючи до діяльності в рамках цієї добровільної організації якомога більше громадян США. Ця робота дала свої плоди. Вже наприкінці 1941 — на початку 1942 рр. кількість американців, які співчували боротьбі СРСР проти гітлерівського нашестя, значно зросла.

Завдяки ентузіазму співробітників «Рашин Уор Реліф» рух, народжений патріотизмом вихідців з Росії і на початку підтриманий лише співвітчизниками, перетворився на загальноамериканську кампанію збирання подарунків для мужніх захисників своєї Батьківщини. Показовим є те, що співголовою Центральної ради «Рашин Уор Реліф» була дружина президента США Елеонора Рузвельт. Серед його почесних членів бачимо композиторів Рахманінова, Гречанінова, видатних диригентів, музикантів, співаків Артуро Тосканіні, Сергія Кучевицького, Юхима Цимбаліста, Якова Хейфіца, Марію Куренко, видатних діячів із середовища російської еміграції князів Чавчавадзе і Голенищева-Кутузова, професорів Петрункевича, Флорінського, Карповича та ін.

Збирання речей і продуктів харчування, концерти діячів культури з цільовим призначенням (кошти, отримані від них, йшли до фонду Червоної Армії), виступи з антифашистськими доповідями — все це було дійовою допомогою далекій Батьківщині, яка воювала з гітлерівською Німеччиною. З великим успіхом пройшов на початку 1942 р. концерт С. В. Рахманінова, всі кошти від якого композитор передав у фонд Червоної Армії. Це, на превеликий жаль, був останній публічний концерт великого музиканта — сина Росії.

Особливий інтерес для нас становить, звичайно, діяльність, що її

[1–2] Бычков Ю. А. Коненков.— М., 1982.— С. 117.

розгорнули у цьому напрямі українці-емігранти, які мешкали у США та Канаді. Слід зазначити, що вона була добре організована і велася через мережу громадських організацій, заснованих з метою подання практичної допомоги братам-українцям, які чинили мужній опір нацистським загарбникам.

Так, у Чикаго була організована Ліга американців українського походження. Очолювали її в різні часи Богдан Пелехович, доктор Роман Смук, Тарас Шпікула, а найдовше — Іван Дужанський. Ліга проводила різні політичні заходи. Крім того, вона активно включилася в акцію Американського Червоного Хреста по збиранню ліків, харчів для «близьких на фронтах». Три жіночі організації Чикаго — Український Золотий Хрест, Союз українок Америки і Православне сестрицтво, які складалися з жінок-українок,— організували виготовлення бандажів для Червоного Хреста та комплектували посилки для українців за кордоном [3].

14 грудня 1941 р. з осіб української національності було створено комітет під назвою «Товариство українських американських горожан у Філадельфії для оборони», який мав своєю метою подання матеріальної допомоги братам і сестрам на Україні [4].

Вищезгадані об'єднання не були поодинокі у своїй діяльності. Окрилені благородною метою аналогічні комітети, товариства, ліги створювалися в інших штатах та містах Америки.

Для координації загальних зусиль у справі допомоги своїм співвітчизникам за океаном 22 і 23 січня 1944 р. в готелі Бенджамін Франклін у Філадельфії було скликано Другий конгрес американських українців. Серед інших питань на ньому йшлося й про посилення допомоги «українцям у рідному краї» [5].

Наступним кроком в об'єднанні зусиль представників української діаспори у США стала організація за ініціативою Українського конгресового комітету Америки 20 червня 1944 р. Злученого Українського американського допомогового комітету (ЗУАДК), відомого також як Український американський допомоговий комітет, метою якого стала більш конкретна допомога «українцям — жертвам війни, популярно званим «скитальці» [6]. Осередок його містився у Філадельфії.

Свої наміри та головну мету Український американський допомоговий комітет узагальнив у так званому «Комунікаті». В ньому, зокрема, наголошувалося: «Приступаємо до зорганізування широкої акції допомоги українським жертвам війни. Уже сама обсмалена земля України — це катастрофа. Та до голоду, каліцтва і пошестей треба додати інші великі нещастя, як політичні переслідування українського народу усіма наїзниками, масові виселювання, примусова мандрівка в чужі краї на роботи та інші лиха. Усім тим нещастям ми не зарадимо, але можемо пробувати принаймні рятувати людей від голодної смерті. Ось те й робимо...

Звертаємось із закликом до всіх братств, товариств і до всіх чільних діячів взяти на себе організацію збірок на поміч жертвам війни і негайно висилати зібрані жертви до Українського Допомогового Комітету...

Віримо твердо, що в нинішню відповідальну хвилину американсько-українське громадянство відгукнеться на заклик Українського Допомогового Комітету по своїй силі, щиро і щедро...» [7].

З початком Великої Вітчизняної війни українці Канади, як і їхні брати у США, розпочали благородні акції по збиранню коштів та ре-

---

[3] Куропась Степан. Спогади з України й 60 років в Америці.— Нью-Йорк—Париж—Чикаго.— 1988.— С. 71—72.

[4] Шістьдесят літ організаційного життя українців у Філадельфії.— Філадельфія, 1944.— С. 112.

[5] Там же.— С. 115.

[6] Куропась Степан. Назв. праця.— С. 77.

[7] Шістьдесят літ організаційного життя українців у Філадельфії.— С. 123.

чей для постраждалого народу України. Слід зазначити, що тут була більш розгалужена мережа різного роду товариств і спілок, які об'єднували емігрантів з України. Ці громадські організації стали тією рушійною силою, котра сколихнула хвилю благородного руху українців у Канаді. По всій країні вже з початку липня 1941 р. почали формуватися українські комітети допомоги Батьківщині. Вони влаштовували в різних містах Канади мітинги громадськості, на яких приймалися резолюції про солідарність з народами Радянського Союзу в боротьбі з фашистськими окупантами.

За ініціативою Українського комітету допомоги Батьківщині в Торонто була скликана Східноканадська конференція (26 липня 1941 р.), на якій обговорювалося питання про створення всекрайової організації для подання ефективної матеріальної підтримки Україні та її народові в боротьбі проти фашистських загарбників. Конференція запропонувала на базі громадських об'єднань українців, вищезгаданого комітету утворити Українське товариство допомоги Батьківщині, яке б цілеспрямовано зосереджувало свої зусилля на підтримці народу України *.

У 1941—1942 рр. гроші та речі, що їх збирали емігранти з України, передавалися для госпіталів, де лікувалися поранені воїни Червоної Армії. А вже в 1943 р. почалося збирання речей та коштів для населення визволеної України. Зокрема, серед речей було обладнання для госпіталів у Києві, Львові, Чернівцях. Окрім того, громадськість Канади зібрала багато тонн різних предметів для найбільш потерпілого люду України [8].

У ті ж роки започатковується цілеспрямоване шефство певних емігрантських об'єднань над конкретними містами УРСР. Так, завдяки зусиллям українців Канади через Червоний Хрест цієї країни було передано на відбудову медичних закладів у Харкові, Львові, Полтаві, Чернігові понад 132 тис. доларів [9].

Вражає і той факт, що матеріальну допомогу народові України подавали не лише ті громадські об'єднання Канади, які симпатизували існуючому в СРСР ладові (або принаймні не були суворими його противниками), а й ті, що не приховували свого ворожого ставлення до Країни Рад. Не вдаючись до аналізу їх поглядів, відзначимо, що поступово, але неухильно ця допомога почала надаватися і з боку окремих осередків, що належали, наприклад, до Союзу українок Канади. Кількість відділень цієї організації була досить значною. Їх мережа проникала майже в усі куточки країни. Ось лише деякі з них: відділення ім. Олени Пчілки в Белісі, ім. Лесі Українки в Радвей, ім. Наталки Кобринської в Віліндоні, ім. Лесі Українки в Ванкувері, Віндзорі, Гамілтоні, відділення «Доньки України» в Монреалі та ін. Це ті осередки, члени яких своїми руками виготовляли та збирали в населення носильні речі, ковдри для так званих «скитальців» з України [10].

З речей, що надходили до осередків вищезгаданих комітетів допомоги США та Канади, комплектувалися посилки для населення СРСР. Якщо в межах ленд-лізу до Радянського Союзу північним шляхом йшли озброєння, автомобілі, одяг та взуття, консерви та концентрати для солдатів, то подарунки громадськості, емігрантських кіл США та Канади мали, так би мовити, суто мирний характер: одяг та взуття, ковдри та білизна, інші нерідко вже не нові речі для цивільного населення визволених районів. У посилках було також мило, цукор, кон-

---

* Згодом (1942 р.) це товариство було перейменоване на «Товариство канадських українців».

[8] Кравчук Петро. На новій землі: Сторінки з життя, боротьби і творчої праці канадських українців.— Торонто, 1958.— С. 312, 314, 325.

[9] Там же.

[10] Когуська Наталка Л. Чверть століття на громадській ниві. 1926—1951: Історія Союзу українок Канади.— Вінніпег, 1952.— С. 107, 122, 210, 213, 221, 256, 351, 352, 395, 495.

центрати, тобто товари та продукти, конче необхідні людям, що опинилися в надзвичайно скрутному становищі у визволених містах і селах України.

Хвиля надходжень посилок з-за океану досягла наприкінці 1943 — на початку 1944 рр. таких розмірів, що для контролю та розподілу американських та канадських подарунків у Радянському Союзі виникла необхідність в організації спеціальних структурних підрозділів при РНК СРСР та урядах союзних республік. Були створені бази «Різноекспорту», які стали централізованими адресатами речей, що надходили із США та Канади. Ці бази спочатку містилися у Тбілісі та Єревані, а вже згодом — у Києві, Львові та інших містах України. Зокрема, у визволені міста УРСР промислові товари з баз «Різноекспорту» почали надходити з другого кварталу 1944 р. РНК СРСР у грудні 1943 р. та лютому 1944 р. приймає спеціальні постанови, згідно з якими на Україну направляється певна кількість речей з американських та канадських подарунків для розподілу їх серед населення визволених районів республіки [11]. Головним чином, носильні речі, що містилися в посилках, надходили для міст України.

Матеріальне становище, побутове обслуговування населення у містах і селах України, як і в інших регіонах, що зазнали фашистської окупації, було вкрай тяжким. Після визволення населених пунктів, особливо великих міст, сюди, крім людей, які пережили тут чорні дні окупації, почали прибувати за спеціальними дозволами евакуйовані із східних районів СРСР, інваліди війни, дружини військовослужбовців та інші категорії населення. За окремим незначним винятком їхнє матеріально-побутове становище було майже однаково скрутним. Якщо харчування згідно з нормами карткової системи ще давало можливість на перший час якось підтримувати існування новоприбулих, що влаштовувалися на роботу, то з придбанням промислових товарів у державній мережі було однаково важко як, скажімо, професору університету, так і його друкарці.

Постачання населення визволених міст України здійснювалося за рахунок: а) виділення централізованих фондів промислових та продовольчих товарів; б) власних заготівель; в) залучення товарів широкого вжитку місцевої промисловості, промкооперації та кооперації інвалідів. Воно проводилося за суворо встановленими розмірами відповідно до норм для визволених районів України.

Слід зазначити, що союзні відомства часто не забезпечували повної реалізації фондів, виділених централізовано для областей республіки як продовольчими, так і промисловими товарами. Наприклад, у четвертому кварталі 1944 р. для республіки було відвантажено лише 50,3% виділеної за нормами бавовни, 69,8 — вовни, 20,3 — швейних виробів, 43,5 — трикотажу, 45,5 — панчішно-шкарпеткових виробів, 55,5% шкіряного взуття [12].

Лише скло, порцеляна та фаянс надійшли на Україну в обсязі 100% до запланованого рівня. Але ж у той час ця продукція не була так гостро необхідною для населення визволених районів.

Становище з постачанням промисловими товарами в 1944 р. залишилося незадовільним, а по деяких групах товарів його рівень проти 1943 р. навіть знизився. Це сталося внаслідок того, що через відсутність сировини на 1 березня 1944 р. працювало тільки одне текстильне підприємство з 46, які діяли на Україні до Великої Вітчизняної війни. І знову ж союзні відомства не забезпечували своєчасного підвезення сировини. Крім того, велика кількість заготовленої сировини знаходи-

---

[11] Центр. держ. арх. Жовтневої революції, вищих органів держ. влади та держ. управління, ф. 2, оп. 7, спр. 1665. арк. 33, 40 (далі — ЦДАЖР України); Центр. арх. громадських організацій України, ф. 1, оп. 30, спр. 48, арк. 93 (далі — ЦАГО України).

[12] ЦАГО України, ф. 1, оп. 78, спр. 48, арк. 3—5.

лася у колгоспах, де її місцеве населення розтягувало по хатах для опалювання житла. Не поліпшився стан постачання населення виробами з тканин і в 1945 р.

Де ж мали брати одяг та взуття люди, що жили у визволених містах та селах? У що було одягнутися реевакуйованим із східних районів, інвалідам війни, дітлахам? Демобілізовані з армії внаслідок каліцтва та хвороб ще тривалий час і після війни ходили у військовому одязі не тому, що вони того хотіли, а тому, що іншого вбрання вони не мали. Щоправда, існував базар, на якому за шалені гроші можна було купити все. Або виміняти якусь цінну річ вартістю кілька тисяч карбованців, наприклад, на пару чобіт. Шляхом обміну людям з великими труднощами вдавалося дещо придбати на перший випадок. Про сутужність становища, у якому опинилося населення, свідчать, зокрема, ціни на деякі промтовари, що існували на Благовіщенському базарі (м. Харків) станом на 23 грудня 1943 р. Пара хромових рантових чобіт коштувала 6—7 тис. крб., юфтових чобіт — 5—6 тис., чоловічих черевиків (кольорових шеврових рантових) — 4—5 тис., калош чоловічих і жіночих — 1800—2000 крб., котушка чорних ниток — 100—125, пара чоловічих шкарпеток 150—200, 1 м пальтового драпу — 1500—2000, 1 м крепдешину — 1000—1500, пальто тепле на ваті з хутряним комірцем та шовковою підкладкою — 7—8 тис., коробка сірників місцевого виробництва 25—30, валянки чоловічі білі — 1800—2000, валянки чоловічі чорні — 2000—2500 крб. [13]

Отож, немає сумнівів у тому, що речі з американських та канадських подарунків становили в роки війни істотну підтримку населення визволених територій республіки. Наприкінці 1943 р. при РНК УРСР була створена спеціальна комісія, яка займалася розподілом цих подарунків. Відповідно до постанови цієї комісії від 23 березня 1944 р. у розпорядження РНК УРСР було виділено 1500 тюків з різноманітними промисловими товарами, що надійшли від громадських організацій США та Канади. А вже на 20 квітня до Києва додатково було відправлено з баз «Різноекспорту» 15 вагонів американських подарунків[14]. У Києві на початку 1944 р. була створена спеціальна база зовнішньоторговельного об'єднання «Різноекспорт», яка поряд з уже існуючими в Тбілісі, Єревані та інших містах країни направляла носильні речі для населення визволеної України.

На 25 липня 1944 р. на київську базу було завезено 1681 тюк промислових товарів [15]. Однак склалося дуже скрутне становище з розвантаженням вагонів, що привезли посилки з-за кордону. Виникла парадоксальна ситуація — народ роздягнутий, а промислові товари з групи носильних речей стоять на коліях, бо нема кому розвантажити їх. Місцеві органи влади докладали багато зусиль, щоб поліпшити становище і справедливо розподілити надіслані громадськістю США та Канади речі серед тих, хто найбільше цього потребував.

Насамперед носильні речі, ковдри, матраци, білизна, взуття мали виділятися для задоволення нагальних потреб інвалідів війни, членів родин фронтовиків, дітей-сиріт, які перебували у дитячих будинках, діячів науки, мистецтва, агрономів, учителів. Однак архівні джерела, записки, що містяться у справах, свідчать, що передусім ті речі потрапляли до функціонерів партапарату та місцевих органів влади.

Очевидці розповідають, що вони добре пам'ятають американське взуття, комбінезони, джемпери, штани, які перепадали членам сімей фронтовиків. Немає сенсу доводити, що в той час, коли легка промисловість країни та республіки ледве-ледве зводилася на ноги, речі, зібрані завдяки ініціативі рядових громадян Сполучених Штатів та

---

[13] Там же, спр. 19, арк. 22—23.
[14] ЦДАЖР України, ф. 2, оп. 7, спр. 1665, арк. 33, 40.
[15] ЦАГО України, ф. 1, оп. 78, спр. 48, арк. 3.

Канади давали змогу хоча б на перший час частково задовольнити потреби певної кількості населення.

На тлі неймовірно високих цін, обмеженого постачання з боку державної торгівлі справляють враження цифрові показники надходжень товарів з-за океану. Так, на 25 липня 1944 р. на київську базу «Різноекспорт» надійшло: пальт чоловічих ношених 7813 шт., пальт чоловічих нових 1300, пальт жіночих ношених 11 329, пальт дитячих 4434, костюмів чоловічих нових 175, костюмів чоловічих ношених 763, піджаків чоловічих 10 995, піджаків жіночих 8 225, штанів чоловічих ношених 12 141 та ін. [16]

Вкрай тяжким було становище інвалідів війни, які поверталися до своїх осель після лікування у госпіталях. Органами місцевої влади було прийнято спеціальну постанову про забезпечення цієї категорії населення житлом та предметами першої необхідності. Звісно, в той час траплялися випадки, коли окремі її представники випадали з поля зору органів державної опіки і ледве зводили кінці з кінцями. Дехто з них не знаходив після повернення додому своїх близьких та рідних і опинявся у жалюгідному стані, без будь-якої підтримки. Хоч цій категорії інвалідів і надавали житло, але вони не мали найнеобхіднішого— білизни, ліжок, стільців, одягу, без чого не можна було більш-менш пристойно жити.

Але ж завдяки документам та резолюціям, які приймалися благодійними громадськими об'єднаннями, відомо, що саме їм, воїнам-українцям, котрі постраждали від війни, були призначені посилки з Америки та Канади.

При районних військкоматах організовувалися жіночі комітети з числа дружин фронтовиків, які вели роботу по розподілу носильних речей та промислових товарів з подарунків серед членів сімей фронтовиків та інвалідів війни.

Влітку 1944 р. у Києві, наприклад, налічувалося 3000 інвалідів війни. По вул. Петропавловській, 20-б був розташований будинок інвалідів, який ледь животів. Не було в ньому ніякої нижньої та постільної білизни, бракувало ліжок та матраців. І тут у пригоді стали промислові товари з американських та канадських посилок. Міський відділ соцзабезпечення звернувся з проханням до заступника голови РНК УРСР Караваєва, який відповідав за цю ділянку роботи, з проханням виділити для київських інвалідів по 1500 ковдр, простирадел та комплектів нижньої білизни, 1000 пар чоловічого та 400 пар жіночого взуття. Окрім цього, фінансові організації міста передали для будинку інвалідів з числа безхазяйних речей 450 ліжок, 300 столів, 1000 стільців, 100 шифоньєрів [17]. Таким чином, завдяки товарам з американських та канадських подарунків на той час стало можливим забезпечити кожного другого з 3000 інвалідів. Отже, можна стверджувати (звичайно, за умови, що ці речі не були розкрадені і потрапили за призначенням), що благодійна діяльність прогресивної еміграції досягла своєї мети — трохи полегшила матеріально-побутове становище захисників Батьківщини.

Активну і принципову позицію у справі розподілу подарунків займали жінки — активістки жіночих комітетів при військкоматах. Вони неодноразово зверталися до заступника голови РНК УРСР Караваєва із скаргами на порушення соціальної справедливості при розподілі носильних речей. Як правило, інвалідам та членам родин фронтовиків перепадали вже поношені речі, а нові, за добре відомим у нас в країні принципом, усіма можливими шляхами опинялися у партійних працівників та функціонерів органів влади. Інколи зловживали своїм становищем і заслужені фронтовики, родини воєначальників. Архів містить

[16] Там же, оп. 30, спр. 48, арк. 3.
[17] ЦДАЖР України, ф. 2, оп. 7, спр. 1666, арк. 28—29.

чимало свідчень про виділення носильних речей відомому снайперові, Герою Радянського Союзу Людмилі Павличенко. Родина генерала Ватутіна також дуже часто зверталася з проханням виділити по декілька найменувань верхнього одягу для власних потреб [18].

На цьому тлі особливо прикрими є факти, коли члени сімей фронтовиків змушені були вдаватися до крайнощів, переслідуючи одну-єдину мету — хоч чим-небудь прикрити своє тіло. Типовим є приклад, коли до міськвійськкомату в Києві прийшла у розпачі дружина фронтовика — майора діючої армії. Вона просила допомогти придбати їй хоч якийсь одяг. Але даремно. Вичерпавши всі можливі аргументи, жінка скинула з плечей ковдру і постала перед відповідальною особою гола й боса.

Серед тих, хто мав отримувати речі з американських та канадських подарунків у першу чергу, були також діти-сироти та діти фронтовиків, що перебували в дитячих будинках *. Але якраз для останніх промислових товарів було виділено мізерну кількість. Відповідно до постанови РНК СРСР від 2 лютого 1944 р. для дитбудинків України з американських та канадських подарунків намічалося передати 499 дитячих пальт, 2000 платтів, 2000 пар штанів та 2000 пар взуття [19]. Вже восени 1944 р., коли для дитячих будинків цільовим призначенням надійшло 5 вагонів американських подарунків, їх тривалий час не було кому розвантажувати, і цінний, вкрай необхідний вантаж простоював на залізничних коліях... Київський приймач-розподілювач змушений був припинити приймання дітей від органів міліції через відсутність постільної білизни, матраців і ковдр. З огляду на катастрофічний стан дитячих установ в липні для облаштування будинків дитини, ясел, дитячих лікарень було видано 80 000 м тканин та 6000 комплектів дитячого взуття з подарунків з-за океану [20].

Не залишилися поза увагою у забезпеченні носильними речами, що надійшли з Канади та Америки, й партизани, які поверталися до рідних домівок. 30 травня 1944 р. начальник Українського штабу партизанського руху звернувся до заступника голови РНК УРСР Караваєва з листом, у якому наголошував: «У зв'язку з виходом великої кількості партизанів, що діяли на території України близько 3-х років, та тим, що одяг, який був на них, прийшов у повну непридатність, а також враховуючи, що вихід партизанів з лісів і направлення за місцем проживання потребує хоч якогось одягу, а майно їх пограбовано під час окупації, просимо Вас подати допомогу партизанам та їх родинам і видати Українському штабу партизанського руху з американських подарунків: 10 000 комплектів верхнього одягу, 8000 пар взуття, 300 комплектів постільної білизни та 10 000 рушників» [21]. Прохання начальника УШПР було значною мірою задоволено.

У скрутному становищі перебували лікувальні установи визволених міст УРСР. Бракувало найголовнішого — ковдр, рушників, медичних халатів. І тут добре прислужилися речі з американських та канадських посилок. Навесні 1944 р. для київських лікарень системи Наркомздоров'я було виділено 606 ковдр, 819 рушників, 98 медичних халатів та ін. [22]. Звичайно, при наявних тоді потребах, це була краплина в морі. Але ж і вона комусь допомогла...

---

[18] Там же, спр. 1666, арк. 42, 80, 82; спр. 1667, арк. 8, 16, 115.

* Після наради американських та канадських українців, що проходила 19 та 20 квітня 1947 р. в Торонто, була започаткована матеріальна допомога дитячим будинкам України. Завдяки спільній кампанії українців Канади й Америки було закуплено багато концентрованого молока, консервів та інших продуктів, потрібних для здоров'я дітей. Див: Кравчук Петро. Назв. праця.— С. 335.

[19] ЦДАЖР України, ф. 2, оп. 7, спр. 1666, арк. 2.

[20] Там же, арк. 164.

[21] Там же, спр. 1665, арк. 51.

[22] Там же, арк. 42.

Коли визначали контингент осіб, яким мали виділятися речі з американських та канадських подарунків, окремо згадали й про діячів науки та культури, котрі гостро потребували одягу.

Міста й села України відновлювали мирне життя. Поверталися з евакуації наукові установи, театри. У липні 1944 р. заступник голови РНК УРСР Л. Корнієць звернувся з листом до заступника голови РНК СРСР А. Мікояна, у якому просив видати для студентів і викладачів державних університетів республіки речі з американських та канадських посилок. Для студентів та викладачів Одеського університету було видано відповідно 580 та 160 комплектів одягу, Харківського — 450 і 100, Дніпропетровського — 400 та 80 комплектів одягу [23]. Тоді ж завдяки надходженням з-за океану для професорського складу Академії наук УРСР було виділено 70 чоловічих пальт, по 70 пар жіночого й чоловічого взуття та 124 чоловічі комбінезони [24]. Весь цей одяг був новий, і якщо згадати ціни на нього, наведені вище, то можна уявити, як він знадобився реевакуйованим зі сходу науковцям. Хоча й важко собі уявити сивого поважного академіка в американському комбінезоні...

Однією з прикмет налагодження мирного життя у визволених містах УРСР було відновлення роботи театрів та інших закладів культури. Актори, як й інші реевакуйовані зі сходу, мали гостру потребу в одязі. Але їх запити дещо відрізнялися від інших. Адже акторові треба було виходити на сцену і мати пристойний вигляд. Добре, що асортимент заокеанських подарунків був досить широким. Навіть краватки та фраки входили до складу деяких посилок.

Київський театр ім. Лесі Українки звернувся з проханням видати йому деяку кількість американських та канадських речей, бо акторам не було в чому грати прем'єру. Директор іншого київського театру — ім. Івана Франка просив відпустити для акторів по 50 чоловічих та жіночих костюмів, 75 пар чоловічого взуття та 200 краваток [25].

Були й досить скромні прохання. Так, Виконком Київської облради просив виділити з посилок, що надійшли, 15 хусток для кращих учителів області [26].

Не були обійдені увагою й представники фізичної культури. 25 грудня 1944 р. своїм особистим розпорядженням за № 1575 голова РНК УРСР М. С. Хрущов зобов'язав відповідні органи видати 24 відрізи на костюми з резерву РНК СРСР для преміювання складу футбольної команди майстрів Київського товариства «Динамо», переможців «Кубка України» 1944 р. з футболу [27].

До заступника голови РНК УРСР зверталися з проханнями про виділення носильних речей з американських подарунків багато установ та організацій. І треба відзначити, що Караваєв займав досить принципову позицію в цьому питанні. Зустрічається багато типових листів з проханням видати відповідальним працівникам партапарату, їх сім'ям речі з американських подарунків, але на них стоять власноручні резолюції Караваєва: «Відмовити». Це свідчить про те, що в той важкий час відповідні органи все ж намагалися по можливості допомогти одягом найбільш потребуючим, а не перетворювати заокеанські посилки на джерело поліпшення добробуту власть імущих.

У грудні 1944 р. завдяки речам з посилок, що надійшли з-за океану, вдалося вийти із скрутного і водночас курйозного становища. Спеціалістам Наркомзему УРСР належало виїхати до Румунії для повернення на Україну вивезеної туди худоби. Але їм не було в чому їхати.

речей було виділено 50 чоловічих пальт, 50 костюмів та 50 пар взуття [28].

Наведені приклади свідчать, що в тому скрутному становищі, у якому опинилося населення визволених міст України, речі з американських і канадських подарунків стали у великій пригоді, дали змогу хоча б на перший час окремим людям поліпшити своє матеріальне становище.

РНК УРСР, бази «Різноекспорту» прагнули якомога справедливіше розподілити речі, що надійшли з Канади та Америки, між областями визволеної України. За даними довідки від 24 жовтня 1944 р., речі з американських посилок, що надійшли в республіку, були розподілені по областях так: Вінницька область — 98 549 штук речей, Ворошиловградська — 66 531, Дніпропетровська — 46 221, Дрогобицька — 34 750, Житомирська — 17 361, Запорізька — 47 054, Кам'янець-Подільська — 17 127, Київська — 73 748, м. Київ — 58 200, Кіровоградська — 28 468, Миколаївська — 21 357, Одеська — 43 950, Полтавська — 51 056, Сталінська — 97 437, Станіславська — 40 600, Сумська — 42 007, Харківська — 62 308, Херсонська — 13 110, Чернігівська — 48 114 штук речей [29].

Як видно з наведеного переліку, товари з американських подарунків направлялись здебільшого у промислово розвинуті області, міста, де концентрувалися державні, наукові та культурні установи.

Зваживши на чисельність населення в окремих містах та кількість речей, що надійшли до областей і міст, можна дійти певного висновку. Наприклад, якщо в Києві налічувалося на той час понад 305 тис. чол. [30] і надійшло 58 200 штук речей, то, за умови справедливого їх розподілу, можна припустити, що кожен п'ятий житель столиці України у гіршому випадку мав одержати бодай краватку.

Враховуючи скрутний стан, у якому перебувала легка промисловість республіки, СРСР у цілому, та досить неритмічне постачання визволених районів з центру державними фондами, можна дійти висновку, що в той час промислові товари з американських та канадських подарунків були для населення великою підмогою. Це стало можливим завдяки широкому благородному рухові громадськості США та Канади, емігрантських кіл з єдиною метою — допомогти народові України, який постраждав від фашистської агресії.

Одержано 25.11.91

Предпринята попытка, основываясь на синтезе архивных источников и литературы диаспоры США и Канады, показать значение гуманитарной помощи украинской общины этих стран освобожденным районам Украины во время второй мировой войны. Автор вводит в научный оборот конкретные данные о численности промышленных товаров, поступающих во все большие города и области республики из-за океана. Проанализировано поступление вещей из американских подарков к отдельным категориям населения.

[28] Там же, арк. 145.
[29] Там же, спр. 1667, арк. 267.
[30] ЦАГО України, ф. 1, оп. 78, спр. 4, арк. 184.

В. М. Нікольський (Донецьк)

Безробіття в Донбасі часів непу

Аналізуються проблеми, пов'язані з безробіттям у 20-ті роки в Донбасі, показано різноманітні форми боротьби з цим явищем.

Під час переходу до ринкової економіки проблема безробіття хвилює широкі кола громадськості. Дехто твердить, що воно має бути своєрідним стимулом розвитку виробництва. Інші вбачають в ньому відмову від роздмухуваних раніше офіційною ідеологією принципів загальної зайнятості населення. Висловлюються думки щодо необхідності активного втручання в процеси та явища, які можуть призвести до безробіття. Іноді лунають пропозиції про недоцільність втручання, про те, що все має бути природно обумовленим... То ж зрозуміло, що навіть суто практичний підхід до очікуваного безробіття потребує ретельного вивчення досвіду у цій справі, особливо 20-х років.

У ті часи такий наслідок непу, як масове безробіття, завчасно передбачався. Так, у резолюції другої Всеросійської тарифної конференції (21—26 вересня 1921 р.) зазначалося: «У зв'язку з новим курсом економічної політики, скороченням штатів підприємств та установ, переходом до ведення підприємств на засадах беззбитковості та господарського розрахунку коло зайнятих у державній промисловості робітників та службовців значно звужується» [1].

Безробіття як постійний супутник непу тривалий час майже не було предметом вивчення науковців. Особливо це стосується такого важливого промислового центру, як Донбас. Якщо й з'являлися якісь дослідження, то вони лише схематично давали «загальну картину» безробіття. Перша спроба висвітлення причин, розмірів та наслідків цього явища в регіоні була зроблена в двотомній «Истории рабочих Донбасса». Проте цьому питанню присвячено в ній близько сорока рядків[2].

Спробуємо розглянути проблему безробіття в Донбасі у 20-ті роки. Спочатку дещо з галузі статистики.

У жовтні 1921 р. на обліку в відділах праці виконкомів Рад Донецької губернії було 1926 осіб, які не мали роботи[3], у жовтні 1923 р. — 16 595 [4], через 2 роки — 22 293 [5]. Тобто, за чотири роки кількість тих, хто лишився праці, збільшилася в 11,6 раза.

Дальша оцінка рівня безробіття (в зв'язку з ліквідацією губернії) можлива лише на рівні округів. З 1927 р. по 1929 р. по Сталінському округу загальна кількість незайнятих у виробництві зросла з 8 307 до 13 398 [6], а по Маріупольському округу — з 4 743 до 9 482 [7]. Таким чином, за ці роки безробіття зросло, відповідно, в 1,6 і 2 рази.

При цьому через зміни в адміністративно-територіальному поділі площа українського Донбасу зменшилася приблизно на третину.

Отже, в 20-ті роки спостерігалася стійка тенденція швидкого зростання безробіття у Донбасі. Треба мати на увазі, що наведені дані досить приблизні (значно зменшені порівняно з дійсністю), бо, як свідчать документи, точно підрахувати всіх, кого можна було б назвати безробітним, вважалося в ті часи неможливим. По-перше, це пов'язане з тим, що далеко не кожний з незайнятих реєструвався як безробітний, а шукав застосування своїм рукам на селі. По-друге, оскільки значна

---

[1] Хозяйство Донбасса.— 1921.— № 6—7.— С. 66.
[2] История рабочих Донбасса.— В 2-х т.— Л., 1981.— Т. 1.— С. 205—206.
[3] Див.: Хозяйство Донбасса.— 1921.— № 10—11.— С. 30.
[4] Донец. профессионалист.— 1924.— № 3.— С. 6.
[5] Див.: Там же.— 1925.— № 4.— С. 15.
[6] Держ. арх. Донецької обл., ф. р—837, оп. 3, спр. 18, арк. 35 (далі — ДАДО).
[7] Там же, ф. р.—1202, оп. 1, спр. 338, арк. 7.

частина працівників шахт та будов у Донбасі була «сезонниками», вони при звільненні з роботи часто поверталися додому в російські та українські губернії[8].

Так, журнал «Хозяйство Донбасса» підрахував, що загальна кількість безробітних по губернії в 1921 р. становила приблизно 5000 чол., а було зареєстровано — 1926[9]. В збірнику документів «Полгода социального страхования в Донбассе...» було зроблено наголос на тому, що в квітні 1925 р. на обліку в губернії було 11 335 осіб, які не мали роботи, а фактично ця цифра становила близько 50 000[10]. Крім того, треба мати на увазі, що сама реєстрація безробітних вимагала значної кількості певних документів, яких багато з людей не мали (про що свідчать архівні матеріали)[11].

Серйозною помилкою було б розглядати безробіття взагалі, орієнтуючись лише на зміни в часі, без урахування конкретних місцевих умов. Досить часто певні місцеві особливості (недоліки керівників, природні умови тощо) впливали на рівень безробіття на підприємствах.

В липні 1922 р. в Алмазно-Марьївському районі Донбасу було незайнятих у виробництві 127 чоловік та 306 жінок, у Варваро-Голубівському кущі, відповідно, 41 і 95, а в Криворізькому — 3 й 70. Незначна кількість безробітних зафіксована на той час в Алмазнянському, Золототошківському і Баронському районах. Такий же стан справ з проблемою незайнятості населення характерний й для Юзівського та Центрального районів, де кількість безробітних чоловіків на рудниках була від 0 до 160[12].

Важливим є питання про верстви населення, що потрапляли до лав безробітних. Незалежно від етапів непу, найбільш стійкими категоріями серед останніх були некваліфіковані робітники (вантажники, чорнороби) та радянські працівники. Щодо другої категорії, то це працівники різних установ, яких скорочували у зв'язку з переходом до грошово-товарних відносин та госпрозрахунку. Кількість некваліфікованих безробітних становила щорічно від 15 до 45% всього загалу цієї категорії населення, а радянських службовців — від 10 до 17%[13].

Причини безробіття в цілому можна об'єднати в дві групи. Насамперед, це ті, що були обумовлені безпосередньо змістом непу: конкуренція підприємств, яка призводила до закриття тих, що збанкрутували, необхідність постійно шукати шляхи скорочення витрат за рахунок штатів працівників тощо.

До другої групи причин відносяться так звані «суб'єктивні» — наслідки різних кампаній по раціоналізації виробництва, що проводилися у масштабах всієї промисловості чи окремих її галузей (концентрація вугільної промисловості в 1923 р., викликана так званими «ножицями цін», пошуки найбільш економних схем керівництва — перехід від главків до трестів, зміна функцій трестів, курс від політики «вугілля за будь-яку ціну» до господарського розрахунку тощо).

В межах цих головних причин мали місце окремі випадки звільнення робітників, наприклад, внаслідок репресивних заходів після страйків шахтарів[14]. Можна також виділити й причини, пов'язані з самовільним залишенням роботи так званими «літунами», з масовим напливом безробітних з інших місцевостей країни.

В цілому спостерігається досить широкий спектр різноманітних причин безробіття, оскільки в різних місцевостях складалися й різні обставини в економічному житті.

---

[8] Хозяйство Донбасса.— 1921.— № 10—11.— С. 29—30.
[9] Див.: Там же.— С. 30.
[10] Полгода социального страхования в Донбассе (с 1/X — 24 г. по 1/IV — 25 г.): Отчет Донецк. губсоцстраха.— Артемовск, 1925.— С. 30.
[11] ДАДО, ф. р—2607.
[12] Там же, оп. 1, спр. 587, арк. 1—5.
[13] Там же, ф. р—2607. Підрах. авт.
[14] Там же, оп. 1, спр. 952, арк. 153.

Поступово формувалася державна структура установ, які мали відношення до проблеми безробіття. В 1921 р. лише відділи праці виконкомів Рад (окружових та губернської) проводили облік тих, хто не мав роботи. На цьому здебільшого їх функції у цьому питанні й обмежувалися. Інформація, яку вони подавали до преси, мала суто статистичний характер. Так, у статті «К вопросу о безработице в Донбассе» [15] йшлося про загальну картину цього явища, кількість осіб, які не були зайняті, поділ їх на категорії, співвідношення професій цих осіб. Такого ж типу були газетні публікації з цієї проблеми. Архівні дані з цієї тематики ідентичні.

31 січня 1922 р. Донгубвиконком видав наказ «Про соціальне страхування робітників та службовців у всіх випадках утрати ними тимчасової чи постійної працездатності, у випадках безробіття, а також у випадках смерті». З другого лютого, згідно з цим наказом, мала бути створена система соціального страхування. Фактично ж до травня 1922 р. щодо цього проводилася лише організаційна робота.

Водночас було розпочате створення бірж праці. Ці установи спочатку займалися винятково реєстрацією безробітних, яким видавалися відповідні документи. Поступово вони почали займатися працевлаштуванням. Для цього при них створювалися так звані кореспондентські пункти.

Штати бірж праці складалися, як правило, з одного — двох відповідальних працівників (завідуючий та заступник) та кількох технічних (завідуючі агітаційними базами, корпунктами, реєстратори тощо).

Деякі біржі праці мали у своїй структурі секції, які займалися проблемами галузевого безробіття (серед гірників, будівельників, металістів, хіміків). Біржа праці Маріупольського округу, наприклад, налічувала у своєму штаті 9 чол.[16] Вона мала чотири корпункти, розташовані в морському порту і на заводах. Таким чином, посередницька робота зосереджувалася у промислових центрах. Сільський же ринок праці залишався поза увагою цих установ [17].

При корпунктах було створено так званий інститут посередкорів. Саме вони безпосередньо займалися працевлаштуванням безробітних.

Діяли біржі згідно із затвердженими відділами праці планами. Вони містили питання проведення місячників боротьби з безробіттям, організацію різного роду допомоги, медичних оглядів та культурно-освітньої роботи.

Виявлення попиту на робочу силу проводилося шляхом безпосереднього зв'язку бірж з підприємствами та установами. Державні підприємства здебільшого знаходили робочу силу за допомогою посередницьких органів. Гіршою була справа з приватними підприємствами та радянськими установами. Приватні наймачі ухилялися від контактів з біржами праці, набирали працівників без їх участі, а якщо зверталися, то винятково з особистими вимогами. Таким же було ставлення до бірж різних установ. Власники приватних підприємств ухилялися від послуг бірж праці, щоб не мати справ з профспілками, вербуючи прибулих з сільських місцевостей за значно нижчу платню.

При біржах праці створювалися на громадських засадах комітети боротьби з безробіттям (комборбези) або біржові комітети (з такими ж функціями). До складу цих органів входили представники всіх закладів, установ та організацій, що мали відношення до питань безробіття. Так, до складу Донецької губернської біржі праці входили представники Наркомату праці УСРР, губсоцстраху, губвідділів галузевих профспілок, жіночого відділу, губпрофради, губвиконко-

---

[15] Хозяйство Донбасса.— 1921.— № 10—11.— С. 29—30.
[16] ДАДО, ф. р—1277, оп. 1, спр. 453, арк. 192.
[17] Там же, арк. 195.

му, відділу комунального господарства, спілки споживчої кооперації, тресту «Донвугілля» [18].

Ці органи координували зусилля по боротьбі з безробіттям, регулярно заслуховували звіти про результати конкретних напрямів діяльності.

Серед функцій бірж праці була систематична «чистка» картотек (перереєстрація) з метою вилучення з них тих, хто вже не мав підстав вважатися безробітним.

5 листопада 1923 р. Донецький губвиконком прийняв постанову «Про чистку бірж праці в Донбасі», згідно з якою з метою звільнення бірж від «баласту» безробітних було поділено на три групи. До першої ввійшли кваліфіковані робітники, працівники розумової праці з великим досвідом та спеціальною освітою; демобілізовані червоноармійці. До цієї групи також було віднесено підлітків, що раніше вже працювали, дітей робітників, самітніх жінок з малолітніми дітьми. Друга група включала осіб без стажу, підлітків з неробітничих сімей, тих, хто був зареєстрованим на біржах праці, й тих, хто бажав поміняти місце роботи або не став ще до праці по направленню бірж. Третя група об'єднувала всіх інших [19].

Згідно з належністю до тієї чи іншої групи безробітні мали або не мали відповідні пільги під час вирішення питання про їх працевлаштування.

Проблема надання грошової допомоги безробітним вперше була розглянута на другій Всеросійській тарифній конференції, яка, зокрема, запропонувала: «Розмір допомоги безробітним у залежності від їх кваліфікації мав бути визначеним від $1/2$ до мінімального заробітку даної місцевості» [20]. В резолюції конференції було також зазначено: «1) Правом на державне соціальне забезпечення при безробітті повинні користуватися при умові реєстрації у відділі праці та відсутності інших засобів до існування: а) кваліфіковані робітники й службовці державних підприємств, звільнені в зв'язку з скороченням штатів та закриттям підприємства; б) некваліфіковані робітники та службовці, що пропрацювали в установах і підприємствах не менше двох років; в) усі робітники та службовці, що були прикріплені до тимчасово закритих підприємств» [21].

26 вересня 1922 р. Рада Народних Комісарів УСРР прийняла постанову «Про заходи щодо подання допомоги безробітним», в якій, зокрема, йшлося про таке: «1) Надати безробітним, які користуються у встановленому порядку правом на одержання допомоги по соціальному страхуванню по безробіттю, нижчеперелічені пільги: а) встановити для безробітних максимальні межі квартирної плати у розмірі 50% норм, визначених відповідною постановою для робітників та службовців; б) дати право безробітним користуватися безкоштовно комунальними послугами в порядку та за нормами, встановленими НКВС за погодженням з Комітетом по боротьбі з безробіттям...» [22].

До червня 1923 р. по всій губернії було організовано безкоштовне харчування безробітних. З липня того ж року їм почали виплачувати грошову допомогу, а харчування було припинено [23].

Фактичний розмір матеріальної допомоги безробітним становив в 1926/27 рр.: для першої категорії таких осіб — 10 крб. на місяць, другої — 7 крб. 50 коп., третьої — 5 крб. На утриманців сплачувалось лише 2 крб. Такі суми було визначено для зони Донбасу [24].

---

[18] Там же, ф. р—2607, оп. 1, спр. 796, арк. 2.
[19] Там же, спр. 1216, арк. 98.
[20] Хозяйство Донбасса.— 1921.— № 6—7.— С. 66.
[21] Там же.
[22] Там же.
[23] ДАДО, ф. р—2607, оп. 1, спр. 796, арк. 2.
[24] Там же, ф. р—1, оп. 1, спр. 471, арк. 64.

Про матеріальний стан тих чи інших категорій робітників можна дізнатися за статистичними даними. В 1926/27 рр. середньомісячна заробітна плата по Сталінському округу становила: 54,7 крб. (цементники), 62,3 крб. (працівники вугільної промисловості), 92,3 крб. (поліграфісти). В цілому по галузях вона становила 65,6 крб., а зарплата службовців — 143,8 крб. на місяць [25].

Отже, за нашими підрахунками, перша категорія безробітних одержувала лише 15% від середньої зарплати працюючих, а третя — лише 7,5%. Службовці, відповідно,— 7 та 3,5%.

Статистика повідомляє, що на їжу, згідно з нормами споживання, гірники витрачали щомісяця 15,6 крб. на одну особу [26]. На ці гроші працюючий міг купити близько 24 кг хліба, 26 кг овочів, 2 кг фруктів, 8 кг м'яса, 1 кг риби, 4 кг масла та молочних продуктів [27].

Якщо припустити, що безробітний гірник, який належав до першої категорії, витрачав всю грошову допомогу на харчування, то він міг купити за місяць такі продукти: хліба та круп — 16,3 кг, овочів — 17,8 кг, фруктів — 1,4 кг, м'ясних виробів та сала — 5,6 кг, риби — 600 г, солодощів — 2,6 кг [28].

Але треба мати на увазі, що в середньому, за тими ж підрахунками, працюючий гірник щомісяця витрачав на одяг та взуття 5,6 крб. Якщо ж додати ще його витрати на паливо, спиртні напої, предмети гігієни тощо, то ця сума зростає до 7,3 крб.[29] Безробітні ж коштів на ці витрати не мали. Їхні витрати на житло та комунальні послуги були мінімальними.

З часом розміри грошової допомоги безробітним в цілому дещо збільшувалися. Так, у 1928 р. по Маріупольському округу вона щомісяця становила 11,9 крб., а в 1929 р.— 13,51 крб.[30] Однак відомо, що рівень цін у той час також збільшувався. То ж відносна частка державної допомоги до заробітної плати була стабільною.

Ті з безробітних, які не одержували допомоги у страховій касі, якщо вони були членами профспілок, одержували спілчанську допомогу, яка в середньому була такою ж, як і державна.

Умови позбавлення допомоги були вперше вироблені у 1921 р. Так, «безробітні, які залишили роботу самовільно, відмовляються від запропонованої роботи, ведуть сільське господарство, зайняті торгівлею, маючи майно, що приносить прибуток», позбавлялися права на отримання допомоги [31].

Чільне місце у справі організації допомоги тим, хто не мав роботи, займали так звані «колективи». Комплектування їх проводилося біржами залежно від пропозицій на ринку праці. Більшість з них існували протягом 1—2-х років. Починалися вони зі створення сезонних артілей безробітних на час польових робіт. Пізніше почали формуватися артілі будівельників. З грудня 1923 р. в Донбасі діяли артілі чорноробів та вантажників, які налічували близько 1000 чол.[32]

В червні 1925 р. в Донецькій губернії працював 41 колектив безробітних, до складу яких входило 1617 чол. Поділ їх по округах був таким: Артемівський — 19 (836 чол.), Луганський — 11 (505 чол.), Сталінський — 5 (214 чол.), Маріупольський — 6 (62 чол.) [33].

Документи дають змогу докладно розглянути діяльність об'єднань безробітних одного з округів — Сталінського. В 1926 р. там вже було 7 виробничих та 1 трудовий колектив. Шість з них були розташовані в

[25] Див.: Статистич. справочник Сталинского округа.— Сталин, 1928.— С. 95.
[26] Див.: Там же.— С. 103.
[27] Див.: Там же.— С. 98—103.
[28] Див.: Там же.
[29] Див.: Там же.— С. 104—106.
[30] Див.: ДАДО, ф. р—1202, оп. 1, спр. 338, арк. 7.
[31] Хозяйство Донбасса.— 1921.— № 6—7.— С. 66.
[32] Див.: ДАДО, ф. р—2607, оп. 1, спр. 796, арк. 2.
[33] Див.: Там же, ф. П—1, оп. 1, спр. 2333, арк. 20—22.

Сталіно, два — в Макіївці. За галузями виробництва вони поділялися таким чином: шевських — 2, швацьких — 2, капелюшних — 1, жерстянкових — 1, перукарських — 1, палітурних — 1. Цей перелік показує, що вони об'єднували тих безробітних, що вже мали відповідну професію. У 1926 р. в колективах Сталінського округу було загалом 323 безробітних (від 11 до 106). Серед них — 177 чоловіків, 52 жінки, 94 підлітки [34].

При окружному комітеті боротьби з безробіттям було створено правління об'єднання колективів безробітних, до складу якого входили голова, два технічних працівники та (за сумісництвом) бухгалтер і діловод.

Очолював кожний колектив завідуючий, який мав заступника-«спеца». Обидва не мали бути особами без роботи, а запрошувалися персонально й працювали на основі індивідуальних договорів.

При формуванні того чи іншого колективу окркомборбез перераховував для нього певну суму грошей. Із зароблених коштів колективи 65% перераховували у фонд комборбезу, 10% — у фонд об'єднання. Середній місячний заробіток членів колективів становив 55—65 крб., що приблизно дорівнювало середній зарплаті працюючих.

Вироблений товар на 80—90% реалізовувався через державні установи. Самостійними в питаннях збуту своєї продукції були лише шевці. Ціни, за якими реалізовувалися вироби колективів, як правило, були нижчі від ринкових. Багато проблем виникало з постачанням сировини, оскільки значна її частина за високу ціну поступала від приватників.

Однак місцеві органи не завжди доброзичливо ставилися до об'єднань безробітних. Так, у Луганську комунгосп вимагав від них орендну плату за приміщення, вищу, ніж з кустарів, заперечував проти здачі їм приміщень в центрі міста. В Сталіно за невелике приміщення з колективів брали по 300—400 крб. щомісяця. Кооперація та госпоргани з недовірою ставилися до колективів безробітних, віддаючи перевагу приватникам та кустарям як більш надійним партнерам [35]. Ймовірно, що таке ставлення було зумовлене нестабільністю складу об'єднань незайнятих постійно осіб.

З роботою останніх були пов'язані різного роду порушення, зокрема такі, як нечітка звітність, розтрати, крадіжки та безгосподарність. Про це свідчать численні результати перевірок, що їх проводили профспілкові органи, представники робітничо-селянської інспекції [36].

В цілому ж колективи безробітних не справляли відчутного впливу на поліпшення стану справ, бо вони були малочисельними і допомогали лише тим особам, які мали певну спеціальність.

Серед форм підтримки незайнятих у виробництві використовувалася така, як громадські роботи. Біржі праці за домовленістю з комунгоспами збирали безробітних на прибирання вулиць, вантажні роботи тощо. В грудні 1923 р. комітет губернської біржі праці констатував, що в цілому по губернії в цих роботах брали участь від 2 до 17% безробітних. Однак незначний процент тих, кого притягали до громадських робіт, та великі витрати коштів на них примусили відмовитися від їх проведення у 1924 р.[37]

У 1926 р. у Маріупольському окрузі біржа праці відновила проведення громадських робіт, уклавши договір на 6037 крб. на квартал. При цьому в основу розрахунків була покладена сума 1,25 крб. на 1 людино-день.

---

[34] Там же, ф. р—279, оп. 1, спр. 44, арк. 57.
[35] Див.: Там же, ф. П—1, оп. 1, спр. 2333, арк. 22.
[36] Там же, ф. р—1277, оп. 1, спр. 453, арк. 197.
[37] Там же, спр. 796, арк. 2.

Залучено було до цих робіт 75 безробітних, з яких половина — жінки. За квартал вони відпрацювали 2 809 людино-днів [38].

В тому ж році комісія Наркомату праці УСРР, обстеживши стан безробіття у Донбасі, констатувала, що через відсутність необхідних матеріалів, незважаючи на те, що було виділено 225 тис. крб., громадські роботи практично не виконувалися [39].

Для того, щоб якимось чином допомогти підліткам-безробітним, було організовано школи ФЗУ та запроваджено спеціальне бронювання робочих місць на підприємствах. Процент такої броні у 1925 р. по вугільній промисловості становив 4,2%, а по металообробній — 4,6%. Робилися спроби проводити роботу й з батрацькою безробітною молоддю, але вони не мали успіху [40].

Комітети боротьби з безробіттям створювали нічліжки для бездомних. Спочатку вони були в кожному окрузі. Але у різний час і в різних місцевостях та містах ці притулки для безробітних існували не завжди.

На жаль, справа боротьби з безробіттям весь час наштовхувалася на протидії суто бюрократичного характеру. Різні установи постійно чинили тиск на біржі праці. В березні 1929 р. Сталінська окружна робітничо-селянська інспекція констатувала: «Відмітити як ненормальне явище привласнення функцій бірж праці з боку профорганізацій, партійних та ін., а також окремих керівників радянських та громадських установ, що виявляється у направленні безробітних по офіційних та неофіційних записках на біржі праці про постановку на облік та направлення на роботу, що дезорганізує роботу бірж, розвиває протекціонізм. Наприклад, приходять на біржі праці записки про позачергове посилання на роботу та взяття на облік від прокуратури, окружкому, ДПУ, окрміліції, істпарту, відділу праці, ОРПС, бюро скарг, ЛКСМУ, окрпомдіт, міськради, страхкаси тощо» [41].

Крім протекціонізму, в діяльності бірж праці мали місце й інші недоліки. Зокрема, по Сталінській біржі часто грошову допомогу отримували домовласники, візники та інші особи, які мали доходи від свого майна чи праці. Було чимало випадків, коли безробітні, від'їжджаючи додому, залишали свої документи знайомим і ті одержували кілька грошових допомог. На Макіївській біржі хлібні картки було видано на 4000 чол. при загальній чисельності безробітних 3000 [42].

Непослідовною була діяльність професійних спілок у цій справі. Офіційні профспілкові документи щодо безробіття мали не попереджувальний характер, а лише констатуючий. Достовірна інформація про стан незайнятості ними здебільшого не використовувалася для оперативного реагування на зміну обставин. Можна назвати дві причини такого стану — низький фаховий рівень профпрацівників та бюрократизм, що в той час вже почав відчутно проявлятися. Про це свідчать різноманітні «узгоджування питань» по ієрархічній «вертикальній» структурі профспілок — від місцевих органів до губернських рад та вище. В архівних справах про це збереглося дуже багато документів.

Виходячи з викладеного нами матеріалу, можна зробити ряд висновків. По-перше, документальні матеріали свідчать, що у 20-ті роки розвивався процес розробки різноманітних підходів до розв'язання питання безробіття. Пошуки давали як певні позитивні наслідки, так й призводили до виявлення нових, суто специфічних проблем. По-друге, протягом всього досліджуваного періоду спостерігалася відсутність чіткої координації боротьби з безробіттям між різними органами

---

[38] Там же, ф. П—1, оп. 1, спр. 2333, арк. 20.
[39] Там же.
[40] Див.: Донецкий профессионалист.— 1925.— № 8—9.— С. 13.
[41] ДАДО, ф. р—2, оп. 1, спр. 471, арк. 34.
[42] Там же, ф. р—2607, оп. 1, спр. 952, арк. 36.

й установами вертикальних і горизонтальних структур. Таке неузгодження призводило до марнотратства зусиль та коштів, що спрямовувалися на боротьбу з безробіттям. Немало форм та заходів у боротьбі з цим явищем у Донбасі мали формальний вигляд і не давали очікуваних результатів. По-третє, дещо з минулого досвіду, на наш погляд, може бути використане у наш складний час переходу до ринкових відносин.

Одержано 25.12.90.

Анализируются проблемы, связанные с безработицей в 20-е годы в Донбассе, показаны различные формы борьбы с этим явлением.

В. В. Крутіков (Кіровоград)

Соціальна структура міської буржуазії України напередодні революції 1905—1907 рр.

На основі аналізу різноманітних джерел, частина яких вперше вводиться до наукового обігу, досліджується соціальна структура великої і середньої міської буржуазії промислово розвинутих регіонів України напередодні революції 1905—1907 рр. Характеризується соціально-політичне обличчя торговельно-промислової буржуазії на початку XX ст.

Епоха демократизації і гласності відкрила широкі можливості для ліквідації багатьох «білих плям» в історичній науці. Однією з них є соціальна структура буржуазії України, яка на початку XX ст. перетворилася у дуже впливовий в громадсько-політичному відношенні клас суспільства.

Історія української буржуазії як в епоху домонополістичного капіталізму, так і в період імперіалізму практично ще не вивчена, про що свідчить відсутність монографічних досліджень, а також порівняно невелика кількість статей, присвячених названій проблемі. Це відставання пояснюється впливом традиційних ідеологічних та наукових стереотипів, а також відсутністю апробованих методик опрацювання зібраних матеріалів тощо. Писати про це особливо прикро на фоні значних успіхів у висвітленні історії буржуазії Московського промислового району та Сибіру.

Тим часом дослідження названої проблеми має велике наукове значення, оскільки дає можливість з'ясувати розстановку класових сил і особливості боротьби між ними на Україні в пореформений період. Воно також сприятиме глибокому і об'єктивному висвітленню ходу буржуазно-демократичної революції, однією з найважливіших особливостей якої була наявність трьох політичних таборів. Істориками докладно вивчена діяльність демократичного табору і водночас практично обійдено увагою історію опозиційного, ліберально-буржуазного й урядового таборів, що значно збіднює одну з важливих сторінок вітчизняної історії.

В даному повідомленні здійснено спробу аналізу соціальної структури великої і середньої міської буржуазії України напередодні революції 1905—1907 рр. Основним джерелом для підрахунків чисельності і співвідношення між двома її соціальними групами послужило спеціальне видання міністерства фінансів, яке було підготовлене у зв'язку з роботою над законопроектом про запровадження державного

прибуткового податку[1]. Цей статистичний збірник, що містить дані про кількість осіб з прибутками понад тисячу карбованців на рік, був підготовлений на основі матеріалів, які зібрали на місцях податкові інспектори й казенні палати, і, здається, вперше використовується для дослідження структури буржуазії на Україні. Недоліком видання слід вважати відсутність окремих даних про власників промислових підприємств і торговельних закладів, що не дає можливості дістати повне уявлення про співвідношення промислового і торговельного капіталу. Визначення цього співвідношення, безперечно, необхідне для дослідження соціальної структури буржуазії. Джерело має й деякі інші недоліки, однак у цілому його інформативні можливості досить великі.

На початку XX ст. Україна була одним з найбільш розвинутих в економічному відношенні регіонів імперії. Тут виділялися два основні індустріальні райони—Донецько-Придніпровський і Південно-Західний. Перший охоплював територію Катеринославської і Херсонської губерній, а також південну частину Харківської та західну частину Області Війська Донського. Основними економічними центрами Донецько-Придніпровського району були Катеринослав на заході, Харків — на півночі й Ростов-на-Дону — на сході *. На початку XX ст. кожне з цих міст відзначалося великим промисловим потенціалом і певною спеціалізацією. Зокрема, Катеринослав завдяки своєму географічному положенню перетворився в найбільший центр металургійного виробництва в країні. Заводи Олександрівський (Брянського товариства) та Дніпровський (Південноросійського Дніпровського металургійного товариства) ** належали до найбільших підприємств у вітчизняній металургії. Крім того, в губернському центрі діяли великі металообробні підприємства Товариства катеринославських (донецьких) залізоробних та сталеливарних заводів, Товариства російських трубопрокатних заводів, Акціонерного товариства катеринославських трубо- і залізопрокатного заводу, Катеринославського машинобудівного акціонерного товариства. Крім того, діяло ще 7 заводів цього циклу, а також понад 60 підприємств легкої, харчової та будівельної промисловості[2].

На відміну від Катеринослава, Харків був великим центром машинобудування, а також мав розвинуті будівельну, легку й харчову галузі промисловості[3]. Переважну більшість підприємств цих галузей становили заводи й фабрики дрібних та середніх розмірів, які, однак, обслуговували досить значний район Лівобережної України, а частково й губернії Чорноземного центру.

Нарешті, в Ростові-на-Дону були добре розвинуті металообробна, легка, харчова й тютюнова галузі промисловості. Крім того, він був важливим торговельним центром. Поступаючись Харкову і особливо Катеринославу в розвитку важкої індустрії, Ростов досяг загальноросійського значення завдяки значним успіхам в обробній промисловості, насамперед харчовій і тютюновій[4].

У цілому Донецько-Придніпровський район на початку XX ст. перетворився в основну вугільно-металургійну базу країни. Питома вага донецького палива в загальному видобутку вугілля становила

---

[1] Опыт приблизительного исчисления народного дохода по различным его источникам и размерам в России.— СПб., 1906.— 96 с. (далі — Опыт приблизительного исчисления...).

* За адміністративно-територіальним поділом, що існував у Росії на початку XX ст., Ростов-на-Дону входив до складу Області Війська Донського.

** Дніпровський завод Південноросійського Дніпровського металургійного товариства був розташований в с. Кам'янському (за 30 верст від губернського центру), але фактично був єдиним цілим з промисловістю Катеринослава.

[2] Весь Екатеринослав.— Екатеринослав, 1903.— С. 321—328.

[3] Багалей Д. Н., Миллер Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905 год).— Харьков, 1912.— С. 550—553.

[4] Хлыстов И. П. Дон в эпоху капитализма.— Ростов-на-Дону, 1962.— С. 203.

майже 70%. Південні металургійні заводи давали 52—53% виробництва металу в усій Росії. Переважна більшість (понад 80%) вітчизняної залізної руди видобувалася в Кривому Розі[5].

Другим за значенням економічним районом України був Південно-Західний, який займав територію Київської, Волинської та Подільської губерній. На Правобережній Україні значного поширення набули будівельна, винокурна та харчова промисловість, а серед різноманітних галузей останньої насамперед — цукрова. З 293 цукрових підприємств країни 143 (49%) знаходилися на території Київщини, Волині й Поділля. Перше місце за виробництвом цукру в Росії належало Київській губернії, де була сконцентрована більшість цукрових заводів України[6]. На частку цього району припадала і переважна кількість виробництва спирту. Металообробна промисловість мала тут другорядне значення.

Великим індустріальним центром Південно-Західного економічного району був Київ з рядом машинобудівних і металообробних заводів, а також великою кількістю підприємств харчової, тютюнової та будівельної промисловості — загалом більш як 225[7]. Деякі машинобудівні й металообробні підприємства мали загальноросійське значення, зокрема завод «Арсенал», який виготовляв артилерійське озброєння для армії і флоту. Південноросійський машинобудівний завод спеціалізувався на виробництві обладнання для залізниць[8].

На початку XX ст. на машинобудівних заводах «Фільверт і Дедіна», «Унгерман і Ніедли» та інших швидкими темпами налагоджувалося виробництво сільськогосподарського реманенту, локомобілів, молотарок тощо. В історичній літературі вже вказувалося на важливу особливість машинобудування Київщини. Воно обслуговувало насамперед потреби цукрової промисловості[9]. Подібна спеціалізація існувала і напередодні першої російської революції.

Певні особливості були характерні і для економіки Південної України. Це — Таврійська і Херсонська губернії (за винятком Криворізького басейну). Основними індустріальними центрами району були Миколаїв та Одеса. Миколаїв на початку XX ст. перетворився в основний центр суднобудування на Чорному морі. Саме тут розпочали свою діяльність великі підприємства Товариства миколаївських заводів і верфей та Російського суднобудівного товариства, завданням яких було створення сучасного броненосного флоту. Крім того, в Миколаєві діяли 3 невеликі чавуноливарні та механічний заводи й близько 40 підприємств харчової, тютюнової і будівельної промисловості[10]. Обидва суднобудівні підприємства належали до найбільших у країні, що зумовлювало їх провідне становище у вітчизняному суднобудуванні. Активна участь іноземного капіталу в створенні цих товариств забезпечила можливість використання прогресивної організації виробництва, а також нової техніки і технології.

Значним промисловим центром Півдня була Одеса, в якій налічувалося близько 500 заводів і фабрик переважно середніх розмірів. Найбільшою була питома вага підприємств харчової (24% від загальної кількості), металообробної (17%) і текстильної (9%) промисловості[11].

Однак, на нашу думку, обличчя Одеси визначала насамперед торгівля. Про це свідчить і невпинне зростання вантажообороту одеського порту, який напередодні революції вийшов на друге місце в

---

[5] Сборник статистических сведений по горнозаводской промышленности России в 1900 заводском году.— СПб., 1903. Підрахунки автора.

[6] Список сахарных заводов Российской империи.— Киев, 1903.— С. 2—18.

[7] Центр. держ. іст. арх. України, ф. 442, оп. 658, спр. 4, арк. 5—6.

[8] Історія міст і сіл Української РСР: Київська область.— К., 1968.— С. 169.

[9] Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст.— К., 1972.— С. 138.

[10] Держ. арх. Миколаїв. обл., ф. 229, оп. 1, спр. 28, арк. 12—14.

[11] Історія міст і сіл Української РСР: Одеська область.— К., 1969.— С. 91.

країні, поступаючись тільки петербурзькому. Про пріоритет торгівлі в місті свідчить і той факт, що в ній було зайнято 33 тис. чол., тоді як у промисловості лише приблизно 20 тис.[12]

Якими ж були кількість і структура торговельно-промислової буржуазії України в 1905 р.? Відповідаючи на питання, насамперед відзначимо доцільність використання при цьому критеріїв, що ними послуговувався Ленін. Аналізуючи структуру капіталу США на початку XX ст., він, як відомо, відносив до великих підприємців осіб з річним прибутком 10 тис. доларів і вище (20 тис. крб. і вище за курсом валют того часу) [13]. У зв'язку з нижчим рівнем економічного розвитку і життя населення Росії радянські історики В. С. Дякін, Н. В. Самаріна та деякі інші вважають за можливе відносити до великої буржуазії осіб з річним прибутком понад 10 тис. крб.[14] Погодившись з ними, спробуємо визначити основні групи великої і середньої торговельно-промислової буржуазії [15].

Загальне уявлення про чисельність великої торговельно-промислової буржуазії України * та її структуру дає таблиця № 1.

Таблиця № 1

*Загальна сума прибутків великих торговельно-промислових підприємств (крб.)**

Губернії	Окремих осіб		Середній прибуток на одного власника	Товариств на паях і торгових домів		Середній прибуток на один торговий дім	Акціонерних товариств		Середній прибуток на одне товариство
	Кількість власників	Сума прибутків		Кількість власників	Сума прибутків		Кількість власників	Сума прибутків	
Полтавська	55	1 156 416	21 025,75	20	602 889	30 144,45	7	1 076 119	15 374,14
Харківська	152	4 691 574	30 865,62	15	629 760	41 984,00	37	7 279 760	196 750,27
Чернігівська	45	1 505 176	33 448,36	4	117 473	29 368,25	12	547 399	45 616,58
Волинська	41	2 551 174	62 223,76	2	32 166	16 083,00	5	419 668	83 933,60
Київська	303	10 652 261	35 155,98	4	407 397	101 849,25	65	8 719 568	134 147,28
Подільська	43	1 656 700	38 527,91	2	116 956	58 478,00	27	4 434 069	164 224,78
Катеринославська	119	2 955 685	24 837,69	32	823 258	25 726,81	15	2 422 339	161 489,27
Таврійська	71	1 556 683	21 925,11	45	380 024	8 444,98	12	479 729	34 977,42
Херсонська	284	6 814 563	23 990,94	74	1 438 639	19 441,07	44	7 370 733	167 516,66
Разом:	1 113	33 536 232	32 445,01	198	4 548 562	36 835,53	180	25 378 641	111 558,88

* *Підраховано автором за: Опыт приблизительного исчисления народного дохода по различным его источникам и размерам в России.- Спб., 1906.*

Таблиця № 2

*Загальна сума прибутків середніх торговельно-промислових підприємств (крб.)**

Губернії	Окремих осіб			Товариств і торговельних домів			Акціонерних товариств		
	Кількість власників	Сума прибутків	Середній прибуток на одного власника	Кількість власників	Сума прибутків	Середня на одного власника	Кількість власників	Сума прибутків	Середня на одного власника
Полтавська	1 115	4 560 833	4 090,43	86	860 679	10 007,90	19	1 133 381	59 651,63
Харківська	2 115	16 515 757	7 808,87	43	779 566	18 129,44	67	7 390 741	110 309,57
Чернігівська	1 189	4 952 060	4 164,89	44	302 354	6 871,68	22	588 462	26 748,27
Волинська	1 520	6 954 289	4 575,19	4	38 006	9 501,50	9	449 571	49 952,33
Київська	4 100	24 690 331	6 022,03	31	492 683	15 893,00	97	8 873 946	91 483,90
Подільська	1 681	6 949 828	4 134,34	4	126 956	31 739,00	25	4 421 633	176 865,32
Катеринослав	2 760	11 658 963	4 224,26	233	1 693 490	2 976,35	30	2 507 456	83 581,87
Таврійська	2 161	7 834 215	3 625,27	91	225 094	2 473,56	65	71 437	1 099,03
Херсонська	4 861	21 788 941	4 482,40	212	3 175 318	14 977,92	66	7 454 695	112 949,92
Разом:	20 253	105 905 217	4 791,96	748	7 694 136	12 507,82	400	33 534 256	79 182,44

* *Підраховано автором за: Опыт приблизительного исчисления... - с. 54-57, 62-65, 66-69.*

До середньої торговельно-промислової буржуазії, на думку Н. В. Самаріної, належать індивідуальні підприємці, пайові товариства, торгові доми й акціонерні товариства з річним прибутком від 1 до 10 тис. крб.[16] Загальне уявлення про кількість і структуру середньої буржуазії дає таблиця № 2.

---

[12] Там же.

[13] Див.: Ленін В. І. Капіталізм і податки // Повне зібр. творів.— Т. 23.— С. 233.

[14] Дякин В. С. Самодержавие, буржуазия и дворянство в 1907—1911 гг.— Л., 1978.— С. 7.

[15] Самарина Н. В. Донская буржуазия в период капитализма 1900—1914 / Автореф... канд. дисс.— Ростов-на-Дону, 1984.— С. 6.

* Маються на увазі промисловці й торговці, торгові доми, товариства на паях та акціонерні компанії з річним прибутком 10 тис. крб. і більше.

[16] Самарина Н. В. Указ. соч.— С. 6.

Перш ніж розпочати аналіз таблиць, зробимо кілька зауважень. Насправді, чисельність великої і середньої торговельно-промислової буржуазії України була більшою, оскільки в таблицях не враховано певну кількість підприємців південно-східної частини Донбасу, яка входила до складу Області Війська Донського. По-друге, чисельність індивідуальних підприємців, які не підлягали публічній звітності, визначено приблизно. Дещо точнішими були дані про акціонерні товариства, для яких публічна звітність була обов'язковою [17]. Нарешті, в таблицях подано відомості про індивідуальних підприємців, торгові доми й акціонерні товариства, які одержали прибуток, однак відсутні матеріали про «нерентабельних» підприємців і фірми. Тим часом у роки економічної депресії (1904—1909) багато акціонерних товариств, що діяли переважно у важкій індустрії, на деякий час ставали «нерентабельними». Напевно, цим пояснюється порівняно невелика кількість акціонерних товариств у Катеринославській губернії, яка була одним з найбільш розвинутих у промисловому відношенні районів країни. За нашими підрахунками, в 1900 р. на території губернії тільки у важкій промисловості діяло близько 45 акціонерних компаній металургійного, вугільного й машинобудівного профілю [18]. Під час економічної кризи початку XX ст. та наступної депресії більшість акціонерних товариств, які діяли в металургії і машинобудуванні, а також частково у вугільній промисловості, не одержували ніякого прибутку. Тому вони не були прийняті до уваги упорядниками статистичного збірника. Отже, реальна кількість акціонерних товариств була більшою, ніж це зафіксовано в офіційному виданні. Щодо інших губерній, на нашу думку, там мали місце подібні поодинокі випадки, які не впливали на загальну оцінку.

Дані таблиць свідчать про нерівномірність індустріального розвитку України на початку XX ст. Велика капіталістична промисловість була сконцентрована в Катеринославській, Київській, Харківській і Херсонській губерніях, де відповідно знаходилася переважна більшість великих та середніх підприємців. Саме там діяла значна кількість акціонерних товариств, торгових домів тощо. В Катеринославській і Херсонській губерніях відбувався постійний і в великих розмірах приплив іноземного капіталу, а такі підприємці, як А. Буроз, Ф. Шматцер, Е. Манціарлі де Делінесті, Г. Гартман та брати Юзи, брали активну участь в економічному житті країни.

Для кінця XIX — початку XX ст. було характерним зрощування банків з промисловістю, що приводило до виникнення нових форм організації, властивих фінансовому капіталу. Широка участь, а часом і патронування найбільшими петербурзькими банками значної кількості підприємств великої капіталістичної промисловості України, особливо важкої індустрії, сприяли встановленню тісних зв'язків підприємців регіону з фінансово-індустріальною елітою країни. До 1900 р. серед представників багатьох акціонерних товариств, що діяли на Україні, зустрічаються прізвища керівників найбільших банків столиці, зокрема, О. Ю. Ротштейна, О. Ф. Коха, Г. І. Дернена (Петербурзький міжнародний банк), Д. І. Петрококіна (Петербурзький дисконтно-позичковий банк), О. І. Муранія (Петербурзький приватний банк), О. А. Померанцева, М. М. Сущова (Російський торговельно-промисловий банк) тощо [19].

Нарешті, структура торговельно-промислової буржуазії України характеризувалася помітним переважанням середньої її групи, питома

---

[17] Опыт приблизительного исчисления...— С. XVII.

[18] Крутиков В. В. Основные этапы формирования горнопромышленной буржуазии Юга России // Из истории буржуазии России.— Томск.— 1982.— С. 61.

[19] Бовыкин В. И. Зарождение финансового капитала в России.— М., 1967.— С. 210—211, 220—222, 228—230, 263, 267—268, 270—273.

вага якої, за нашими підрахунками, дорівнювала 94,7% від загальної кількості підприємців (їй належало 69,8% сукупного прибутку) [20].

В цілому кількість представників великої і середньої торговельно-промислової буржуазії з урахуванням індивідуальних капіталістів, членів торгових домів, пайових та акціонерних товариств становила 22 892 юридичні особи, тобто приблизно 0,1% всього населення України, кількість якого у 1906 р. становила приблизно 22,5 млн. чол.[21] Це пояснюється насамперед недостатнім рівнем розвитку економіки в регіоні, що було пов'язане з існуванням численних залишків феодалізму, а також з особливостями розвитку сільського господарства, внутрішньої і зовнішньої торгівлі тощо.

Насправді ж, кількість торговельно-промислової буржуазії, на нашу думку, була дещо більшою. Адже серед великого капіталу питома вага торгових домів, акціонерних і пайових товариств становила 34,7% від загальної кількості підприємців. Склад правлінь акціонерних і пайових товариств був дуже різноманітним. Зокрема, до Ради і правління Російського товариства пароплавства й торгівлі, якому протегував сам імператор, входило 20 осіб, тоді як правління Корюківського цукрово-рафінадного заводу складалося з двох підприємців [22]. В цілому, за нашими підрахунками, до правлінь акціонерних і пайових товариств входило 613 осіб. Крім того, на початку XX ст. на Україні діяли 72 іноземні компанії, з яких 63 належали до цієї ж категорії підприємців. Правління майже всіх іноземних товариств знаходилися за кордоном, а в Україні перебували лише директори-розпорядники. Їх налічувалося 109 чол. Нарешті, 158 торгових домів, що належали до великого капіталу, дають ще 483 особи. Таким чином, загальна кількість великої буржуазії колективно-капіталістичних об'єднань становила 1205 осіб [23].

Сумарний склад правлінь 107 акціонерних компаній і пайових товариств середнього рівня становив 349 чол. Крім того, в 9-ти іноземних капіталістичних об'єднаннях налічувалося 13 і в 257 торгових домах — 529 осіб. Загальна чисельність середньої буржуазії, що входила до складу правлінь акціонерних компаній і торгових домів, досягала 891 чол.[24]

На жаль, відсутність даних про склад акціонерів більшості товариств, що діяли в той час на Україні, змусила автора відмовитися від спроб визначити кількість власників великих пакетів акцій, які також належали до великої або середньої торговельно-промислової буржуазії.

Яким же було її соціально-політичне обличчя в 1905 р.? Насамперед зауважимо, що формування і становлення гірничопромислової буржуазії Донецько-Придніпровського району відбувалося в період зрілого капіталізму. Це зумовило появу підприємця нового типу, який за своїм походженням, рівнем освіти і професійною підготовкою значно відрізнявся від «лицарів» первісного нагромадження капіталу. Крім того, в 90-ті роки, у період економічного піднесення, склад підприємців регіону значно розширився за рахунок столичної фінансової та промислової «аристократії», а також іноземних підприємців.

Соціально-політичне обличчя буржуазії регіону складалося під впливом кількох факторів. Насамперед тісний зв'язок власників заводів і шахт з державним апаратом, розуміння ними своєї економічної та соціальної залежності від царизму сприяли формуванню у них консер-

---

[20] Опыт приблизительного исчисления...— С. 54—57, 62—65, 66—69.

[21] Календар просвіти України на 1907 р.— К., 1906.— С. 141.

[22] Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов / Под ред. В. А. Дмитриева-Мамонова.— СПб., 1905.— Т. 1.— С. 1082, 1634.

[23] Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов.— Т. I—II; Ежегодник Министерства финансов.— СПб., 1906.— Вып. 35.

[24] Там же. Підрахунки автора.

вативних настроїв і обмеженого класового світогляду. Саме цим пояснюється поміркованість «клопотань» промисловців, що вони їх висували з різних питань соціально-економічної політики в роки індустріального піднесення наприкінці XIX ст., а також у період кризи початку XX ст. В цілому ці вимоги не виходили за межі можливого у рамках існуючого ладу і не мали чітко визначених політичних мотивів.

Водночас наявність серед власників і особливо серед менеджерів значної кількості інженерів з ліберальними настроями, зростання їхнього впливу на діяльність окремих підприємств та промислових об'єднань приводили до співіснування в політиці гірничопромислових з'їздів буржуазних і напівкріпосницьких елементів.

В складі буржуазії Південно-Західного району найбільш могутньою в економічному відношенні і впливовою групою стали цукропромисловці. Починаючи з моменту утворення навесні 1887 р. цукрового синдикату, їхні позиції в господарському житті країни зростали [25].

Про значення Правобережної України, і насамперед Київщини, в загальноросійському виробництві цукру свідчило й те, що в Києві перебувала резиденція синдикату. Більш як половину членів Всеросійського товариства цукрозаводчиків становили власники підприємств, що знаходилися на території Волинської, Київської та Подільської губерній. До складу його правління входили найбільші цукропромисловці країни — графи Бобринські, П. І. Харитоненко, брати Бродські, Б. І. Ханенко, брати Терещенки, К. В. Фішман, Л. Т. П'ятаков та інші [26].

Цукропромисловці помітно відрізнялися від індустріальної буржуазії Донецько-Придніпровського району. Переважна більшість великих підприємців була вихідцями з купецтва першої гільдії (Харитоненко, Ханенко, Терещенки, Бродські) або титулованими особами (графи Бобринські, Браницькі, Потоцькі тощо). Підприємці з купців мали великі капітали, добре розумілися на господарській кон'юнктурі, знали ринок, відзначалися організаторськими здібностями, активністю тощо. Істотними недоліками цієї групи промисловців були недостатній рівень загальної культури і спеціальної підготовки.

До другої групи належали представники шляхетних дворянських родів, які були і багатими, і освіченими, і висококультурними. Велике значення мала і та обставина, що практично всі її представники мали зв'язки у Зимовому палаці, а також серед керівництва міністерств і департаментів економічного профілю. Це, звичайно, полегшувало їм вирішення багатьох проблем, пов'язаних з розвитком цукрового виробництва і збутом продукції. Однак ступінь впливу цукропромисловців на економічну політику уряду не варто перебільшувати. Відсутність професійної підготовки, а також брак активності дещо гальмували діяльність цих підприємців.

Залежність цукропромисловців і промислової буржуазії Південно-Західного району в цілому від державного апарату в економічному і соціальному плані зумовлювала зацікавленість у збереженні існуючого ладу, а отже, і консервативну ідеологію та консервативні позиції в суспільно-політичному житті країни.

В структурі української буржуазії в цілому помітною була питома вага торговельно-промислової буржуазії причорноморських губерній. В Таврійській і особливо в Херсонській губернії торговельна буржуазія значно переважала над промисловою. Це пояснюється насамперед значенням Одеси, Миколаєва, Херсона, Бердянська, Євпаторії, Керчі та Феодосії як важливих торгових центрів. Саме в цих містах і була сконцентрована переважна більшість так званої купецької «аристокра-

[25] Цехановский М. Ю. Исторический обзор свеклосахарной промышленности, 1800—1900.— Киев, 1904.— С. 24.

[26] Протокол общего собрания и журналы Всероссийского общества сахарозаводчиков за 1904 г.— Киев, 1905.— С. 3—7.

тії». Безперечний пріоритет тут належав Одесі, на частку якої припадало 190 купців першої гільдії з 284 представників великого капіталу Херсонської губернії [27].

Характерною особливістю торговельної буржуазії Півдня був її багатонаціональний характер. Крім росіян і українців, у портових містах проживала велика кількість євреїв, вірмен, греків, поляків, німців та ін. В Одесі й інших портах була значною питома вага іноземного капіталу.

На відміну від промисловців, значна частина торговельної буржуазії не мала відповідної загальної і спеціальної освіти, відзначалася низьким рівнем культури тощо. Інтереси цього численного прошарку буржуазії не виходили за межі вирішення суто господарських проблем. Суспільно-політична і громадська активність значної частини торговців була дуже незначною.

Безперечно, аналіз структури буржуазії України напередодні революції 1905—1907 рр. буде неповним, якщо не охарактеризувати досить численну групу власників нерухомого майна. Про кількість осіб, які одержували від нього прибуток і могли бути віднесені до середньої буржуазії, дає уявлення таблиця № 3.

Таблиця № 3

Прибуток від міського нерухомого майна (від 1 тис. до 10 тис. крб.)*

Губернії	Кількість осіб, що одержували прибуток від міського нерухомого майна	Загальний їх прибуток	Середній прибуток на одного власника
Полтавська	592	1 377 989	2 327,68
Харківська	1 514	3 798 374	2 508,83
Чернігівська	364	745 834	2 048,99
Волинська	600	1 277 571	2 129,29
Київська	2 433	6 761 984	2 779,28
Подільська	370	717 874	1 940,20
Катеринослав	1 439	3 502 598	2 434,05
Таврійська	1 203	3 010 679	2 502,64
Херсонська	4 088	12 771 391	3 124,12
Разом:	12 603	33 964 294	2 421,66

*Підраховано автором за: Опыт приблизительного исчисления... — с. 36—41.

Велика кількість власників нерухомого майна характерна для найбільш розвинутих промислових губерній та міст, що мали великі історичні й культурні традиції. Так, значна чисельність промислових і торговельних підприємців була сконцентрована в Одесі. Крім того, це місто користувалося популярністю серед середніх верств населення Європейської Росії як місце лікування і відпочинку, що стимулювало будівництво готелів, приватних пансіонатів, житлових будинків. Напевне, цими обставинами пояснюється значна кількість власників нерухомого майна і в Таврійській губернії, переважно в Криму.

У цілому зв'язок між промисловим або лікувально-відпочивальним напрямом розвитку губерній і кількістю великих власників нерухомого майна в них простежується також на даних про його розмір від 10 тис. крб. і вище (див. таблицю № 4). Обмеженість інформації про склад власників нерухомого майна у місті дозволяє, однак, зробити певні висновки щодо соціальної структури останніх. Серед цієї групи

[27] Отчет Одесского Комитета торговли и мануфактур за 1906 г.— Одесса, 1907.— С. 7.

Таблиця №4

Прибуток від міського нерухомого майна (від 10 тис. крб. і вище)*

Губернії	Кількість осіб, що одержували прибуток від міського нерухомого майна	Загальний їх прибуток	Середній прибуток на одного власника
Полтавська	25	528 807	21 152,28
Харківська	91	1 629 690	17 908,68
Чернігівська	5	81 214	16 242,80
Волинська	10	158 615	15 861,50
Київська	198	4 026 550	20 336,11
Подільська	3	42 634	14 211,33
Катеринославська	86	1 734 406	20 167,51
Таврійська	46	1 079 919	23 476,50
Херсонська	534	10 697 455	20 032,69
Разом:	998	19 979 290	18 861,04

* Підраховано автором за: Опыт приблизительного исчисления... – с. 42–47.

Таблиця №5

Чисельність і структура міської буржуазії України з річним прибутком 1000–10000 крб. *

Сфера застосування капіталу	Кількість одержувачів прибутків	Процент співвідношення	Загальний прибуток (у тис. крб.)	Процент співвідношення
Міське нерухоме майно	12 603	37	27 963 294	16
Торговельно-промислові підприємства	21 401	63	147 133 609	84
Разом:	34 004	100	175 096 903	100

* Підраховано автором за: Опыт приблизительного исчисления...

Таблиця №6

Чисельність і структура міської буржуазії України з річним прибутком більш як 10000 крб.*

Сфера застосування капіталу	Кількість одержувачів прибутків	Процент співвідношення	Загальний прибуток в тис. крб.	Процент співвідношення
Міське нерухоме майно	998	40	19 979 290	24
Торговельно-промислові підприємства	1491	60	63 463 435	76
Разом:	2 489	100	83 442 729	100

* Підраховано автором за: Опыт приблизительного исчисления...

буржуазії переважали домовласники, а також власники готелів, пансіонатів тощо. За станом у ній переважали дворяни, купці і міщанські елементи. Суспільно-політичні настрої власників нерухомого майна мали консервативний або відверто реакційний характер.

Яким же було співвідношення різних верств міської буржуазії? Певне уявлення про чисельність і структуру великої і середньої міської буржуазії дають таблиці № 5 та № 6. Вони свідчать, що поміж се-

редніх підприємств переважали представники торгівлі й промисловості, питома вага яких більш як у півтора рази перевищувала кількість власників міського нерухомого майна. Приблизно таким же було це співвідношення й серед представників великого капіталу.

Загалом же серед великої і середньої міської буржуазії переважали власники торговельних та промислових підприємств при безперечній перевазі перших [28].

У цілому напередодні революції 1905—1907 рр. торговельно-промислова буржуазія України значною мірою змінила свій становий купецький характер і перетворилася в клас, який об'єднав у своєму складі різнорідні соціальні елементи. Прискорення капіталістичного розвитку країни наприкінці XIX ст. сприяло інтенсивному виникненню широких верств столичної і провінційної буржуазії, до якої поряд з купецтвом входили міщанські елементи міст, заможного селянства, чиновництва, інтелігенції, зокрема технічної, іноземці тощо.

Представники молодої української індустріальної буржуазії відзначалися достатньо високим рівнем освіти, відповідною професійною підготовкою, необхідними організаторськими навичками. Зміна поколінь, що відбувалася на межі сторіч, супроводжувалася появою підприємців нового типу — періоду капіталістичного нагромадження. Остання обставина впливала на суспільно-політичне обличчя буржуазії, посиливши критичне ставлення її до економічної і взагалі внутрішньої політики царизму. Цим значною мірою пояснюється поміркований лібералізм, що його виявляла певна частина торговельно-промислової буржуазії України в період революції 1905—1907 рр.

Одежано 25.07.90.

На основе анализа разнообразных источников, часть которых впервые вводится в научный оборот, исследуется социальная структура крупной и средней городской буржуазии промышленно развитых регионов Украины накануне революции 1905-1907 гг. Характеризуется социально-политический облик торгово-промышленной буржуазии в начале XX ст.

[28] Дякин В. С. Самодержавие, буржуазия и дворянство в 1907—1911 гг.— С. 7.

В. Ю. Франчук (Київ)

Декабристи і родина Потебень

Розповідається про вплив М. М. Муравйова, людини близької до декабристів, на братів Потебень, з родини яких вийшли два видатних діячі епохи — вчений і революціонер.

Рід, з якого походять Олександр та Андрій Потебні, старовинний, козачий. Про це свідчить прізвище: словом *потебня* називались шкіряні лопаті по боках козачого сідла [1]. Дід, після зруйнування Січі одержавши дворянство, служив у російській армії. На той час вихідець із запорозької старшини володів чималим шматом землі в козачому селі Перекопівці поблизу Ромен.

За сімейною традицією на військову службу був зарахований і батько Олександра та Андрія — Опанас Юхимович. 1819 р. шістнадцятирічним юнаком він разом із молодшим братом Харитоном потрапив на Кавказ, де військом командував Олексій Петрович Єрмолов,

[1] Потебня А. А. К истории звуков русского языка. Этимологические и другие заметки.— Варшава, 1883.— Т. 4.— С. 49.

учень Суворова. Опанас і Харитон почали службу в 7-му карабінерному полку юнкерами. Так називалися тоді нижні чини — добровольці з дворян. Прослуживши певний строк, вони ставали офіцерами, хоч ледве вміли читати й писати. Випадково зберігся аркушик паперу з вправами Харитона, якого, як і Опанаса, навчав грамоти перекопівський дяк Кузьма. Під диктовку цього грамотія діти записували такі, наприклад, афоризми: «Благородное Роменского повіта дворянство. Не іщи мудрость, іщи прежде смеренія. Аще смерен будиши, то мудрость обрещиши. Корень ученья горок, плоди же его сладкі суть. Учитеся діти во младія літи: когда прійде старость, чтоб не било нам жалость. Пиши ни лінися, низко ни хилися. Смотри на літеру, не марай паперу. Помощь моя от господа, сотворившаго небо и землю: По засвідетелствованіи от командира во времне штурма Измаїловскаго, которой бил при первом таковом важном ділі...»[2]

У перші роки служби Опанас і Харитон, яких за традицією, що існувала в старій армії, називали Потебня перший і Потебня другий, не набули особливих знань. Хоч стоянка карабінерного полку була розташована недалеко від Тіфліса, військова молодь мало цікавилась його культурними здобутками. Час, вільний від походів, використовувався на гульню, бійки, дуелі. І хто знає, як склалася б доля юнаків, коли б у квітні 1823 р. (Опанасові якраз виповнилося двадцять, а Харитону — дев'ятнадцять років) у полку не з'явився новий командир — Микола Миколайович Муравйов. «Як і декабристи, — пише М. В. Нечкіна, — М. М. Муравйов належить до числа тих, хто міг сказати собі: «Ми були діти 1812 року». Волелюбець і вільнодумець, засновник переддекабристської Священної артілі, він стояв біля самих джерел декабристського руху. Близький друг тих, хто вийшов на Сенатську площу, він не був у їхніх лавах лише через особливий збіг життєвих обставин. Та на все життя М. М. Муравйов зберіг вірність їх ідеалам[3].

М. М. Муравйов (1794—1866) зробив великий внесок у воєнну і дипломатичну історію нашої країни. Та відомий він не тільки цим. Батько Муравйова, теж Микола Миколайович, був одним з найосвіченіших людей свого часу. В 1811 р. під його керівництвом у Москві сформувалося Математичне товариство, метою якого було поширення математичних знань у Росії. Після Вітчизняної війни 1812 р. М. М. Муравйов-батько керував Московським закладом для колоноводів, створеним для поповнення Генерального штабу освіченими офіцерами. Цей заклад, що існував з 1815 по 1823 рік, відіграв важливу роль у розвитку вільнодумства серед офіцерів, оскільки ліберальні погляди його керівника позначилися на вихованні військової молоді. Із стін Московського училища для колоноводів за 8 років вийшло 25 майбутніх декабристів. Старші сини Миколи Миколайовича — Олександр і Микола — успадкували від батька любов до математики. Вступивши на військову службу, брати переїхали до Петербурга, де їм довелося викладати різні математичні дисципліни людям значно старшого віку і звання.

У Петербурзі наприкінці 1811 р. М. М. Муравйов-син створив юнацьку ідейну організацію «Чока». І засновникові цієї організації, і її членам — майбутнім декабристам Матвієві Івановичу Муравйову-Апостолу, Артамону Захаровичу і Микиті Михайловичу Муравйовим — було тоді по 15—16 років. Юнаки, які перебували під впливом республіканських настроїв та ідей рівності в дусі Руссо, мріяли створити на острові Сахалін (Чока) республіку. Характеризуючи цей гурток юних ентузіастів, М. В. Нечкіна відзначає продумані форми їхньої діяльності: «Звертають на себе увагу й прийняті організаційні форми,

[2] Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, III, спр. 7719, арк. 1.

[3] Нечкина М. В. Кратко о книге // Задонский Н. Жизнь Муравьева. М., 1974.— С. 5. Далі використані дані, наведені у книзі М. О. Задонського.

яким, судячи з оповіді, приділялася велика увага: наявність «законів», тобто, безсумнівно, писаної «програми та статуту», прийняття цих законів на зборах, вибори «президента» товариства. Читання членами товариства на зборах «записок», що мали на меті «удосконалити закони товариства», причому «записки» ці (доповіді) «після обговорення затверджувалися всіма» (Микола Муравйов підкреслює, що «були запроваджені справжні збори»), — все це характеризує прагнення засвоїти розвинуті форми суспільної організації. З усього знати, що товариство було таємним»[4]. Дружні зв'язки М. М. Муравйова з передовим російським офіцерством зміцніли під час Вітчизняної війни 1812 р. і закордонних походів 1813—1814 рр. Переддекабристська організація «Священна артіль» була створена відразу після повернення російських військ на Батьківщину в 1814 р. «Одного разу, — пише М. М. Муравйов, — коли ми сиділи з братом і Бурцовим, нам спало на думку жити разом, найняти спільну квартиру, разом столуватися і продовжувати навчатися для своєї освіти»[5]. Так виникло господарське, товариське та ідейне об'єднання трьох офіцерів Гвардійського генерального штабу. Склад «Священної артілі» постійно поповнювався. І. Д. Якушкін у своїх спогадах розповів про певну близькість, яка на початку 1816 р. встановилася між її членами і групою офіцерів Семенівського полку: «У цей час Сергій Трубецькой, Матвій і Сергій Муравйови і я — ми жили в казармах і дуже часто бували разом з трьома братами Муравйовими — Олександром, Михайлом і Миколою. Микита Муравйов також часто зустрічався з нами. У бесідах наших звичайно розмова була про становище Росії. Тут розглядалися основні болячки нашої вітчизни — заскнілість народу, кріпацький стан, жорстоке ставлення до солдатів, служба яких протягом 25 років майже була каторгою; повсюдне хабарництво, грабування і, нарешті, відверта неповага до людини взагалі»[6].

Усі Муравйови, перелічені тут, — родичі Миколи Миколайовича. Олександр — старший його брат, Михайло — молодший. Микита Муравйов — двоюрідний брат, найближчий друг, автор проекту конституції майбутньої вільної держави.

З відомих ідейних організацій, що передували таємним товариствам декабристів, «Священна артіль» була найстійкішою. Всі її члени, за винятком М. М. Муравйова, відомі як декабристи. Відсутність його в складі декабристської організації — Союзі Порятунку, створеного за ініціативою старшого брата Олександра, пояснюється від'їздом з Петербурга. Цей від'їзд був пов'язаний з деякими подіями особистого життя молодого офіцера, які змусили його взяти участь у посольстві О. П. Єрмолова в Іран, а пізніше залишитися на Кавказі при його штабі. «Дослідник має всі підстави припустити, — пише М. В. Нєчкіна, — що, якби не ці події та вимушений від'їзд на Кавказ, у Союзі Порятунку одним членом було б більше: настільки виразне в цей момент вільнодумне обличчя члена «Священної артілі» Миколи Муравйова»[7].

На Кавказі Микола Миколайович мав намір створити артіль, подібну до петербурзької, проте зазнав невдачі, оскільки однодумців серед нових товаришів не знайшов. Він пише про це так: «Я дуже помилився у своєму розрахунку: більша частина добродіїв не любила вчитися, а тільки заважала мені; майже ніхто не мав уявлення про загальну користь, а всякий тільки про себе думав. Я запровадив було уроки; їх слухали без уваги»[8–9].

---

[4] Нечкина М. В. Движение декабристов.— М., 1955.— Т. 1.— С. 104.
[5] Муравьев Н. Н. Записки // Русский архив.— 1886.— № 2.— С. 13.
[6] Якушкин И. Д. Записки. Статьи. Письма.— М., 1951.— С. 10—11.
[7] Нечкина М. В. Священная артель: Кружок А. Муравьева и И. Бурцова. 1814—1817 гг. // Декабристы и их время.— М.; Л., 1951.— С. 169.
[8–9] Муравьев Н. Н. Записки // Русский архив.— 1866.— № 1.— С. 474.

З таким настроєм прийшов у сьомий карабінерний полк новий командир. Офіцери зустріли його насторожено. За його попередника полковника Ладанського вони звикли до безтурботного розгульного життя. Як завоював Микола Миколайович авторитет у полку? Певно, не останню роль відіграло навчання офіцерів, яке він запровадив майже з перших днів свого командування. Саме на заняттях і відбулося зближення Муравйова з двома молодими юнкерами, один з яких, за його словами, «був завжди точний і старанний до занять» [10]. Характеристика ця стосується Опанаса, який відразу виділився як бажанням навчатися, так і здібностями до математики — улюбленої дисципліни самого Миколи Миколайовича. Помітив Муравйов й інші позитивні риси юнака. Якось він сказав йому: «Опанасе, ти маєш благородну душу, добре серце, дотримуйся їх» [11]. Увагу М. М. Муравйова привернув також юний Харитон Потебня. Про нього командир полку залишив такий запис: «Я намагався дати освіту цьому молодому офіцерові, який має чудові здібності, і цим ощасливити його» [12]. Під керуванням Муравйова Харитон досконало оволодів турецькою і перською мовами. Він розмовляв і по-грузинському, по-татарському та по-вірменському. Брати вивчали також фортифікацію, тобто науку про укріплення воєнних позицій та захист від засобів ураження. «Вони навчаються, — записує М. М. Муравйов, — з щирим бажанням осягнути знання, які їм викладаються» [13].

Заняття з офіцерами карабінерного полку не обмежувалися лише освітньою програмою. У щоденнику Муравйова записано, що деяким з них він подарував опис своєї мандрівки на східні береги Каспійського моря. А у книжці цій були такі, наприклад, рядки: «Тепер у Хіві правління самовладне, не обмежене ні законами, ні суспільною думкою. І тому залежить цілком від волі самовладного государя, який дивиться на ханство як на свій маєток і керує ним для особистої своєї вигоди й збагачення. У Хіві, де мета уряду не є користь народу, а приватне благо володаря і улюбленців його, загальна вигода не цікавить нікого. Любов до Вітчизни при такому правлінні існувати не може» [14]. Про вплив Муравйова на своїх учнів свідчать слова Опанаса Потебні, адресовані Миколі Миколайовичу: «Я справді зобов'язаний Вам більше, ніж батькам, які дали мені життя, тому що добродіяння Вашого превосходительства відкрило мені засоби бути корисним Вітчизні» [15].

Є підстави стверджувати, що напередодні повстання декабристів Опанас і Харитон, які вже стали прапорщиками, були найближчими до свого командира людьми. На той час Опанас займав важливу посаду скарбника, а Харитон фактично виконував обов'язки ад'ютанта, оскільки полковий ад'ютант майор Артемовський, прихильник Ладанського, відмовлявся виконувати розпорядження Муравйова. Наказ про призначення прапорщика Харитона Потебні на посаду ад'ютанта був підписаний полковником 2-го лютого 1826 р., коли Муравйов довідався про події, що сталися у Чернігівському полку, одним із батальйонів якого командував його троюрідний брат Сергій Муравйов-Апостол. «Мені не могло не бути сумно,— записав Микола Миколайович, — чути про нещастя, яке спіткало всіх трьох братів і всю родину їх» [16–17].

---

[10] Відділ рукописів Державної бібліотеки СРСР ім. В. І. Леніна, ф. Вісковатова, арк. 212.

[11] Відділ писемних джерел Державного історичного музею СРСР, ф. 254, спр. 385, арк. 127.

[12] Муравьев Н. Н. Записки // Русский архив.— 1886.— № 11.— С. 397.

[13] Відділ писемних джерел Державного історичного музею СРСР, ф. 254, спр. 21, арк. 63.

[14] Путешествие в Туркмению и Хиву в 1819 и 1820 годах гвардейского генерального штаба капитана Николая Муравьева.— М., 1822.— С. 57—58.

[15] Відділ писемних джерел Державного історичного музею, ф. 254, спр. 369, арк. 127.

[16–17] Муравьев Н. Н. Записки // Русский архив.— 1883.— № 11.— С. 397.

Які наміри мав командир карабінерного полку в ці дні? Для чого взагалі він, працівник штабу, людина, близька до командуючого корпусом, за кілька років до повстання декабристів наполегливо намагався мати в своєму розпорядженні тисячі відданих йому людей? Історики, на жаль, не дали відповіді на ці запитання. Наукова література про М. М. Муравйова обмежується згаданими вище працями М. В. Нечкіної, присвяченими докавказькому періоду його життя і діяльності, та розвідкою І. С. Калантирської «Неизвестные письма декабристов Н. Н. Муравьеву-Карскому — новый источник из истории движения декабристов» [18]. Природно, що в ній, у першу чергу, характеризується величезний, уперше введений до наукового обігу епістолярний матеріал, який належить в основному до раннього періоду декабристського руху і є важливим першоджерелом для вивчення становлення світогляду декабристів.

На поставлене вище запитання спробував знайти відповідь письменник М. О. Задонський, автор документальної історичної хроніки «Жизнь Муравьева» (Современник, М., 1974), а також ряду статей і нарисів, присвячених декабристському руху [19]. Він вважає, що М. М. Муравйов не випадково добивався командування полком на початку 1823 р. Адже саме в той час поміж членами таємних товариств поширюється думка про можливість військового виступу проти самодержавства. І деякі майбутні декабристи, зокрема Пестель, переходять на стройову службу, щоб одержати у своє розпорядження військову силу. Особливо красномовним видається факт затримки присяги Костянтинові Павловичу у військах Кавказького корпусу, на що вперше звернув увагу письменник. Відомо, що таємні товариства прийняли рішення почати повстання під час зміни імператорів на престолі і ні в якому разі не присягати спадкоємцю, не обмеживши його самодержавства. У світлі цього не можна не звернути уваги на те, що сьомий карабінерний полк прийняв присягу останнім. Це відбулося 16 грудня, тобто на 5 днів пізніше, ніж в інших кавказьких полках. Повторну присягу на Кавказі також було затримано. Лише через 17 днів після зречення Костянтина Павловича О. П. Єрмолов розіслав розпорядження присягати його молодшому братові Миколі Павловичу.

Невдовзі на Кавказі почалися арешти. Першим там схопили О. С. Грибоєдова. Його відвезли до Петербурга, де вже готувалася розправа не тільки над безпосередніми учасниками повстання, а й над близькими до них людьми. І серед перших, і серед других було багато рідних і друзів Миколи Миколайовича Муравйова. Тому О. П. Єрмолов вирішив за краще відіслати його з Тіфліса якомога далі від цікавих очей. Це було доречним ще й тому, що за наказом нового царя за Муравйовим було встановлено суворий таємний нагляд. 19 липня 1826 р. він дістав наказ командуючого корпусом вирушити на кордон, де вже починалися сутички з персами. «На другий день після одержання цих розпоряджень вирушив на світанку в дорогу без речей, верхи, взявши з собою за ад'ютанта прапорщика Потебню другого та для конвою 6 чи 8 чоловік кінних солдатів» [20],— записав Муравйов у щоденнику.

На кордоні з Персією Микола Миколайович довідався про страту п'ятьох декабристів і про долю інших повстанців, яким смертну кару було замінено на довічну каторгу. Серед останніх — родичі й найближчі друзі: Микита Муравйов, Матвій Муравйов-Апостол, Артамон Муравйов, Михайло Лунін, Сергій Трубецькой, Михайло Фонвізін, Іван

[18] Из эпистолярного наследства декабристов: Письма к Н. Н. Муравьеву-Карскому.— М., 1975.— Т. 1.

[19] Новое о Священной артели и ее основателе // Вопросы истории славян: Труды Воронежского ун-та.— 1963.— Вып. 1.— С. 165—177; Тайны времен минувших: Исторический этюд.— Воронеж, 1964.

[20] Муравьев Н. Н. Записки // Русский архив.— 1888.— № 11.— С. 408.

Якушкін, Олександр Якубович. Рідний брат Миколи Миколайовича — Олександр — був покараний засланням до Якутська.

У серпні 1826 р. почалася війна з Персією. Начальником загону, що вів воєнні дії, було призначено генерал-майора Дениса Давидова, славнозвісного поета-партизана. М. М. Муравйов став начальником штабу його загону. Разом з ним при штабі опинився й Харитон Потебня. Лише в грудні командир карабінерного полку та його ад'ютант одержали дозвіл повернутися в Грузію. А на початку нового (1827) року полковник Муравйов знову почав працювати у штабі О. П. Єрмолова.

Проте Опанас і Харитон розлучилися з Муравйовим не надовго. Почалася підготовка до походу всього Кавказького окремого корпусу на персидського шаха. О. П. Єрмолова змінив улюбленець Миколи Першого Федір Іванович Паскевич. В особі Муравйова цей досвідчений царедворець бачив не тільки прихильника Єрмолова, а й друга учасників повстання на Сенатській площі, і тому не довіряв йому. Саме тоді для участі в бойових операціях на Кавказ почали прибувати розжалувані декабристи. Виконуючи обов'язки помічника начальника штабу корпусу, Микола Миколайович мав можливість допомагати їм. Не залишилися поза увагою М. М. Муравйова і його колишні вихованці Опанас та Харитон, які продовжували служити в карабінерному полку.

Не обмежуючись лише штабною роботою, Муравйов особисто брав участь у воєнних операціях. Часто виїжджав він на передній край для ознайомлення з місцевістю, огляду укріплень, складання карт тощо. Для супроводу він, як правило, брав карабінерів з полку, яким ще недавно командував. Отже, брати зустрічалися з ним досить часто і, як люди мужні, мали нагоду відзначитися. Так, за участь у Персидській війні Опанас був нагороджений орденом святої Анни четвертого ступеня з написом «За хоробрість». У документі, що супроводжував цю відзнаку, рукою Миколи Миколайовича написано: «У нагороду ревної служби Вашої і за заслуги, виявлені протягом минулої з персіанами війні, де Ви... постійно привертали до себе увагу начальства, при здобутті фортеці Аббас-Абада перебували в траншеях і діяли із зразковою мужністю і хоробрістю»[21]. Батьківське піклування Муравйова навіть врятувало Потебні першому життя: під час походу Опанас тяжко захворів і, дізнавшись про це, Микола Миколайович негайно відіслав його в Тіфліс. Потебні другому стали в пригоді східні мови, які він вивчив. Муравйов нерідко брав його з собою для переговорів з персидськими ватажками, доручав перекладати листи й документи з перської на російську мову. На кінець походу Харитон Потебня був підпоручиком. За участь у Персидській війні братів було також нагороджено срібними медалями. Сьомий карабінерний полк одержав почесне звання Єреванського.

Лише Микола Миколайович Муравйов ніяких нагород не удостоївся. Його стосунки з Паскевичем зіпсувалися настільки, що перед кінцем війни він був змушений подати у відставку. Проте уряд Миколи I, що готувався до війни з Туреччиною, її не затвердив. Микола Миколайович одержав звання генерал-майора й був призначений командиром гренадерської бригади Кавказького окремого корпусу. До складу цієї бригади увійшов і лейб-гренадерський Єреванський карабінерний полк. 1828 і 1829 роки минули в боях та походах. Під особистим командуванням Муравйова Харитон брав участь у штурмі Карса, за що й був нагороджений орденом Святої Анни 3 ступеня з бантом. Опанас відзначився при осаді фортеці Ахалцих і одержав чин підпоручика. Не встиг він наздогнати молодшого брата, як той уже

[21] Державний історичний архів СРСР у СПб., ф. 1343, оп. 27, спр. № 6109, арк. 16.

дістав чин поручика і був нагороджений золотою шпагою з написом «За хоробрість». А невдовзі Харитон став штабс-капітаном. Чин поручика дістався Опанасові при штурмі Байбурта.

Олександр Бестужев (Марлінський) так описав цей штурм в листі до матері від 9 січня 1830 р.: «Я Вам обіцяв детальний опис Байбуртської битви, у якій мені довелося бути діяльним учасником, але вибачте мене на ці рази — я не в змозі тепер зв'язати двох думок, двох образів у порядку. Скажу лише, що вона була, хоч і недовгочасна, проте запекла, і я, перебуваючи в стрілках, був у перестрілці і потім у рукопашному бою з лазами. Хоч якою новою була для мене жива картина битви, вона не приголомшила мене: мені здавалося, ніби я пригадую тут щось давнє, щось знайоме. Так уява нерідко випереджає дійсність і дає вірність мрії» [22].

О. О. Бестужев був у бригаді Муравйова не єдиним декабристом, яких царський уряд вирішив використати у війні. Біля Миколи Миколайовича зібралися вже деякі з старих друзів: Г. Бурцов і Є. Лачинов, М. Пущін і А. Гангеблов. З листом від брата Олександра прибув з Сибіру З. Чернишов, шурин Микити Муравйова. За ним з'явилися П. Коновницин, Є. Мусін-Пушкін, М. Оржицький, В. Голицин. При корпусному штабі, яким командував генерал Д. Є. Сакен, опинився друг Пушкіна колишній лицеїст В. Вольховський. Всі вони нерідко збиралися у наметі Миколи Миколайовича Раєвського, що також побував під слідством у справі учасників повстання на Сенатській площі. Ще більш жвавими стали зустрічі старих друзів з приїздом О. С. Пушкіна, брат якого, Лев Сергійович, був ад'ютантом Раєвського. У своєму «Путешествии в Арзрум» Пушкін змалював невимушену атмосферу, що панувала тоді серед учасників походу. Але то були останні щасливі дні. Відчуваючи близьке закінчення війни, Паскевич різко змінив своє ставлення до неблагонадійних підлеглих. Незважаючи на мужність і відвагу, яку виявляли ці люди, командуючий відмовлявся нагороджувати їх. Адже лише таким чином можна було допомогти декабристам, розжалуваним у солдати, одержати хоч якусь незалежність. Розуміючи це, Муравйов використовував кожний привід, щоб представляти їх до нагород. На початку походу Паскевич ще йшов на деякі поступки, але врешті-решт відмовився підтримати подання Миколи Муравйова про нагороду для О. Бестужева і В. Толстого, хоч усьому корпусу була відома їхня геройська поведінка при штурмі Байбурта. Стосунки головнокомандуючого і командира гренадерської бригади зіпсувалися після цього так, що Муравйов подав рапорт з проханням перевести його в іншу армію.

У статті «Общественное движение в России», оцінюючи результати походів російських військ у Персію й Туреччину в 1827—1829 роках, засланий у Сибір декабрист М. С. Лунін писав: «Ці походи є майстерними військовими комбінаціями, блискучими військовими подвигами і в результаті супроводжувалися придбанням областей Єреванської, Нахичеванської і Ахалцихської. За одностайним свідченням головнокомандуючого, офіцерів і солдатів цієї армії, три члени Таємного товариства, яким уряд довірив військове командування, надзвичайно сприяли успіху цих походів» [23].

З трьох відзначених Луніним діячів на кінець 1829 вже не було в живих Г. І. Бурцова. Двох інших (Раєвського та Муравйова) чекали великі неприємності. Паскевич, не бажаючи ділити з ними лаври переможця, написав донос, в якому звинуватив їх у заступництві за декабристів. «Через чисельність тут людей цього роду (тобто декабристів), — писав він, — основним до спостереження є те, щоб вони не

[22] Цит. за: Левкович Янина. Судьба Марлинского // Звезда.— 1975.— № 12.— С. 157.

[23] Лунин М. С. Общественное движение в России: Письма из Сибири.— М.; Л., 1926.— С. 15.

мали захисту в особах вищого звання і, так би мовити, пункту об'єднання. У цьому відношенні віддалення звідси генерал-майора Сакена є корисне; віддалення генерал-майора Раєвського також; дуже корисно віддалити й генерал-майора Муравйова»[24]. В результаті цар заборонив переведення Миколи Миколайовича в іншу армію. Він був звільнений з військ Кавказького окремого корпусу «за власним бажанням».

З від'їздом Муравйова життєві обставини Опанаса й Харитона погіршали. За Миколою Миколайовичем залишив Кавказький корпус командир карабінерів Б. О. Фредерікс, з яким у братів склалися сердечні стосунки. На пропозицію Фредерікса вони також вирішили змінити місце служби. Харитон мав стати ад'ютантом Фредерікса, а Опанас хотів влаштуватися поблизу нього на цивільну посаду. Однак 15 жовтня 1830 року в бою під фортецею Нові Закатали обірвалося життя Харитона Потебні. Його геройська смерть увійшла в історію карабінерного полку[25].

Із загибеллю Харитона завершився найщасливіший період життя Опанаса Юхимовича. Пригадуючи незабутні дні молодості, він у листі від 25 квітня 1852 р. писав М. М. Муравйову: «Час служби моєї під начальством вашим є одним із кращих спогадів мого життя. Мені тепер близько 50-ти років, і все минуле як приємний сон, але я твердо пам'ятаю його, і з останнім подихом життя буду згадувати Ваше добродіяння мені і меншому братові моєму і всі ласки, які Ви виявили, а в особливості Вам і незабутньому Борисові Андрійовичу за врятування мого життя, коли Ви відіслали мене кур'єром з селища Аббас-Абада в Грузію. Там би я не переніс долі багатьох з моїм слабким здоров'ям. Вам, справжній добродію, зобов'язаний освітою моєю і всім, що маю кращого. Чи можу я забути добродійника мого, якому я зобов'язаний усім щастям мого життя! Батьки дали мені життя, а Ви звернули добродійну увагу Вашу на бідного юнкера, визнали мене гідним Вашої довіри, дали освіту і посіяли почуття і правила життя, яким я завжди неухильно наслідував і не перестану наслідувати до кінця мого життя»[26].

Потебня перший служив у карабінерному полку ще кілька років. Визначних подій в його житті вже не було. І без того слабке здоров'я ставало все гіршим. Ні дружба товаришів, ні увага нового полкового командира князя Олександра Леоновича Дадіанова не могли замінити йому тих, з ким він розлучився. У цій обстановці єдиною відрадою Опанаса стає щоденник. Вести його він почав давно, певно, наслідуючи Миколі Миколайовичу. Проте в якийсь момент на перший план у щоденнику вийшли не події особистого життя, а історія полку, в якому служили дорогі йому люди.

Спочатку Опанас записував лише те, що бачив сам. За зразок йому правили, очевидно, слова з передмови до книжки М. М. Муравйова: «Я викладаю просто все, що бачив і міг узнати»[27]. Але згодом він використовував листи Харитона, в яких детально описувався хід бойових операцій, розповідав про знайомство з такими видатними людьми, як наприклад, Денис Давидов. А коли Опанас захворів і був відправлений у Тіфліс, йому писали і Муравйов і інші товариші. Це допомогло Опанасові розібратися в складній воєнній обстановці.

Опанасові Юхимовичу не вдалося опублікувати свої записи ні в дні служби в армії, ні пізніше, а рукопис втрачений. І, мабуть, сучасні історики можуть пошкодувати за твором Потебні першого, оскільки в

---

[24] Цитується за: Вейденбаум Є. Декабристи на Кавказі // Русская старина.— 1903.— Т. 6.— С. 490.

[25] Бобровський П. О. История 13 лейб-гренадерского Эриванского его величества полка за 250 лет.— Ч. 4.— Карабинерный полк.— СПб., 1895.— С. 179.

[26] Відділ рукописних джерел Державного історичного музею, ф. 254, спр. 367, кн. 62, арк. 127.

[27] Муравьев Н. Н. Путешествие в Туркмению и Хиву.— С. 6.

ньому рукою очевидця було відтворено один з найважливіших періодів історії Кавказького окремого корпусу — напередодні, під час і після повстання декабристів (1819—1832 роки). М. М. Муравйов, який робив спроби допомогти бойовому товаришеві обнародувати ці записи, у травні 1852 р. писав історикові О. Вісковатову: «Знаючи п. Потебню за правдиву й чесну людину, я думаю, що рукопис його, який він хотів би надрукувати, може служити цікавим матеріалом для укладання Вами історії цього полку» [28]. До цього ж питання повертається Микола Миколайович і в наступному листі: «Офіцер цей, що займав посаду скарбника в полку, завдяки своїй працьовитості й безкорисливості користувався добрим іменем при кількох командирах Єреванського карабінерного полку. Він не мав особливих знань, проте був завжди точний і старанний до занять. Тому гадаю, що щоденник його міг би служити корисним матеріалом» [29].

Минали роки. Опанас Юхимович вийшов у відставку і приїхав додому. Тут він одружився й перебрався з родиною до Ромен. У власному будиночку з великим садком підростали четверо синів (Олександр, Андрій, Микола, Петро) та наймолодша дочка Олександра.

Микола Миколайович Муравйов у важкі для Росії часи повернувся до армії, став командуючим корпусом. З його іменем пов'язується ряд видатних перемог, серед них взяття Карса, що був обмінений пізніше на втрачений у Кримській війні Севастополь. До історії Микола Миколайович увійшов із славним іменем Муравйов-Карський. Та де б не перебував командуючий корпусом, завжди знаходилося у нього тепле слово для Опанаса Потебні та його родини. З великим інтересом стежив він за успіхами дітей старого приятеля, жваво обговорював у листах їхнє майбутнє. Муравйов наполягав, щоб первісток Опанаса став його ад'ютантом, але Олександр обрав інший шлях — шлях науки. Випадок перешкодив знайомству Миколи Миколайовича з другим сином Опанаса Юхимовича — Андрієм. Однак у тому, що в родині скромного штабс-капітана у відставці виросли два видатних діяча своєї епохи (вчений і революціонер) слід бачити неабиякий вплив особистості першого вчителя Опанаса Потебні — Миколи Миколайовича Муравйова-Карського.

Одержано 09.11.89.

Рассказывается о влиянии Н. Н. Муравьева, человека близкого к декабристам, на братьев Потебень, из семьи которых вышли два выдающихся деятеля эпохи — ученый и революционер.

[28] Відділ рукописів Державної бібліотеки СРСР ім. В. І. Леніна, ф. Вісковатова, арк. 212.
[29] Там же, арк. 10.

В. П. Кириченко (Київ)

С. Альєнде і А. Піночет: моделі розвитку Чилі

Чому Сальвадор Альєнде, підтриманий на виборах більшістю чилійців, втратив владу? Чому генерал Піночет порівняно легко її захопив і успішно керував країною майже 20 років? Хто такий Піночет — тиран, диктатор чи розумний політик, тонкий психолог і завбачливий економіст? Чи справді Піночет залишив цивільним процвітаючу країну?

Вирішуючи складні внутрішні проблеми, ми починаємо неупереджено дивитися на світ. На шпальтах радянських газет і часописів дедалі частіше з'являються статті та нариси про країни, які змогли порівняно

швидко досягти великих успіхів у своєму економічному розвитку, вдаючись, як нам здається, до простих рішень. Це — Тайвань, Гонконг, Сінгапур, Південна Корея. Останнім часом економісти й історики починають звертатися й до феномену Чилі, до особистості генерала А. Піночета. Розібратись у тому, що мало і має місце в Чилі за останні 16 років, цікаво як з наукової, так і з практичної точки зору.

Справді, феномен Чилі існує. Того, хто давно не бував у цій країні, вражає побачене: упоряджені висотні будинки, прекрасні шосейні дороги, переповнені товарами полиці магазинів, цілком помірні ціни на місцеві продукти дуже високої якості. Нормально функціонує громадський транспорт, а метро за чистотою та комфортом конкурує з московським. У чилійських магазинах продаються фотоапарати «Зенит» і «Смена», машини «Жигули» й радянська горілка, які потрапляють сюди через треті країни. І все це — у необмежених кількостях і без черг.

Чилі переходить до розряду країн, що динамічно розвиваються. Доход на душу населення становить там приблизно 3000 американських доларів *. Країна посідає третє місце в світі за видобутком міді. Однак, якщо на початку 70-х років остання давала до 4/5 валютних надходжень, то нині — не більше 50%. У структурі експорту дедалі більше місце посідають промислові товари [1].

Статистика свідчить, що рівень безробіття за останні три роки скоротився з 20 до 6%.

У 1973 р. економіка Чилі на 70% контролювалася державою, у 1990 р. — навпаки: 70% підприємств, магазинів, ресторанів вже перебувало у руках приватних осіб. На початку 70-х років рівень інфляції досягав 1000%, а нині не перевищує 20. Приріст валового національного продукту становив щорічно 3—5%, а у 1989 р. він досяг 10%.

Чилі має найвищий у Латинській Америці рівень письменності: 9/10 жителів країни вміють писати й читати, 97% дітей шкільного віку закінчують восьмирічку. Кожний п'ятий громадянин країни закінчив один із семи національних університетів [2]. Звичайно, там є жебраки, серед яких особливо багато молодих жінок з немовлятами на руках. Однак такого, як у Бразилії чи Аргентині, у Чилі вже не побачиш. І все це пов'язується з правлінням генерала Аугусто Піночета, який передав владу цивільним, залишившись командуючим збройними силами. Його називають «батьком і рятувальником чилійської нації».

Щоденно до міністерства закордонних справ країни звертаються близько 300 іноземців з проханням надати їм чилійське громадянство.

Ким же є насправді цей 75-річний генерал? «Фашистський тиран» чи «батько нації»? «Зрадник і вбивця» чи людина, яка подала унікальний приклад іншим діячам авторитарного типу?

У радянській пресі Піночета зображували не інакше, як орангутангом у мундирі і в темних окулярах, що розпродує іноземним монополіям національне багатство Чилі. Немає нічого простішого оголосити його авторитарним діячем, який «твердою рукою» встановив у країні порядок (кладовищенський порядок, як тоді писали). Однак Чилі після Піночета не справляє враження поневоленої, приниженої країни, де панує тиша однодумності й послуху.

Як відомо, час виносить вирок усім історичним особам, але вже сьогодні ми можемо сказати, що Аугусто Піночет є особою неординарною. Звичайно, це — тиран і диктатор. Однак диктатура у Чилі була дуже своєрідною, нетиповою для «класичних» латиноамериканських диктатур — Парагваю, Аргентини, Бразилії, країн Центральної

* Половина чилійських сімей належить до середнього класу, багатих і дуже багатих верств суспільства і лише 20% — до категорії бідняків. Мінімум заробітної плати в країні перевищує вартість споживчого кошика.

[1] Exelcior, Mexico.— 1990.— 20 de diciembre.

[2] Известия.— 1990.— 7 янв.

Америки. Піночет вважає себе рятувальником нації, і цікаво, що, за даними опитування населення, 35% жителів країни також вважають його таким. У 1988 р. на останньому референдумі 45% громадян голосували за ідеї А. Піночета[3]. До його заслуг відносять і те, що він не допустив до влади «марксистської тиранії», навів у країні порядок, встановив мир і спокій, викоренив хаос і анархію, оживив економіку, відновив повагу до церкви, до закону. Навіть поразку на референдумі та виборах він зумів використати у власних цілях: Піночет заявив, що за власним бажанням передає до рук цивільних демократичну, стабільну, розквітаючу країну з відкритою економікою, необмеженою свободою підприємництва, невеликим зовнішнім боргом, з непоганими показниками у розвитку експорту та рівнем життя народу. І це до певної міри так і є.

А. Піночет неодноразово заявляв, що соціалісти й комуністи довели країну до катастрофи, а він врятував її від неминучої загибелі. Однак ще до приходу до влади Народної єдності в Чилі сталася велика економічна й соціальна криза. У 1964—1970 рр. там правила християнсько-демократична партія, яка, намагаючись перехопити ініціативу у лівих сил, здійснювала досить серйозні соціально-економічні та політичні перетворення. Розпочалася аграрна реформа. Уряд намагався поставити під національний контроль природні багатства. Значно розширилися права профспілок та інших масових організацій. Реформа розв'язала ініціативу мас. Почалися виступи трудящих, які вимагали рішучих змін. Ситуація загрожувала стати некерованою. Використання сили різко загострило економічну та політичну обстановку у країні. Катастрофічно впав рівень виробництва. Зросло безробіття (з 4 до 5%). Протягом 1969 р. число учасників страйків збільшилося у 6 разів і досягло 1 млн. чол. Після падіння курсу песо в червні 1970 р. збанкрутіло понад 700 підприємств[4]. У країні запанували хаос і економічна розруха.

У таких умовах в Чилі відбулися президентські вибори. Жоден з трьох кандидатів не набрав абсолютної більшості голосів. Найбільші шанси були у кандидата блоку Народної єдності соціаліста Сальвадора Альєнде. 24 жовтня 1970 р. чилійський конгрес більшістю голосів затвердив його президентом.

Було розроблено програму виведення країни з кризи й побудови соціалістичного суспільства. Почав втілюватися в життя надзвичайний план боротьби з безробіттям, що дало можливість збільшити число зайнятих на 200 тис. чол. Були збільшені мінімальна заробітна плата й розмір пенсій, розширено витрати на соціальне забезпечення, житлове будівництво, освіту та охорону здоров'я, розгорнуто кампанію за ліквідацію неписьменності. Уряд різко знизив банківські проценти за надання кредитів, відновив дипломатичні відносини з Кубою, розширив політичне та економічне співробітництво з СРСР та іншими соціалістичними країнами. В результаті вжитих заходів частка зарплати у національному доході за 1971 р. зросла з 51 до 59%, а безробіття скоротилося з 8,3 до 3,8%[5].

Побудова соціалістичного суспільства в Чилі здійснювалася вже випробуваними методами. У 1971 р. уряд націоналізував власність найбільших американських компаній у гірничорудній та обробній промисловості, у 1971—1972 рр. — приватні банки та 110 з 250 підприємств, що належали великій національній буржуазії.

Уряд приступив до закупівлі акцій найбільших приватних банків, поставив під контроль держави діяльність всіх іноземних банків, запровадив систему безплатного навчання й охорони здоров'я.

---

[3] El Mercurio.— 1980.— 23 de junio.
[4] Латинская Америка.— 1983.— № 9.— С. 28.
[5] Королев Ю. Н., Кудачкин М. Ф. Латинская Америка : Революции XX века.— М., 1986.— С. 220.

Завдяки аграрній реформі через два роки було покладено край латифундизму: 40% всієї оброблюваної землі розподілили серед селян. Зросло число кооперативів. Було ліквідовано три військово-повітряні бази США на чилійській території.

Трудящі залучалися до всіх рівнів управління суспільним виробництвом. Дирекції підприємств, що контролювалися державою, діяли через адміністративну раду, до складу якої входили на рівних засадах п'ять представників від колективу трудящих, які обиралися на зборах прямим таємним голосуванням, та п'ять представників уряду. Крім рад, на підприємствах діяли виробничі комітети (на націоналізованих підприємствах) та комітети безпеки (у приватному секторі). Профспілки Чилі прийняли рішення про створення спеціальних груп контролю за виконанням рішень уряду з питань виробництва. У сільському господарстві виникали селянські ради та центри аграрної реформи.

На початковому етапі (до вересня 1971 р.) заходи народного уряду підтримувала більшість населення. Про це свідчать муніципальні вибори у квітні 1971 р., коли Народну єдність підтримували 50% виборців. Однак незабаром ситуація різко змінилася. Фактично вся сфера розподілу виявилася під контролем опонентів Народної єдності, що призвело до розриву економічного циклу виробництва й розподілу та відтворення. Виник «чорний ринок», який втягував у свою систему навіть державний сектор. Країна опинилася на межі економічного краху.

Державні системи безплатної охорони здоров'я, освіти й пенсійного забезпечення стали для казни непосильним тягарем. Приватне підприємництво не витримувало величезних податків. Почався відплив капіталу за кордон. Це призвело до різкого погіршення економічного становища широких верств населення. Робітничий клас, який спочатку підтримував уряд С. Альєнде, відповів своєю випробуваною зброєю — страйками. Цим скористалися внутрішня та зовнішня опозиція. В першій половині 1972 р. мали місце виступи робітників на підприємствах міднорудної промисловості у Чукиматі, Ексотиці, Антофагасті. Страйкарі вимагали збільшення платні та передачі державних підприємств їхнім трудовим колективам.

Учасники так званого «страйку хазяїв», що стався у жовтні — листопаді 1972 р., вимагали скасувати рішення уряду про створення державної транспортної компанії. До них приєдналися продавці та крамарі. У відповідь уряд у 24-х з 25-ти провінцій запровадив надзвичайний стан. Страйк переріс у загальний. Його учасники вимагали повернути підприємства власникам, затвердити конституційну реформу, яка забороняла експропріацію підприємств без згоди конгресу, скасувати народні комітети забезпечення, створені для боротьби із спекуляцією, скасувати цензуру радіостанцій, запроваджену військовими властями після затвердження надзвичайного стану, тощо.

У листопаді 1972 р. С. Альєнде ввів до складу уряду військових. Парламентські вибори у березні 1973 р. засвідчили падіння популярності уряду: хоч 43% виборців голосували за ліві партії, Народна єдність втратила 6% виборців порівняно з 1971 р.

Після березневих виборів президент вивів з уряду генералів і сформував його з представників партій Народної єдності. Авторитет лівих військових швидко падав.

У липні 1973 р. почався страйк власників вантажного транспорту. Країна була фактично паралізована. Тільки із середини липня до кінця серпня 1973 р. було здійснено понад 1,5 тис. диверсійних актів. Почався військовий заколот правих офіцерів, який був придушений вірними уряду військовими. Однак у липні — серпні 1973 р. командування армії розпочало активні насильницькі дії проти трудових колективів — пошуки зброї, арешти робітничих ватажків тощо *.

* С. Альєнде так і не став президентом усіх чилійців. На нього тисли соціалісти, штовхаючи до порушення Конституції країни. Представники лівого революційного

Економічний і політичний хаос, безпорядки, «вакуум влади», агресивність опозиції викликали «заколотницьку філософію» як серед військових, так і серед широких верств населення. В армії визрівала змова. 11 вересня 1973 р. військові на чолі з генералом Піночетом здійснили державний переворот.

Нова влада звернулася за порадою і допомогою до так званої «чикагської школи», що виникла в середині 60-х років. Це — один із сучасних напрямків політичної економії, яка базується на принципах неолібералізму. Її представники — М. Фрідмен, Ф. Найт, Т. Саймонс, Дж. Стіглер — виступають проти втручання держави в економіку, вважаючи, що ринковий механізм цілком забезпечує її функціонування. Вони твердять, що економічні кризи виникають не внаслідок суперечностей процесу відтворення, а внаслідок порушень у грошово-кредитній сфері і помилок в економічній політиці. Вчені цієї школи відкидають методи фінансового регулювання і вважають головним інструментом впливу на економіку варіювання розмірами грошової маси.

Щоб вилікувати хвору економіку від «соціалістичного вірусу», наполягають представники чикагської школи, слід розвивати ринковий механізм, повернути державі роль «нічної варти». Оплачувати соціальні програми з бюджету — означає плодити утриманців. Держава не зобов'язана допомагати тим, хто біднішає, і перешкоджати тим, хто хоче стати багатим. Передусім важливо розкріпачити виробничі сили, підвищити ефективність економіки. Чим більшим буде разом зароблене багатство, тим простіше буде суспільству його розподіляти. Відповідно до цих ідей рекомендуються і методи: м'якими заходами тверду валюту не заробиш. Очевидно, що в основі ідей чикагської школи лежить соціальний дарвінізм — «виживає сильніший».

Хунта залучила групу експертів чикагської школи до розробки стратегії економічного розвитку країни *. Рушійною силою розвитку проголошувався приватний сектор, який функціонує на базі вільних ринкових відносин. У зв'язку з цим рекомендувалося звести до мінімуму домінуючу пряму участь держави в економічній діяльності, змінивши її на непрямі методи регулювання процесів розвитку. Висувалося завдання — модернізувати національну економіку з метою підвищення її конкурентноздатності на світовому капіталістичному ринку. Для цього пропонувалося відмовитись від політики жорсткого протекціонізму і підтримки тих галузей національного виробництва, рівень конкурентноздатності яких не відповідає вимогам світового ринку. Проголошувалася політика «відкритих дверей» для транснаціональних корпорацій та іноземного капіталу у всіх його формах.

На основі цих рекомендацій було вироблено монетаристську економічну модель, яка включала:

— курс на створення максимально сприятливого інвестиційного клімату, «відкритих дверей» для іноземного капіталу;

— домінуючу роль в економічному розвитку приватного капіталу, який функціонує в умовах вільної гри ринкових сил;

— згортання сфер діяльності державного сектора або різке його обмеження інфраструктурними галузями;

— відхід від політики диференційованого митно-тарифного захисту внутрішнього ринку і місцевого виробництва; курс на всебічний роз-

---

руху, які формально не входили до Народної єдності, втілювали в життя авантюристичні плани встановлення соціалізму: захоплювали маєтки, промислові підприємства, створювали «індустріальні зони» з «владою трудящих». Ще з 1971 р. соціалісти висунули гасло збройного захоплення влади, а у 1972—1973 рр. створювали паралельні збройні структури. Країні загрожувала небезпека громадянської війни.

* Експерти запропонували провести лібералізацію цін, скасувати заборони на підприємницьку діяльність, запровадити сприятливу податкову систему, денаціоналізувати підприємства, суттєво скоротити державні витрати, встановити реальний обмінний курс песо щодо долара.

виток експортних галузей на основі так званих «порівняльних витрат виробництва», тобто імпортного контролю;

— в соціальному плані — замороження соціальних витрат, у тому числі жорстокі репресії за виступи проти політики уряду.

Після приходу до влади хунта на чолі з Піночетом на основі цієї моделі приступила до оздоровлення національної економіки й виправлення помилок, яких припустились спочатку демохристияни, а потім і Народна єдність. І їй вдалося справитися з проблемами розвитку країни. Однак протягом останніх 16 років Чилі довелося пройти через важкі кризові ситуації нестабільності. Перша криза почалася одразу ж після перевороту і була пов'язана з приватизацією. Цей процес проходив з величезними труднощами, оскільки переважна частина фабрик і заводів функціонувала за рахунок державних дотацій і була дуже неефективною. Коли ж відкрились двері для імпортних товарів, місцева індустрія виявилася неспроможною конкурувати з ними, що спричинило масові банкрутства і 30%-не безробіття.

Нові труднощі приніс 1982 рік. Падіння цін на основні види традиційної чилійської сировини було вирішено подолати за рахунок встановлення нового, значно більшого, але реалістичного курсу долара по відношенню до чилійського песо. Рівень купівельної спроможності населення різко знизився. Багато підприємств збанкрутіло після «шокової терапії» *. Однак поступово становище стабілізувалося, оскільки курс Піночета на зростання експортних можливостей країни виявився успішним.

Проводилася політика демонтажу державного сектора. Промислові підприємства передавалися приватним інвеститорам. Так, переважну більшість з них в обробній промисловості було продано місцевим фінансовим групам та іноземним фірмам за так званими «цінами реалізації». У 1974—1978 рр. колишнім володарям були повернуті 294 раніше націоналізовані підприємства, а ще 200 — були продані з торгів за зниженими цінами [6]. 112 державних підприємств продали за 290 млн. доларів, хоч балансова вартість тільки 21 з них становила 300 млн. доларів. В цілому приватному сектору були продані за зниженими цінами активи державних промислових фірм на суму 1,5 млрд. доларів [7].

Державна корпорація КОРФО, яка відігравала за часів С. Альєнде ключову роль у структурній перебудові економіки, зазнала значних змін: у її власності залишилося лише декілька компаній (нафтова, вугільна, металургійна, цукрова). Однак згодом процес деприватизації захопив і їх — значна частина акцій цих компаній перейшла до рук приватних інвеститорів.

Важливим каналом нагромадження капіталу у приватному секторі стали також заходи уряду по реорганізації та оздоровленню підприємств за рахунок державних коштів, після чого вони поверталися приватним власникам. Було встановлено порівняно низькі тарифні ставки за послуги виробничій інфраструктурі, що стало додатковим джерелом нагромадження капіталів приватними фірмами. Імпортні мита були зменшені військовою хунтою до рівня 10%. Споживання імпортних товарів значною мірою здійснювалося за рахунок розширення системи закупівель у кредит, що збагачувало внутрішній ринок [8].

Хунта вжила заходів для реорганізації сільського господарства. Було припинено кооперативний рух і наділення найбідніших селян землею та сільгоспмашинами. Поновлювалися у правах великі землевласники, сільська і торговельно-посередницька буржуазія. Було взято курс на розширення експортного виробництва сільськогосподарської

* Протягом 1982—1983 рр. змінилося 7 міністрів фінансів.
[6] Mercurio', Santiago de Chile.— 1979.— 3 de maho.
[7] Hoy, Santiago de Chile.— 1979.— 23 de agosto.
[8] Financial Times.— 1980.— 25 June.

продукції. Протягом 1976—1980 рр. посівні площі під 14 основними продовольчими культурами (в основному зерновими) скорочувалися щорічно приблизно на 17%, зате щорічно зростали площі під бавовником та іншими технічними культурами[9].

Відводячи державному сектору допоміжну роль, військова хунта взяла курс на широке співробітництво з іноземним капіталом. У 1974 р. Чилі вийшла з Андського пакту, перебування в якому не відповідало політиці уряду щодо іноземного капіталу. Цей крок стимулював широкий приплив до країни іноземних інвестицій. Відповідно до прийнятого в 1974 р. закону «Про режим іноземних інвестицій» іноземні інвеститори одержали право на прибутки без будь-яких обмежень, а також податкові, митні та інші пільги. Був заснований спеціалізований банк розробки проектів, який постачав іноземних вкладників проектною документацією. Для встановлення безпосередніх контактів з іноземними фірмами, надання їм відповідної економічної інформації та ознайомлення з інвестиційним «кліматом» щорічно проводилися «форуми інвеститорів».

Це дало відчутні результати. Протягом 1974—1984 рр. в економіку країни були вкладені 2,26 млрд. доларів, з них $^3/_4$ становили інвестиції США, які пішли головним чином у гірничорудну промисловість. При цьому основні мідні рудники залишилися в руках держави. Іноземні капіталісти значно розширили пошуки нових родовищ міді у північних провінціях країни, а також нафти на континентальному шельфі та інших корисних копалин.

В обробну промисловість пішла відносно невелика сума іноземного капіталу. Протягом 1974—1981 рр. Комітет по іноземних капіталовкладеннях затвердив інвестиційні проекти на суму 417 млн. доларів[10]. Це пояснюється тим, що попит на готову продукцію у країні задовольнявся за рахунок її імпорту, обсяг якого у 1981 р. становив 1,8 млрд. доларів, або понад 25% вартості всієї продукції місцевої обробної промисловості[11].

Уряд заохочував створення змішаних підприємств. У 1974—1981 рр. Комітет по іноземних капіталовкладеннях схвалив 726 проектів на загальну суму 6,4 млрд. доларів[12].

Найбільший інтерес іноземний капітал проявив до експортних галузей промисловості — целюлозно-паперової, рибної, деревообробної. Так, у 1974—1981 рр. іноземні інвестиції в рибну промисловість становили 81 млн. доларів, з них 47 — в окремі проекти[13].

Таким чином, уряд Піночета вирішував економічні проблеми країни переважно за рахунок іноземного капіталу. Наприкінці 70-х років тільки 30% інвестицій у промисловість здійснювалося за рахунок власних коштів підприємств, 13 — за рахунок місцевого позичкового ринку, на частку іноземних кредиторів припадало 57%.

Ринкова економіка створила сприятливі передумови для консолідації та зміцнення місцевого капіталу. За рахунок купівлі державних підприємств та майна за відносно низькими цінами, спекулятивних операцій на фондовій біржі та в банківській сфері, переваг та пільг при одержанні кредитів від міжнародних валютно-фінансових закладів та іноземних приватних банків національні чилійські фінансові об'єднання набрали сили, почали на рівних співробітничати з іноземним капіталом, а подекуди і диктувати свої умови на ринку капіталів країни. Іншим джерелом нагромадження стали для чилійських фінансових установ високі процентні ставки на банківські позички — 30—40%.

---

[9] Bank of London and South America Review.— 1982.— Vol. 16.— N 1/82.— P. 29.
[10] Chile for Investors, Santiago de Chile.— 1982.— P. 31.
[11] Industry Chile, Santiago de Chile.— 1982.— P. 8.
[12] Chile for Investors.— 1982.— P. 31.
[13] Fishinf in Chile, Santiago de Chile.— 1982.— P. 8.

Характерно, що іноземні кредити надавалися передусім місцевим фінансовим групам. У 1976—1978 рр. зарубіжні банки виділили для промислового розвитку країни 1,1 млрд. доларів, з них 511 млн. (46%) — одержали 70 підприємств, які контролювалися місцевими фінансовими групами [14].

1973 р. на ринку позичкового капіталу 4 місцеві групи контролювали 45% всіх банківських позик у країні [15]. Місцеві фінансові групи поступово почали набирати сили. В 1979 р. 3 групи (Ларріна, Віале та Латте) контролювали 46% активів 250 великих приватних підприємств [16].

Однак такі жорсткі заходи уряду не одразу привели до стабілізації економіки. В середині 70-х років обсяг валового внутрішнього продукту (ВВП) Чилі скоротився на 13% і до 1980 р. зростав дуже повільно.

Продовжувалася мілітаризація країни, зміцнювався репресивний апарат. Тільки протягом 1975—1979 рр. на закупівлю зброї витрачено 2,7 млрд. доларів, на які були закуплені 3 підводні човни, понад 70 бойових літаків, бронетранспортери, артилерійські гармати, протитанкові та протиповітряні ракети тощо [17].

На початку 80-х років у найбільших центрах світової економіки знову почалася чергова криза, яка позначилася й на Чилі. Спроби забезпечити стабільне функціонування господарства на основі всебічного форсування експорту зазнали невдачі через падіння попиту на чилійські товари у країнах розвинутого капіталізму і встановлення ними митних бар'єрів з метою захистити власні ринки від товарів з країн, що розвиваються.

За рахунок ринкової економіки шляхом форсування імпорту довелося заплатити велику ціну: в умовах загострення іноземної конкуренції посилився процес розорення місцевих власників. Лише у 1980 р. збанкрутіло 20% дрібних підприємств, інші різко згорнули свою діяльність [18]. Цей процес продовжувався: в 1980 р. в країні збанкрутіло 427 компаній, 1981 — 500, у 1982 р.— 800 [19].

У цих умовах уряд А. Піночета, намагаючись оздоровити державний бюджет й ослабити інфляційний процес, вдався до скорочення державних витрат, у тому числі й на соціальні потреби. Скорочення дефіциту держбюджету з 5% від ВВП у 1984 р. до 4,5% — у 1987 р. негативно вплинуло на платоспроможність широких мас, однак у цілому сприяло виходу економіки країни з кризи і створенню передумов для її стабільного розвитку.

З метою вберегти національну фінансову систему від потрясінь Центральний банк Чилі почав надавати «надзвичайні позики», дозволив перекази на свої рахунки прострочених банківських зобов'язань, ввів державну гарантію депозитів приватних банків тощо. Для цього держава виділила до середини 80-х років 6 млрд. доларів [20].

Для регулювання зовнішньоторговельних операцій було підвищено розміри імпортного мита до 20%, знижено експортні податки та девальвовано національну валюту — з 39 песо за 1 долар у 1980 р. до 170 песо — у 1985 р. Зниження експортного мита та девальвація песо створили сприятливі передумови для розширення експортних операцій. Управління по сприянню розширенню експорту разом з Комітетом Організації Об'єднаних Націй з промислового розвитку (ЮНІДС) заснували спеціалізований банк розробки проектів й спрямували зусилля

[14] Boletin de exterior, Santiago de Chile.— 1980.— N 40.— P. 49.
[15] Chile-America.— 1980.— N 62—63.— P. 64.
[16] Cuadernos politicos, Mexico.— 1979.— N 22.— P. 66.
[17] International Financial Statistics.— 1980.— Vol. 35.— N 100.— P. 118.
[18] El Mercurio.— 1985.— 3 de enero.
[19] Chile-America.— N 74—75.— P. 21.
[20] Partido Comunista de Chile, Boletin de exterior.— 1985.— N 73.— P. 34.

на активізацію діяльності інвесторів. Так, у 1982 р. зарубіжним компаніям було запропоновано 50 проектів, реалізація яких забезпечила приплив до країни 600 млн. доларів у вигляді прямих іноземних капіталовкладень та 250 млн. доларів — у формі позичкового капіталу. Іноземні монополії взяли участь у реалізації 636 проектів, вклавши в них 1,3 млрд. доларів. Близько 80% цієї суми припадало на капітал США. Державна нафтова корпорація ЕНАП уклала угоду з американськими компаніями на проведення нафторозвідувальних робіт на площі 9 млн. га на півдні країни.

З метою пом'якшення проблем зовнішнього боргу військова хунта вдалася до його дефінансування шляхом відстрочки платежів та одержання нових позик від Міжнародного валютного фонду, Міжнародного банку реконструкції і розвитку, приватних іноземних банків. Тільки протягом 1980—1985 рр. іноземні банки надали з цією метою нові позики на суму 11 млрд. доларів [21]. До кінця 80-х років в структурі державної заборгованості 70% припадало на державні гарантії по зовнішній заборгованості приватного сектора. Крім цього, для сплати зовнішнього боргу було вирішено розпродати цінні державні папери на фондовій біржі США за зниженим курсом (60—70% номіналу), що також дало свої результати.

Починаючи з 1984 р., економіка Чилі стабілізувалася, а з 1988 р. її розвиток активізувався і триває донині. Однак за успіхи, як відомо, треба платити.

Економічна політика Піночета була не просто жорсткою, а лютою, і соціальна ціна стабільності виявилася зависокою. Зовнішнє благополуччя забезпечувалося шляхом репресивних заходів, які розв'язали руки підприємцям для масових звільнень та заборон на страйки. Було закрито нерентабельні виробництва, удвічі скорочено кількість робітників, приречено на вимирання цілі заводські селища. Високою була політична ціна за процвітання: військова хунта на чолі з генералом А. Піночетом скасувала всі громадянські свободи, розпустила Національний конгрес, оголосила поза законом політичні партії Народної єдності, припинила діяльність інших громадських організацій. Порушення прав людини мали масовий характер. Досі не з'ясовано долю 682 осіб, які пропали безвісти, 1134 чол. загинули від рук агентів диктатури *, 1300 чол. подали позови до суду за те, що зазнали тортур, а 38 496 чол. були заарештовані [22]. Але, на жаль, це ще не все. Зовсім недавно виявлено цілі могильники невідомих жертв. Водночас слід зазначити, що відомості лівих сил про мільйонні жертви військової хунти не підтвердилися.

Благополучні цифри розвитку — це лише фасад будівлі чилійської економіки. 5 млн. чилійців (з 12-ти) перебувають за межею бідності. В країні посилилася поляризація — соціальна, економічна, географічна. Рік у рік скорочуються асигнування на соціальні потреби. З 1975 р., зокрема, соціальні витрати на душу населення скоротилися на 30%. Доход на душу населення з 1980 р. по 1989 р. зріс на 1,2%. Однак його розподіл дуже нерівномірний. У 20% населення (найбільш багатих) він різко зріс, а у 80% населення — різко знизився. Бідняки з приміських зон незадоволені. Раніше, за часів С. Альєнде, розповідають вони, були черги за продовольством, але багатьох товарів не було в продажу. Тепер усе є, але платні вистачає лише, щоб не померти з голоду.

У 1983 р. Чилі імпортувала зернові на 300 млн. доларів, хоч можливості країни дозволяли прогодувати себе й ще принаймні пів-Америки. До лав безробітних потрапило 6,5% працездатного населення, але дуже багато частково безробітних. У першому півріччі 1990 р.

[21] Exelcior.— 1986.— 22 de noviembre.

* Ліві сили називають число жертв 7 і, навіть, 9 тис. чол.

[22] Новое время.— 1990.— № 1.— С. 13.

інфляція становила 11,2%, а до кінця року — вже 25%. ВВП зріс у 1990 р. на 3—4%. Активне сальдо в торгівлі становило 913 млн. доларів. Загальна сума зовнішнього боргу Чилі — найбільша в Латинській Америці щодо ВВП — 17 млрд. доларів [23].

Один з авторів чикагської школи М. Фрідман пояснює це тим, що розроблена для Чилі модель може давати збої, оскільки вона «розрахована на демократичну країну» [24]. Соціальна та політична невдоволеність населення проявилася в «дні національного протесту» — 24 березня та 11 травня 1983 р., а також під час проведення плебісциту в жовтні 1988 р. й виборів у грудні 1989 р. Піночет був змушений передати владу цивільним.

Вибори для лівих сил закінчилися в цілому невдало: компартія одержала лише два місця у палаті депутатів і жодного — в сенаті.

Для нового президента Чилі Патрісіо Ейлвіна, лідера ХДП, важливо вирішити непрості завдання: зв'язати воєдино політичний плюралізм і економічну стабільність; відновити політичні інститути, віру народу в справедливість і впевненість у своєму майбутньому; з допомогою «відкритої і конкурентноспроможної економіки» зберегти всі досягнуті успіхи і виробити справді життєву модель розвитку з урахуванням економічних і соціальних факторів. Новий президент хоче довести, що демократія не тільки не заперечує стабільності, а є найважливішою передумовою дальшого успішного розвитку країни *.

Отже, як бачимо, і чилійський досвід не дає відповіді на питання, як поєднати суворі закони ринку з принципами соціальної справедливості? Розв'язання наших внутрішніх гострих проблем залежить від нас самих. Ніякий чужий досвід не замінить власного.

Одержано 29.02.91.

Почему Сальвадор Альенде, поддержанный на выборах большинством чилийцев, потерял власть? Почему генерал Пиночет сравнительно легко ее захватил и успешно руководил страной почти 20 лет? Кто же такой Пиночет — тиран, диктатор или умный политик, тонкий психолог и предусмотрительный экономист? Действительно ли Пиночет оставил гражданским процветающую страну?

---

[23] El Mercurio.— 1990.— 10 de noviembre.

[24] The Nation.— 1989.— N 11.— P. 34.

* А що ж ліві сили? Вони знову відповідають терором. Лівацька організація «Фронт Мануеля Родригеса», до якої входить 7 бойових угруповань (2700 озброєних екстремістів), з березня 1990 р. до травня 1991 р. здійснила 160 терористичних актів. 1 квітня 1991 р. вони вбили сенатора Хайме Гусмана, відомого своїми правими поглядами. На його похованні був присутній А. Піночет. Багатотисячний натовп скандував: «Піночете, прийди до нас!», «Піночете, порятуй націю!» (Exelcior.— 1991.— 10 de junio).

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

С. О. Борисевич (Кам'янець-Подільський)

Поміщицьке землеволодіння і землекористування на Поділлі (1793—1830 рр.)

Автор аналізує особливості й основні форми поміщицького землеволодіння та землекористування в Подільській губернії.

Кінець XVIII ст.— перша половина XIX ст.— період динамічних змін у господарстві Поділля. На них вплинули включення краю до складу Російської імперії та криза феодального способу виробництва й розвитку капіталістичних відносин. У цьому контексті цікавою є тема еволюції поміщицького землеволодіння та землекористування на Поділлі в 1793—1830 рр. Цей проміжок часу характеризувався поєднанням особливостей землеволодіння й землекористування часу польського панування та властивих Російській імперії. Цей процес відбувався на фоні кризи феодалізму й поступового проникнення капіталістичних відносин у сільське господарство.

В дореволюційній та радянській історіографії цьому питанню приділялася недостатня увага [1]. Майже всі історики, які зверталися до нього, розглядали його у ракурсі становища селянства в приватних та державних маєтках. Не була виключенням велика праця Е. Д. Сташевського [2], автор якої критично оцінив люстрації й приділив увагу еволюції оренди протягом XVII — першої половини XIX ст. А. З. Барабой проаналізував зародження нових форм господарювання в поміщицьких маєтках на Правобережній Україні, зокрема, використання найманої праці [3]. Розвитку поміщицького землеволодіння в краї у XVIII — на початку XIX ст. присвятила кілька своїх праць В. О. Маркіна [4]. Дуже цікавий матеріал та аналіз причин кризи феодалізму у сільському господарстві України міститься в книзі І. О. Гуржія [5].

Що собою являло поміщицьке землеволодіння та землекористування на Поділлі напередодні включення цієї території до складу Російської імперії? Щоб з'ясувати це питання, необхідно ретроспективно висвітлити історичні події, які відбувалися там, починаючи з кінця XVII ст. У 1671—1672 рр. Поділля відчуло на собі силу турецької навали й до 1699 р. лишалося під їхньою окупацією. Край знелюднів. Після по-

---

[1] Раев А. О. продаже государственных имений в России // Журнал Министерства государственных имуществ (далі — ЖМГИ).— 1859.— № 3.— С. 32—93; Кавецкий С. О люстрации и регулировании казенными имениями // ЖМГИ.— 1860.— № 2.— С. 15—87; Левицкий О. О положении крестьян Юго-Западного края во второй четверти XIX в. // Киев. старина.— 1906.— № 4. С. 3—48; Ефименко О. Я. Южная Русь. Очерки, исследования и заметки.— СПб., 1905; Історія українського народу.— Харків, 1922.— В. 2.— С. 32—87 та інші.

[2] Сташевский Е. Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине.— М., 1968.— 483 с.

[3] Барабой А. З. Наемный труд в помещичьих имениях Правобережной Украины в первой половине XIX в. // В кн.: Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы (далі — ЕАИВЕ).— Рига, 1963.— С. 321—330.

[4] Маркіна В. О. Про грошову і відробітну ренти на Правобережній Україні в другій половині XVIII ст. // Укр. іст. журн.— 1959.— № 2.— С. 33—49; Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII века.— К., 1961.— 332 с.; Движение цен в магнатских латифундиях Правобережной Украины во 2-й половине XVIII века // ЕАИВЕ.— Вильнюс, 1963.— С. 332—349.

[5] Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст.— К., 1954.— 448 с.

вернення його до складу Речі Посполитої, з першої половини XVIII ст., почався поступовий процес нової колонізації. Польські магнати здійснювали його шляхом запровадження слобідських поселень. Відповідні права спочатку надавалися на 10—12 років, а в 50—60-х роках, коли вона набрала особливо великого розмаху, уже на 3—5 (наприкінці століття, коли вона майже завершилася, — на рік і то зрідка). Паралельно з колонізацією відновлюється, починаючи з 60-х років XVIII ст., фільваркове господарство. У першій половині XVIII ст. більша частина земель Подільського і Брацлавського воєводств перебувала у володінні магнатів. Управління магнатськими маєтками здійснювалось за допомогою комісарів *. Але вже в той час воно вважалося дорогим та збитковим, оскільки адміністратори обкрадали своїх принципалів. З другої половини XVIII ст. таку форму керівництва маєтками дедалі більше починають витісняти застава та оренда. Існування цих 3 форм пояснювалося тим, що магнатська земельна власність була розкидана, а також абсентизмом її володарів та постійною нестачею грошей. У 2-й половині XVIII ст. посесія ** стає головним засобом експлуатації маєтків. Інститут комісарства теж продовжує зберігатися. Іноді комісар залишався для нагляду за орендарями та заставниками (сфера їх зловживань зменшилася).

Початок «фортун» у представників середніх землевласників, як правило, був покладений службою у магнатів, коли вони брали їх володіння в оренду або заставу. Завдяки магнатському землеволодінню акумулювались великі суми для застави магнатських маєтків. Ці кошти проходили крізь «бездонні кишені» магнатів, готуючи в майбутньому грунт для знищення магнатського землеволодіння. У середовищі заставників і державців великих ключів, у свою чергу, також використовувалася застава. Великі кошти, які вони давали під заставу, стали наслідком акумуляції більш дрібних збережень. У кінцевому підсумку більш розвинуту систему власного управління можна було знайти лише в оточенні дрібного землеволодіння, яке виникало з оренди та застави. Був ще один шлях формування земельної власності — реалізації малих ділянок землі, використання капіталу для застави або оренди. Це зумовлювало перехід до більш значної земельної власності. Всі форми перепліталися між собою, знаходилися в русі. Одні поміщики розорювалися й втрачали власність, в інших вона з'являлась (але такі маєтки рідко розвивалися). Комісар ставав дідичем, а останній — комісаром. Це свідчило про значні зміни у структурі суспільних відносин та економіки краю.

Таким чином, напередодні включення Поділля до складу Російської імперії приватне, спадкове поміщицьке землеволодіння було переважно дрібним або середнім. Величезного значення набули оренда й застава, які виступали формою реалізації прав на земельну власність. Посесія становила один з каналів створення дрібного, середнього, а через нього й відносно великого земельного володіння, щоб на певній стадії розвитку знов повторити пройдений шлях. Питома вага магнатського землеволодіння різко зменшується — воно було або ліквідоване, або розпорошене серед родичів. Своєрідним винятком були землі князя Олександра Любомирського, які концентрувалися в Кам'янець-Подільському, Ушицькому, Балтському, Ольгопільському та Проскурівському повітах, уздовж Дністра та Буга. Поряд з приватним діяв інститут старостинського землеволодіння (його частка становила до 10%) ***.

---

* Уповноважені, які керували приватними маєтками.

** Посесія (лат. possessio) — володіння. Існували 2 її форми: 1) орендна — тимчасове володіння маєтком на правах оренди; 2) заставна — тимчасове володіння маєтком, що був отриманий в плату за борги.

*** Староства — державні маєтки, які були віддані поміщикам в прижиттєве управління. Від казенних вони відрізнялися тим, що були не лише господарськими, а

У 1793 р. Поділля ввійшло до складу Російської імперії. Нова царська адміністрація приділяла велику увагу питанням земельної власності на цих територіях. Катерина II своїм таємним рескриптом від 8 грудня 1792 р. на ім'я генерал-губернатора Київської та Брацлавської губерній генерала Кречетникова наказала зібрати відомості про стан казенних маєтків, зробити опис з метою розробки принципів управління ними й здійснення нагляду за господарською діяльністю їхніх власників. Кречетников доручив цю справу губернатору Брацлавської губернії Берхману, підкресливши, що ця акція — ще не подушний перепис, а «...сведения... о том, кому и почему, который город, местечко, староство или селение принадлежит по праву ли наследства или по каким именно случаям и обстоятельствам от кого по смерти, или на какое время данное в аренду или же в заставу от кого, на какой срок, когда полученное» [6].

В 1793 р. було розпочато камеральний опис новоприєднаних земель. Наступним кроком була проведена через два роки їх ревізія для виявлення суми, яку сплатив власник казенних маєтків за придбання права на староства. Згідно з ревізійною відомістю вони були поділені на 6 груп: 1) зажиттєве володіння маєтком першим його господарем; 2) зажиттєве право, переуступлене посесорові; 3) староства за зажиттєвим правом, які передавалися посесорам у володіння до смерті хазяїна; 4) маєтки, які після смерті прижиттєвого володаря віддавалися у 50-річну посесію спадкоємцям або стороннім особам; 5) маєтки, що були в 50-річному або емфітеутичному володінні; 6) емфітеутичні права, переуступлені іншим особам або продані. Ревізія збирала дані про конфісковані раніше володіння, які в минулому належали уніатському митрополиту та біскупу. Ці відомості були необхідні уряду не лише, щоб виявити прибутковість казенних маєтків, а й «жалувати» їх у вічне й спадкове володіння (у маєтках, котрі залишаться, — організувати належне управління).

У 1797 р. ротмістр Пришиховський надіслав до Урядового Сенату проект під назвою «План умножения доходов государственных и сыскания больших капиталов на имения коронных, которые раздавались прежде по привилегиям королей польських, в присоединенном теперь к империи Российской краю». В ньому він виклав 3 пропозиції: 1) продати всі казенні маєтки, сплативши прижиттєвим власникам половину 10-річного прибутку, а емфітеутичним — 5-річного; 2) провести нову ревізію поєзуїтських маєтків; 3) королівські, які не були у володінні, духовні маєтки, а також куплені казною — віддати у 12-річну оренду. Від реалізації проекту відмовилися, оскільки він порушував підтверджені права старост на володіння господарствами, що належали їм. Нову ревізію поєзуїтських маєтків не можна було провести, оскільки у 1773 р. вони були продані шляхетству у вічне й спадкове володіння. У 1798 р. з'явився імператорський указ про емфітеутичні * та ленні господарства, раніше обіцяні польським урядом деяким поміщикам.

Ревізія державного майна закінчилася в 1797 р. Вона була прелюдією до люстрації 1798—1799 рр., ініціатором якої виступив князь Репнін. Згідно з його запискою від 10 квітня 1798 р. був підготовлений сенатський указ про її початок (варто підкреслити, що діловодство та люстраційні інвентарі відомі тільки по Подільській губернії). Люстрація 1798—1799 рр. вигідно відрізнялася від тієї, що відбулася в 1789 р., такими деталями: 1) проводилася вона за відповідною інструкцією й чітко визначеною формою, що сприяло уніфікації всіх інвентарів; 2) уряд контролював її хід; 3) селянські громади обов'язково опитува-

---

й адміністративними осередками. Наприкінці XVIII — початку XIX ст. староства втратили адміністративні функції.

[6] Сташевский Е. Д. Указ. соч.— С. 42.

* Тобто державні маєтки, що віддавалися на тривалий час, переважно на 50 років.

ли про утиски з боку старост; 4) за приховування — під присягою — в інвентарі статей прибутку власники староств каралися штрафом у розмірі 3-річного прибутку цієї статті. Згідно з указом 1798 р., усі старостинські ліси переходили у відання лісного управління. Продаж деревини заборонявся.

Під час проведення люстрації казенних маєтків старости стали в опозицію до люстраційних комісій: не давали їм документи й інвентарі, заважали робити опис угідь. З вересня 1798 р. Подільська казенна палата вдалася навіть до репресій — почала секвеструвати їхні володіння. У свою чергу, члени комісій зволікали з виконанням доручень, щоб дати старостам можливість підготуватися до люстрації (приховати частину прибутків, підробити документи). Багато земель староств не були обмежовані, а їх власники мали межові суперечки із сусідами, котрі заважали проведенню люстрації. Це ж саме робили й селяни навколишніх сіл.

Щоб прискорити люстрації, казенна палата стала не на шлях їх вирішення, а лише наносила на план. Під час люстрації виявилося, що існують кріпаки-втікачі. Якщо пошук останніх не давав наслідків, то комісія наказувала наділити інших селян їх землею. Селяни тікали переважно у приватні маєтки, про що свідчить справа Рожновського староства (Летичівський повіт)[7]. А в Яругському старостві (Ямпільський повіт) в хатах розселили утікачів, «чтоб они не разбежались на молдавскую сторону, поелику староство лежит на берегу р. Днестра при границе и населено большей частью из Молдавии перешедшими во время турецких браней с волохами, до крайности разоренными и обнищавшими, рекомендовать владельцу староства приложить старание женить всех нищих холостых ребят на дочерях зажиточных крестьян и придать им из грунтов столько поля, сколько могут спахать, противу чего после и чинш расположить на них препоручить старосте по хозяину»[8]. У другій половині 1802 р. люстрацію було завершено, а її результати затверджені губернатором. У наступні роки люстраційні інвентарі систематично перевірялися, для чого були створені відомчі комісії.

30 травня 1800 р. Подільське губернське правління видало указ — усім нижнім земським судам та люстраційним комісіям узяти у старостинських господарів документи, котрі гарантують їхні привілеї. У тих, хто не виконає його, маєтки мали секвеструвати. Цей наказ поширювався не лише на старостинських господарів, а й на прижиттєвих власників казенних маєтків. Список цих власників був складений у 1805 р.[9] Але справа продовжувалась до 1807 р.

Російський уряд в особі Подільського губернського правління та казенної палати, починаючи з 1799 р., займався важливою, але і складною справою — наведенням порядку в документах, в котрих висвітлювалися різнобарвні поземельні відносини. Ця акція почалася з того, що виникла необхідність чітко встановити кордони земель, які імператори «дарували» різним особам у вічне й спадкове володіння. Імператорським указом від 6 червня 1799 р. наказувалось відмежувати казенні, старостинські та «всемилостивейше пожалованные» землі від партикулярних. Для цього в 1804 р. було створено спеціальну комісію. Цей процес закінчився у 1810 р. Відмежування казенних маєтків відбувалось ще довго[10].

Імператорський указ від 17 липня 1806 р. забороняв використовувати в казенних маєтках суборенду, щоб остаточно не розорити казенні господарства. Тим чиновникам, котрі були на імператорській службі й володіли орендами, але «не в состоянии иметь управителя... и ответствовать за него во всем по имению случатся могущем, пред-

[7] Хмельниц. обл. держ. арх. (далі — ХОДА), ф. 226, оп. 79, спр. 2789, арк. 223.
[8] Там же.
[9] Там же, ф. 227, спр. 536, арк. 4, 6—7.
[10] Там же, спр. 206, арк. 1, 12; спр. 443, арк. 1—2, 5, 9—10, 93—257.

ставлена свобода уступить вовсе свое право..., кроме евреев, с ведома министерства финансов...» [11]. Характерно, що до цього наказу всі законодавчі акти й дії царської адміністрації, котрі стосувалися землеволодіння, торкалися тільки казенного майна. Але 23 січня 1808 р. вийшов імператорський указ, котрий дав змогу приватним землевласникам обмінюватися землею з казенними селянами «...по причине чрезполосного одних с другими владения... усмотрев немалые взаимныя выгоды и отвращение споров... неиначе однакож как с согласия обеих сторон и с утверждения вышняго начальства...» [12].

Маніфест від 27 травня 1810 р. дозволяв продаж державного майна для створення особливого фонду сплати державних боргів, які нагромадилися під час війни з Францією. 10 вересня 1810 р. були визначені умови та порядок реалізації казенних маєтків. 23 вересня 1810 р. до Подільської казенної палати надійшла інструкція опису казенних маєтків, що мали продавати. За пропозицією міністра фінансів від 30 жовтня 1810 р., у губернії було створено комісію з метою реалізації казенного майна. Для цього визначено 42 села в Кам'янецькому, Вінницькому, Летичівському та Літинському повітах. Протягом 1811 р. ці садиби були оцінені. Їх вимірювали, а також склали плани (опис казенних маєтків 1810—1811 рр. за повнотою змісту перевершує люстрацію 1798—1799 рр.). Мірилом оцінки стала багаторічна практика сусідніх поміщиків. Установили продажну ціну у розмірі 5% від капіталізації прибутків. Торги відбулися у Києві й проводилися аж до 1815 р. Не всі маєтки, що продавалися, були реалізовані, оскільки претендентів виявилося замало. До того ж вони потім скаржилися на неточність опису садиб, які були куплені. Наприклад, капітан Козловський відмовився купити м. Юзвін. Поміщик мотивував це так: «...пахатные земли большей частью песчанные, болотистые, и, простирались узкими полосами, для экономии не выгодны, вместо 252 душ крестьян состоит на грунте 180, да и те предъявили ему выписки из привилегий, данных им бывшими польскими королями и республикою» [13]. Кам'янецький купець 1 гільдії Садовський не захотів придбати села Карачковці та Цекова [14].

10 лютого 1820 р. міністерство фінансів видало наказ про необхідність щорічного огляду державного майна. Це щовесни повинні були робити власники казенних маєтків. Вони мали з'ясувати «во-первых, не отошла какая часть грунта из казенного ведомства к смежным частным владельцам; во-вторых, кем таковое отторжение учинено и по какому праву и случаю...» [15].

28 липня 1823 р. з'явився новий імператорський указ, який стосувався приватних власників землі. В ньому зазначалося: «...в западных губерниях при разделении помещичьих имений за долги между кредиторами с правом выкупа...» кредитори вносять в казну мито, але за всі наступні поступки своїх прав вже не сплачують гроші до казни «...на конец по истечении десятилетнего срока, для выкупа онаго назначенного, остаются навсегда у последнего приобретателя, чрез каковыя переуступки продажа совершается два раза и более, а казна получает пошлины только один раз... то при каждой таковой передаче взыскать вновь узаконенныя пошлины...» [16].

14 лютого 1825 р. з'явився указ щодо правил успадкування казенних маєтків, відданих поміщикам у тимчасове володіння. Вони передбачали: 1) після смерті тимчасового власника його права переходили вдові, потім — рідним дітям, після них — рідним по прямій низхідній лінії (але не дроблячи маєток); 2) якщо він передав своє право воло-

[11] Там же, спр. 515, арк. 17.
[12] Там же, спр. 502, арк. 1—2.
[13] Там же, ф. 226, оп. 80, спр. 585, арк. 308—309.
[14] Там же, ф. 227, оп. 1, спр. 907, арк. 1, 12—14.
[15] Там же, спр. 1166, арк. 1.
[16] Там же, спр. 1330, арк. 4.

діння ще до смерті, то спадкоємці отримували не виплачену суму за його передачу; 3) якщо спадкоємців після смерті власника не виявилось, повернути до казни маєток, а у випадку передачі права — прибутки, які ще не надходили йому в плату [17].

Таким чином, царський уряд і місцева подільська адміністрація зосередили свою увагу на детальнішій регламентації державного управління й контролю за казенними маєтками, прагнучи збільшити прибутки казни за рахунок посилення експлуатації державних селян. Але ці заходи в жодному разі не були спрямовані проти поміщиків.

Царське законодавство чітко розрізняло форми поміщицького землеволодіння та землекористування: приватне і тимчасове землеволодіння та тимчасове землекористування. Про це красномовно записано в топографічному та камеральному описі Подільської губернії за 1802 р.: «Шляхетства в Подольской губернии считается до пяти классов, а именно: 1) князья и графы; 2) помещики, имеющие вотчины или целыя селения во владении; 3) околишняя шляхта в одном селении в собственных домах живущие и имеющие собственную часть земли в полях от предков доставшуюся или куплею приобретенную; 4) поссесоры заставные, или полдедичи, кои дали в заем свои капиталы первого и второго класса вельможам, а за то владеют их селами, до тех пор выбирая из оных проценты, пока вотчинники заплатят им капитал по закладным контрактам; 5) чиншовая шляхта коей множество во всех селениях; они собственной земли не имеют, а платят первым поземельное как крестьяне оброк, по условию, упражняются же в хлебопашестве, скотоводстве, пчеловодстве и произведении садов...» [18]. За даними на 1802 р., у Подільській губернії налічувалося 94 990 осіб дворянського стану (чоловічої та жіночої статі). З них тільки 8 791 (чоловічої та жіночої статі) був землевласником, що належав до перших 4 класів. Інші 81 199 були чиншовою шляхтою. Вони становили близько 81% [19]. В архівних фондах відсутні точні статистичні дані про кількість приватних феодальних власників та грунтів, якими вони володіли. Можна зробити тільки приблизні підрахунки. У 1847—1848 рр. було проведено генеральний перепис поміщицьких маєтків. Тоді на Поділлі налічувалося більш як 2 тис. поміщиків, тобто приватних земельних власників. Автор цієї публікації не вважає, що наприкінці 40-х років відбулися великі зміни (у порівнянні з першою третиною XIX ст.)

Обсяги земельної приватної власності можна приблизно підрахувати таким способом. У Подільській губернії (1802 р.) проживали 477 876 залежних селян чоловічої статі. Вони мешкали в казенних, старостинських, поєзуїтських духовних та поміщицьких селах. У поміщицьких мешкали 435 708 селян, тобто понад 91%, а казенних (суто казенних старостинських та поєзуїтських) — 35 976 (7,5%), у духовних — до 1,5% [20]. Подільська губернія займала площу в 3 664 640 дес. землі. Якщо на частку церкви та міст припадало приблизно 2,5%, тобто до 91 616 дес., то приватних та казенних грунтів було 3 573 024 дес. Порівнюючи пропорції кількості селян у приватних і казенних маєтках, можна дійти такого висновку: приватних поміщицьких земель налічувалося близько 3 300 473 дес., казенних — 272 551 дес. (до 8%).

За розмірами приватне поміщицьке землеволодіння можна поділити на три розряди: велике, середнє та мале. Прикладом першого може бути маєток графа Аркадія Маркова, який «...в 18 день августа с 95 года староство Летичевское вместе с Каменецким Всемилостивейше пожаловано...» [21]. Графині Олександрі Браницькій в 1796 р. теж по-

---

[17] Там же, спр. 1448, арк. 5.
[18] Там же, ф. 115, оп. 2, спр. 1, арк. 29.
[19] Там же, арк. 50, зв., 51.
[20] Там же, арк. 52 зв.— 55.
[21] Там же, ф. 227, оп. 1, спр. 92, арк. 209.

дарували 15 селищ [22] і т. п. Середні маєтки — це подаровані імператором Павлом I таємному раднику Стрекалову староство Куцьке (5 селищ), графині Замойській — староство Пресятковське (6 селищ) в Ушицькому повіті [23]. Дрібних маєтків (одне-два, іноді навіть 1 1/3 селища) було безліч.

Тепер варто розглянути джерела формування поміщицького землеволодіння. З включенням Поділля до складу Російської імперії велика кількість земель належала приватним власникам — польській шляхті. Існували приватні маєтки, які називалися поєзуїтськими *. Протягом 6 років (1795—1801 рр.) у Подільській губернії 31 особі Катерина II та Павло I подарували великі угіддя [24]. У 1812—1815 рр. казна реалізовувала казенні маєтки (про що йшлося вище). Крім того, постійно відбувався процес перерозподілу земельної власності приватних господарів (продаж маєтків, віддавання в заставу й втрата майна через 10 років, якщо кредит не був повернений) [25].

Тимчасове землеволодіння мало різноманітні форми й було пов'язане з володіннями казенними та заставою приватних маєтків. Ще до включення Поділля до Російської імперії там був поширений інститут прижиттєвих старостинських володарів. На території Поділля до 1793 р. існувало 40 староств, 1802 р. — 33,а, за свідченням канцелярії Подільської казенної палати за 1808 р., всього налічувалося 139 селищ або 20 староств [26]. Царський уряд не порушував цього права, але не зберігав його далі. З 1800 р. почався перепис прижиттєвих старостинських власників. Своє право в 1802 р. змогли підтвердити 20 старост, а в 1807 р. їх залишилось лише 8 [27].

Крім зажиттєвого, за Речі Посполитої існувало й емфітеутичне право. За даними на 1802 р., ним володіли 8 чол. [28]. Але на відміну від прижиттєвого емфітеутичне було живучішим і зберігалося досить довго (хоч і не було поширене). Так, після смерті княгині Кароліни де Нассау Зіген — зажиттєвої володарки Нестерівецького та Мукарівського староств (Ушицький повіт) — вони повинні були перейти в емфітеутичне володіння князя де Нассау Зіген [29]. В іншому випадку, коли в 1806 р. померли Ян Непомуцен та його жінка Кароліна — прижиттєві власники Чудинівського староства (Літинський повіт), — уряд віддав його, за імператорським указом 1801 р., без сплати кварти ** на 50 років таємному раднику графу Августу Ілінському [30]. У першій половині XIX ст. землі за емфітеутичним правом давали зрідка, лише найвищим сановникам.

Існували також ленні земельні володіння ***. Їх було небагато. Так, на 1802 р. залишилося лише одне — старостинське село Клопотівці Літинського повіту шляхтичів Черленьовських—Дашчонків [31]. Ця форма в той час вже не мала перспектив для свого розвитку.

---

[22] Там же, спр. 17, арк. 9.

[23] Там же, спр. 537, арк. 9.

* Ці маєтки з'явились в 1773 р., коли польський уряд заборонив орден єзуїтів та конфіскував його майно. В тому ж році частину їх було продано польським поміщикам.

[24] ХОДА, спр. 17, арк. 6—10, 46, 59—61; спр. 92, арк. 209; спр. 183 а, арк. 49—53; спр. 210, арк. 2; спр. 443, арк. 9; спр. 482, арк. 36, 57, 115, 177, 204, 240, 324, 380; спр. 483, арк. 149, 578, 641; спр. 537, арк. 5—10; спр. 903, арк. 13; спр. 1008, арк. 4; спр. 1038, арк. 1; спр. 1742, арк. 1.

[25] Там же, спр. 635, арк. 1; спр. 439, арк. 1; спр. 539, арк. 1; спр. 1038, арк. 1—4, 31, 35; спр. 164, арк. 29—30.

[26] Там же, ф. 115, оп. 2, спр. 1, арк. 59 зв.; ф. 227, оп. 1, спр. 537, арк. 1—2.

[27] Там же, ф. 115, оп. 2, спр. 1, арк. 59 зв.— 61; ф. 227, оп. 1, спр. 536, арк. 6—7.

[28] Там же, ф. 115, оп. 2, спр. 1, арк. 59 зв.— 61.

[29] Там же, арк. 60.

** Частина прибутку староства, яка надходила до казни.

[30] Там же, ф. 227, оп. 1, спр. 515, арк. 3.

*** Ці володіння за службу польські королі давали з державного фонду. Право на нього скасовувалося з припиненням існування чоловічої гілки роду (але за часів російського панування поступово переходило у приватне).

[31] ХОДА, ф. 115, оп. 2, спр. 1, арк. 61 зв.

В першій половині XIX ст. царський уряд використовував своєрідну форму тимчасового землеволодіння — дарування державних маєтків (їх, згідно з документами канцелярії Подільської казенної палати, в 1808 р. було 222 селища, а в 1828 р.— уже 185,5[32]) на 12 років із сплатою кварти або без цього). Насправді ж усі казенні садиби, які не були у володінні на основі іншого права, дарувалися господарям строком на 12 років.

У царському законодавстві виділялася ще одна форма тимчасового землеволодіння — застава. Під неї віддавалися лише приватні маєтки, оскільки державні не підпадали під це правило.

Іще однією формою стали різні види оренди (за винятком державних маєтків, які передавалися на 12 або 50 років і вважалися тимчасовим володінням). Найбільш поширеними були орендні володіння чиншової шляхти. Чиншовики, як і селяни, сплачували грошовий оброк, але особисто вважалися вільними. Вони орендували, як правило, невеличку ділянку землі (2—6 дес.). Їх господарства були спеціалізованими й працювали на ринок (хоч і локальний). Відсутність коштів у них не давала змогу брати заставу або орендувати цілі маєтки. Держава сприяла зростанню ваги чиншової шляхти на казенних землях, оскільки вони платили державі чинш, і посесори їх не могли експлуатувати. Оренда тоді набула надзвичайного поширення й розвитку. Майже 80—85% державних і приватних маєтків віддавалися у посесію. Як правило, дрібні землевласники самі вели своє господарство, а всі інші здавали власні володіння в оренду. Більшість власників маєтків, подарованих у вічне й спадкове володіння, передавали їх в посесію. Це ж робили господарі маєтків, подарованих строком на 12 років, з емфітеутичним й зажиттєвим правом[33]. Суборенда державних садиб заборонялася, але й приватні власники не прагнули допускати розорення суборендарями своїх маєтків.

Розглядаючи еволюцію поміщицького землеволодіння й землекористування, можна зробити певні висновки: 1) Царський уряд продемонстрував, що на приєднаній території, в тому числі й Подільської губернії, він шанує майнові права жителів, особливо феодалів. Це було пов'язане з тим, що царат прагнув, спираючись на польських поміщиків, остаточно закріпити свої позиції на цих землях, бо Російську імперію в польських панівних колах сприймали як загарбників. Неможливо ігнорувати й те, що в Росії вже сформувався як правовий, так і моральний культ недоторканності приватної власності.

2) В той період почалося поступове проникнення на Поділля землеволодіння російських поміщиків. Спочатку воно мало вигляд імператорських пожалувань, а пізніше набувало й інших форм.

3) Формується досить розвинута законодавча база, за допомогою якої регулювалися поземельні відносини.

4) Встановлюється більш вдосконалений адміністративно-регламентований контроль над посесорами-управителями казенних маєтків для збільшення прибутків у казну.

5) Земля, щоправда із селянами, що свідчить про ще могутні феодальні відносини на селі, вже тоді стає одним з основних джерел первісного нагромадження капіталу. Вона дедалі більше перетворювалася в товар.

Одержано 27.07.90.

Автор анализирует особенности и основные формы помещичьего землевладения и землепользования в Подольской губернии.

---

[32] Там же, ф. 227, оп. 1, спр. 537, арк. 1—4; спр. 1913, арк. 101.

[33] Там же, спр. 17, арк. 6—7, 46, 210; спр. 208, арк. 1; спр. 313, арк. 8; спр. 513, арк. 2; спр. 515, арк. 1; спр. 878, арк. 149.

Н. О. Герасименко (Київ)

Данило Апостол — гетьман Лівобережної України (1727—1734 рр.)

Висвітлюється життєвий шлях Данила Апостола. Основну увагу приділено його діяльності на посаді гетьмана — створенню «Пунктів», що регламентували політичне та економічне життя Лівобережної України, та роботі по кодифікації українського права.

У 1727 р., через п'ять років після смерті гетьмана І. Скоропадського, російський імператор Петро II дозволив вибори нового гетьмана на Лівобережній Україні*. Малоросійська колегія, яка з 1722 р. управляла цією територією, була ліквідована. Питання політичного та економічного життя Лівобережжя з підпорядкування Сенату Російської держави перейшли до Колегії іноземних справ[1].

Однією з головних причин, що викликали зміни у політиці російського уряду щодо Лівобережної України, було загострення міжнародної обстановки. На початку 1725 р. визначилося розмежування політичних сил у Західній Європі, в результаті чого утворилися два ворожих табори. 19 квітня 1725 р. Австрія та Іспанія об'єдналися у Віденський оборонний союз, спрямований насамперед проти Англії та Франції. У відповідь ці країни, до яких приєдналася Прусія, у Герренгаузені (Поблизу Ганновера) підписали договір, оформивши так званий Ганноверський союз[2].

Росія тривалий час не приєднувалася до утворених союзів. Тільки у липні 1726 р., уклавши у Відні російсько-австрійський договір, вона фактично увійшла до австро-іспанського оборонного союзу. Міжнародна ситуація дедалі більше загострювалася. В Європі запахло війною.

У зв'язку із складною міжнародною обстановкою і утворенням двох ворожих таборів російський уряд був стурбований позицією Туреччини. Французька та англійська дипломатія, яка прагнула до ускладнення відносин Росії з цією країною, підтримувала турецького султана в його агресивних планах.

Відчуваючи неминучість війни з Туреччиною, російський уряд прийняв рішення піти на деякі поступки козацькій старшині і населенню Лівобережної України, бо у майбутній війні ця територія через своє географічне положення мала відігравати важливу роль.

На початку 1726 р. це питання розглядалося на засіданні Верховної таємної ради Російської імперії. Було ухвалене рішення, враховуючи наближення війни з Туреччиною, дозволити вибори гетьмана. Податки з населення Лівобережної України планувалося передавати не у царську скарбницю, як раніше, а до військового скарбу, і також

---

* Лівобережна Україна (у XVIII ст. її називали Малоросією) як територіально-географічний регіон виділилася після Андрусівського перемир'я між Польщею і Росією (1667 р.) і увійшла до складу Російської держави.

[1] Полное собрание законов Российской империи (Далее ПСЗ).— Т. 7.— № 5073, 5098.

[2] Некрасов Г. А. Роль России в европейской международной политике 1725—1739 гг.— М., 1976.— С. 12, 78.

відновити створення на цій території власних судових органів і тільки справи по апеляціях розглядати у Малоросійській колегії[3].

22 липня 1727 р. було опубліковано указ російського імператора Петра II про порядок виборів на Лівобережній Україні гетьмана і старшини. Відповідно до нього для проведення виборів був направлений таємний радник Ф. В. Наумов. Колегія іноземних справ підготувала для нього з цього питання спеціальну інструкцію[4].

В інструкції зазначалося, що гетьманом повинен стати миргородський полковник Данило Апостол «по старшинству и по заслугам и ради имеющего его у них кредиту»[5].

Отже, на виборах гетьмана Лівобережної України зберігся тільки принцип виборності, а вони самі були зведені до призначення осіб на цю посаду царським урядом. На цей раз їм став миргородський полковник Данило Апостол, якому на той час виповнилося 73 роки.

Народився він 4 грудня 1654 р. у козацькій сім'ї. Рід Апостолів походив з Молдавії (Валахії). Батько Данила — Павло Єфремович Апостол, поселившись на Лівобережній Україні, вступив до козацького війська і невдовзі зайняв у ньому значне становище. У 1658 р. він був уже сотником, а в 1659— полковником Гадяцького полку. Того ж року П. Апостол водночас виконував обов'язки наказного гетьмана *. В 1660 р. він очолив як Гадяцький, так і Миргородський полки[6].

Зайнявши у козацькому війську високу посаду полковника, який здійснював на території полку як військову, так і вищу адміністративну владу, Павло Апостол, як і інші представники козацької старшини, прагнув до поліпшення свого економічного становища. З цією метою він почав скуповувати земельні ділянки у козаків та селян сіл Харківці, Хомутці та Бакумівці Миргородського полку[7].

В 1682 р. посаду миргородського полковника у досить молодому віці (28 років) зайняв один із синів П. Апостола — Данило. Воєнні дії російських військ кінця XVII— початку XVIII ст., в яких було задіяне козацьке військо, виявили його військові здібності. Так, у 1695 р., коли козаки взяли участь у поході російських військ під Азов, під час осади і штурму Ослам-городка, Тавані, а особливо м. Кази-Кермена миргородський полковник Д. Апостол, за свідченням літописця, «знатную паче прочиих показывал храбрость»[8].

Брав він участь і в російсько-шведській війні (1700—1721 рр.), що увійшла в історію під назвою Північної. В 1701 р. миргородський полковник був призначений наказним гетьманом козацьких полків, направлених царським урядом на допомогу російським військам, які билися із шведами у Прибалтиці. В бою біля поселення Ерестфер, на схід від Чудського озера, українські та російські війська одержали блискучу перемогу над шведським генералом Шліппенбахом. У цьому

---

[3] Соловьев С. М. История России с древнейших времен.— М., 1963.— Кн. 10 (Т. 19—20).— С. 24, 25, 108.

[4] ПСЗ.— Т. 7.— № 5127.

[5] Соловьев С. М. Указ. соч.— Кн. 10 (Т. 19—20).— С. 158—159.

* Наказним гетьманом, як і іншими наказними чинами старшинської адміністрації, вважалися особи, що тимчасово виконували їх обов'язки. Існувало кілька форм наказного гетьманства. Наказний гетьман призначався, коли вмирав або був відсутній гетьман, що стояв при владі. Значно частіше наказним гетьманом ставав хто-небудь з представників козацької старшини, кому було доручено командування частиною козацького війська, яке відправлялося в похід або на роботи (Див.: Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст.— К., 1959.— С. 169—172).

[6] Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. — К., 1908. — Т. I.— С. 6.

[7] Там же.— С. 6.

[8] Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник: Хмельницкой, Краткого описания Малороссии и собрания исторического.— К., 1878.— С. 186, 293 (Далее: Летопись Самовидца).

бою проявилися неабиякі командирські здібності Д. Апостола[9]. Звичайно, не всі воєнні операції, в яких він брав участь, закінчувалися перемогою. Так, у 1704 р., коли Д. Апостола на чолі кількох тисяч козаків у складі російських військ цар направив у розпорядження польського короля Августа II, союзника Петра I, російсько-українські війська зазнали поразки і значних втрат.

Нещасливим був і похід козацьких військ у 1706 р. на чолі з миргородським полковником Апостолом і російських військ під керівництвом бригадира Неплюєва на допомогу переяславському полковнику Мировичу, оточеному шведськими військами у м. Ляховичі. Літописець, описуючи ці події, відзначив одну з причин поразки російсько-українських військ. Коли війська наблизились до вузької греблі біля Клецька, по боках якої було багнисте болото, Д. Апостол порадив Неплюєву перевірити, чи нема за греблею шведських військ. Однак той не зважив на пораду і коли війська вступили на вузьку греблю, вони потрапили в засідку. Багато з них загинуло. «...Даниил Апостол,— повідомляє літописець,— спешившись легко, в болото впал и копием оборонялся от шведов, выскочил до своего через силу войска, ругаючи добре гаразд в глаза Неплюева, что своим нерадением много запропастил войска»[10].

Участь Д. Апостола в походах російських військ на чолі українських козаків, багато з яких закінчувалося їх перемогою, виявлена ним особиста хоробрість та знання військової справи свідчили, що миргородський полковник був мужньою людиною і талановитим, досвідченим командиром.

У ході російсько-шведської війни, 28 жовтня 1708 р. гетьман Лівобережної України І. С. Мазепа з деякими представниками козацької старшини і 5—6-тисячним військом перейшов на бік шведського короля Карла XII. Серед козацької старшини був і миргородський полковник Д. Апостол, який знав про намір гетьмана відокремити Лівобережну Україну від Росії і в цьому питанні був його однодумцем[11].

Однак 21 листопада 1708 р. він покинув І. Мазепу у шведському військовому таборі і з великими труднощами добрався до свого маєтку в м. Сорочинці Полтавського полку, де стояла російська військова частина. Звідти він написав листа обраному гетьманом замість Мазепи І. І. Скоропадському, в якому просив захисту від гніву й кари російського царя. В листі він запевняв Скоропадського, що потрапив у халепу через незнання справи і мусив коритися Мазепі[12].

Така ж мотивація вчинку Д. Апостола викладена і в козацьких літописах. Так, у літопису Самовидця зазначалося: «Полковник миргородский Даниил Апостол, страхом и лестию от Мазепы уведенный, последовал ему дочасно, /а как/ получил свободное и удобное себе время, тотчас от Мазепы тайно на пути отлучившись и отцуравшись его, в сторону государеву к великороссийскому войску прибегл...»[13].

Проте існують документальні дані, які спростовують факт таємної втечі Д. Апостола із шведського табору. Відомий дореволюційний історик Д. Н. Бантиш-Каменський опублікував у збірнику документів до історії України два листи, написані гетьману І. Мазепі миргородським полковником Д. Апостолом і канцлером Росії графом Г. Головкі-

---

[9] Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст.— К., 1959.— С. 503.

[10] Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси.— К., 1888.— С. 45.

[11] Очерки малороссийских фамилий: Материалы для истории общества в XVII и XVIII веках, собираемые А. М. Лазаревским / Апостолы, Базилевские // Русский архив.— 1875.— № 1.— С. 93; Соловьев С. М. Указ. соч.— Кн. 8 (Т. 15—16).— С. 216.

[12] Костомаров Н. И. Историческая монография: Мазепа.— М., 1882.— С. 361.

[13] Летопись Самовидца.— К., 1878.— С. 300.

ним 22 грудня 1708 р. із штабу царя у м. Лебедині[14]. Із змісту листів випливає, що Мазепа знову вирішив змінити свою політичну орієнтацію і перейти від Карла XII на бік Петра I. Тому для переговорів з царем він направив Д. Апостола. Спочатку посланець гетьмана викликав недовіру царя, бо ніяких документів, що засвідчили б ці наміри Мазепи, миргородський полковник не мав. Однак через деякий час до царя прибули ще два посланці від гетьмана і тоді між Петром I і Д. Апостолом почалися переговори. Зміст основних питань, що порушувалися під час них, в основному викладений в опублікованих листах. Д. Апостол від імені І. Мазепи запропонував царю захопити у полон і передати йому Карла XII або когось з його наближених осіб. За це Петро I обіцяв повернути Мазепі усі його права, становище та маєтки. Гетьман просив гарантій, які підтвердили б представники деяких європейських дворів. Цей пункт був найважчим при переговорах з царем, але й з нього дійшли згоди. З листів невідомо, які були мотиви такого вчинку гетьмана Мазепи. Можливо, втративши віру у силу шведів, він бажав замирення з царем.

Деякі дослідники скептично поставилися до цих документів. Так, Б. Крупницький, автор найбільш грунтовної праці про життя і діяльність Д. Апостола, вважав їх досить сумнівними. На його думку, «тяжко повірити, як така розумна людина як Мазепа могла сподіватися повного вибачення від царя після всього, що сталося». Щодо повернення Апостола до царя, автор, посилаючись на працю Адлерфельда, вважав, що причиною цього був наказ Мазепи, який зобов'язував миргородського полковника забрати дружину і дітей до шведського воєнного табору[15].

Однак думка про сумнівність документів, опублікованих Д. Н. Бантиш-Каменським, спростована М. І. Костомаровим у дослідженні про гетьмана І. С. Мазепу. Історик викладає події, пов'язані з поверненням Апостола до царя на основі двох опублікованих листів, не маючи ніякого сумніву щодо їх аутентичності. Один з них, лист канцлера Г. Головкіна, він наводить у дослідженні повністю, посилаючись на Архів іноземних справ[16]. Таким чином, сумніви щодо дійсності одного з двох листів, як бачимо, безпідставні. А оскільки у листі канцлера згадується про лист Д. Апостола до І. Мазепи, то підтверджується і справжність другого листа.

Отже, переговори Д. Апостола з царем сприяли погодженню умов переходу І. Мазепи до царя, що підтверджували обидва листи. Однак, не одержавши ніяких відомостей від своїх посланців і не знаючи, як до переговорів з ним поставиться царський уряд, Мазепа продовжував пошуки виходу із скрутного становища. 5 грудня 1708 р. гетьман направив роменського жителя Ф. Хлюса до польського короля Станіслава Лещинського з листом, в якому просив його поспішити з військом для взаємної боротьби «проти Москви». Посланця Мазепи було затримано російськими солдатами, а лист обнародувано гетьманом І. Скоропадським [17–18]. Звичайно, після цього про переговори Петра I і І. Мазепи не могло бути й мови.

Д. Апостол залишився у стані російських військ. Як і деяким іншим представникам козацької старшини, які покинули воєнний табір шведів під час оголошення Петром I амністії, Апостолу повернули посаду миргородського полковника, маєтки, що належали йому раніше,

---

[14] Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским / Изд. О. Бодянский.— М., 1858.— Ч. II. 1691—1722.— С. 212—213.

[15] Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба (1727—1734).— Авсбург, 1948.— С. 11, 12.

[16] Костомаров Н. И. Указ. соч.— С. 363—364.

[17–18] Маркевич Н. И. История Малороссии.— Т. 4.— С. 273; Костомаров Н. И. Мазепа и Мазепинцы: Исторические монографии и исследования // Собр. соч.— Кн. 6.— Т. 16.— СПб., 1905.— С. 656.

і ще три села[19]. Перейшовши на бік російського царя, Д. Апостол хоробро воював проти шведських військ до переможного закінчення війни і підписання у 1721 р. Ніштадського мирного договору[20]. Після закінчення війни відбулися зміни у політичному житті Лівобережної України, які внесли свої корективи і в його долю.

Ще за життя І. Скоропадського, який став гетьманом після переходу І. Мазепи до шведів, російський уряд проводив політику на обмеження автономії Лівобережної України. Важливим кроком у цьому напрямі було створення восени 1722 р. для управління її територією Малоросійської колегії у складі шести російських офіцерів на чолі з бригадиром Вельяміновим.

1722 р. помер гетьман І. Скоропадський. На період до виборів наказним гетьманом Лівобережної України був призначений чернігівський полковник Павло Полуботок. Представники козацької старшини звернулися до царя за дозволом на вибори гетьмана. Претендентами на цю посаду виступили двоє: миргородський полковник Д. Апостол і чернігівський полковник та наказний гетьман П. Полуботок. Проте царський уряд, прагнучи до поступової ліквідації автономії Лівобережної України, знаходив різні причини для відмови.

Двоєвладдя, що виникло на цій території (з одного боку Малоросійська колегія, яка представляла інтереси російського уряду, а з другого — гетьманський уряд на чолі з Полуботком, який енергійно наполягав на збереженні автономії) призвело до ряду конфліктів, у які втрутився царський уряд. Цар викликав до Петербурга наказного гетьмана П. Полуботка разом з генеральним писарем С. Савичем та генеральним суддею І. Чарнишем. Там вони знову від імені всього Війська Запорозького звернулися до Петра І з проханням дозволити вибори гетьмана.

Миргородський полковник Д. Апостол і після закінчення Північної війни, як свідчать літописи, брав участь у воєнних походах. У 1722 р. він очолював десятитисячне козацьке військо, яке разом з російською армією воювало у Персії. А вже восени 1723 р. російські війська на чолі з князем М. М. Голициним і козацькі полки під керівництвом наказного гетьмана Д. Апостола, готуючись до нового походу, стояли табором на річці Коломак[21].

У вересні 1723 р. представники козацької старшини представили миргородському полковнику підготовлене прохання до царя про вибори нового гетьмана та про передачу збирання податків на Лівобережній Україні з царської казни до Військового скарбу. Д. Апостол, як зазначалося пізніше в царському указі, у них «многое переправил и некоторые пункты прибавил и приложа сам руку, других полковников и полковую старшину прикладывать заставливал», що потім царським урядом було йому поставлено в провину[22].

1 жовтня 1723 р. за підписами миргородського полковника і наказного гетьмана Д. Апостола, полкової і сотенної старшини, бунчукового і значкового товариства, від імені усього козацького війська, яке брало участь у поході на Коломак, ці прохання (чолобитні) було передано Петру І. Літописець зазначає, що цар, прочитавши їх «з великим гневом и яростию», відразу ж віддав наказ заарештувати П. Полуботка, С. Савича і І. Чарниша, які тоді були у Петербурзі. 18 грудня 1724 р. П. Полуботок у в'язниці і помер [23–24].

---

[19] Костомаров Н. И. Указ. соч.— С. 655.

[20] Шутой В. Народна війна на Україні проти шведських загарбників у 1708—1709 рр.— К., 1951.— С. 159, 210.

[21] Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси.— К., 1888.— С. 56—57; Летопись Самовидца.— С. 307, 308.

[22] ПСЗ.— Т. 12.— № 4651.

[23–24] Черниговская летопись по новому списку // Киевская старина.— 1890.— № 6.— С. 103, 104, 105, 110 (Приложение).

8 лютого 1725 р. імператриця Катерина I, яка прийшла до влади після смерті Петра I, видала маніфест, за яким «за те вышепоказанные от старшин вины и преступления наших указов и за чинимые к малороссийскому подлому народу обиды и разорения... надлежали сослать в ссылку на вечное житье в Сибирские городы, а движимые и недвижимые их имения взять на наше величество; однако ж Мы... указали жить им в Петербурге с женами и детьми безс'ездно...» Миргородському полковнику Д. Апостолу, зазначалось в маніфесті, «на которого от малороссийского народа в обидах челобитья хотя и не явились», теж наказано було жити із сім'єю у Петербурзі[25].

Отже, за 43 роки, які Д. Апостол перебував на посаді миргородського полковника, царський уряд не одержав на нього жодної скарги від жителів Лівобережної України, що характеризує його як доброго адміністратора та порядну людину.

Тільки у 1726 р., після приведення до присяги на вірність царському уряду, миргородський полковник був відпущений на Лівобережжя. Замість нього заложником у Петербурзі залишився його син Петро[26].

Таке життя прожив Д. П. Апостол, коли з відновленням гетьманства на Лівобережній Україні вибір царського уряду випав на нього.

18 вересня 1727 р. таємний радник царя Ф. В. Наумов, призначений міністром при гетьмані, приїхав до м. Глухова, де знаходилися адміністративні установи по управлінню Лівобережною Україною, і оголосив про дозвіл царя на вибори гетьмана.

1 жовтня 1727 р. у Глухові призначений царським урядом Данило Апостол був затверджений козацькою радою. Бунчуковий товариш Я. Маркович так описав цю подію у своєму щоденнику: «Октябрь месяц. Неделя 1. Сегодня рано приехали мы до полковника миргородского Данила Апостола, где все были с знатных людей и бунчуковые и полковники и старшина полковая и сотники с всеми казаками при войсковой музыце с знаками ишли пешо в город... а постановилися округ площаде». До площі везли на срібному блюді «тавтою червоною покрытое» царську грамоту та несли козацькі клейноди: гетьманську булаву, корогв, бунчук і печатку. На площі стояв стіл із сходами, накритий червоним сукном. З одного його боку стояли міністр Ф. Наумов і Д. Апостол разом з іншими полковниками, а з іншого — особи, які несли козацькі клейноди. Ф. Наумов оголосив, що приїхав для виборів гетьмана, і тричі спитав, кого козаки хочуть обрати. І три рази йому відповідали, що миргородського полковника. Тоді міністр, звернувшись до Д. Апостола, сказав: «Его императорское величество, по вольным голосам, именным своим указом жалует тебя в гетманы...»[27].

Ця подія мала відгук навіть за рубежем. Відомий лейпцізький журнал «Die Europäische Fama» надрукував у № 315 за 1728 р. відомості про цю подію, портрет та біографію гетьмана Д. Апостола[28].

Таким чином, новим гетьманом став призначений російським урядом один з найбільш заслужених і старих представників козацької старшини.

Однією з перших дій гетьмана Д. Апостола було створення упорядкованої системи володіння маєтками, насамперед ранговими. Це було тимчасове володіння — з втратою посади втрачалося і право на маєток. Проте козацька старшина різними шляхами намагалася закріпити його у довічне володіння. Гетьман розпочав з цим боротьбу і

[25] ПСЗ.— Т. 7.— № 4651.

[26] Соловьев С. М. История России с древнейших времен.— М., 1963.— Кн. 9 (Т. 17—18).— С. 612.

[27] Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717—1767 гг.).— К., 1895.— Ч. 2 (1726—1729 гг.).— С. 179—180.

[28] Крупницький Б. Біографія гетьмана Данила Апостола в німецькому журналі за 1728 р. // Відбитка з Наукового збірника т. 3 Українського вільного університету в Празі.— Прага, 1942.— С. 211.

виявив при цьому багато зловживань. Так, гетьман І. Скоропадський вільні військові села, що служили фондом для роздачі маєтків на ранг, надавав особам, які взагалі не несли військової служби. Він і сам захопив у приватне володіння деякі рангові маєтки. Наприклад, на гетьманську булаву належали села Пушкарі, Рогівка та Бирин. Гетьман І. Скоропадський віддав їх своїй дружині і затвердив їх за нею царською грамотою[29].

У зв'язку із зловживаннями впав у немилість лубенський полковник А. Маркович. 27 жовтня 1727 р. він був засуджений і усунутий з посади. Я. Маркович, його син, відправився до Москви клопотатися за батька і за тітку, вдову гетьмана І. Скоропадського. Діяв він, як видно з його щоденника, досить енергійно, наносячи візити потрібним урядовцям, даруючи їм подарунки і гроші: «По обеде ездилось до Петра Вас. Курбатова, которому и листи от род. и ясновельможной отдалем, где было 30 р.» [30].

Таким чином Я. Маркович добився того, що його батька навіть підвищили у посаді — призначили генеральним підскарбієм. Проте не всі маєтки, про що найбільше клопотався Я. Маркович, вдалося відстояти. Ті, що належали на ранг або до міських ратуш, царський уряд наказав забрати у А. Марковича і А. Скоропадської. Останній замість втрачених було виділено інші маєтки. А долю деяких маєтків Марковичів повинен був вирішити новий міністр при гетьмані Д. Апостолі князь О. І. Шаховської[31]. Проте князь, незважаючи на те, що тільки у 1728 р. на А. Марковича було подано 700 чолобитних від жителів Лубенського полку, де він був раніше полковником, одержавши від Марковичів подарунки, не дав скаргам ходу[32].

З питання зловживань ранговими володіннями Д. Апостол вступив у конфлікт також з приставленими до нього російськими чиновниками. На посаду російського міністра при гетьмані було виділено три села у Ніжинському полку: Литвиновичи, Стахорщина і Блистова, які у 1727 р. одержав Ф. Наумов. Проте він не задовольнився цими селами, і гетьман універсалом від 26 листопада 1727 р. затвердив за ним на ранг ще й село Середину Буду. Водночас Д. Апостол віддав у користування іншому російському чиновнику, призначеному на Лівобережну Україну, бригадиру Арсеньєву, с. Вікторів у Ніжинському полку. Проте вже у наступному 1728 р. гетьману, який у той час перебував у Москві, повідомили, що Наумов і Арсеньєв дуже пригноблюють селян. А Наумов, крім того, продав бунчуковому товарищу Фаю два села: Стахорщину і Блистову. Тому гетьман наказав старшині, що управляла Генеральною канцелярією і судом, вилучити с. Середину Буду з володінь Наумова і с. Вікторів — Арсеньєва. Бунчуковому товаришу Фаю гетьман доручив від свого імені наказати, щоб він Наумову «денег закупних не одной копейки не давал, а если даст, то нехай будет певен, же дармо тие деньги пропадут»[33].

Про факти продажу рангових володінь та одержання міністром Ф. Наумовим хабарів Д. Апостол повідомив російський уряд. Міністра було відкликано з Лівобережної України[34]. Села залишилися у ранговому володінні і в 1728 р. їх одержав на посаду міністра при гетьмані князь О. Шаховської[35].

---

[29] Мякотин В. А. Очерки социальной истории Украины в XVII—XVIII вв.— Прага, 1926.— Т. 1.— Вып. II.— С. 196—197.

[30] Дневник генерального подскарбия Якова Марковича.— Ч. II.— С. 188, 206, 207.

[31] Там же.— С. 295, 296.

[32] Маркевич А. Дела о Марковичах в Тайной канцелярии // Киевская старина.— 1891.— № 5.— С. 300.

[33] Мякотин В. А. Указ. соч.— С. 195, 196.

[34] Дневник Генерального подскарбия Якова Марковича.— Ч. 2.— С. 244.

[35] Мякотин В. А. Очерки социальной истории Украины в XVII—XVIII вв.— Прага, 1926.— Т. 1.— Вып. 2.— С. 196.

Проте окремі заходи, спрямовані на збереження рангових володінь, не могли дати відчутних результатів. Тому 27 липня 1728 р. гетьман Д. Апостол звернувся до царя з пропозиціями щодо основних питань політичного та економічного життя Лівобережної України. З більшістю з них царський уряд погодився, але водночас вніс свої зміни[36].

Одне з питань, викладених у «Пунктах» Д. Апостола, торкалося незалежного судочинства. Царський уряд погодився на те, щоб судові справи було передано у відання місцевих судових органів. Генеральний військовий суд повинен був займатися тільки справами з апеляцій. Царський уряд ухвалив, що цей вищий для Лівобережної України суд мав складатися з трьох росіян і трьох українців. Головою Генерального військового суду призначався гетьман. Однак найвищою апеляційною інстанцією, до якої можна було звертатися через Колегію іноземних справ у разі незадоволення рішенням Генерального суду, був цар. Цим було підірвано спробу гетьмана Д. Апостола відстояти незалежність судочинства на Лівобережній Україні.

Царський уряд вніс зміни і у фінансові справи Лівобережжя. Військовий скарб, який відав ними, раніше очолював Генеральний підскарбій. Рішенням царського уряду замість одного підскарбія призначалися двоє: українець і росіянин.

У «Пунктах» Д. Апостола, затверджених царським урядом, порушувалося питання про рангові та ратушні маєтки. На початку XVIII ст. швидкими темпами відбувалася концентрація земельної власності, яка була мірилом цінності і головним багатством тогочасного суспільства. Поруч із скуповуванням землі, заселенням слобід і хуторів представники пануючого класу вдавалися і до насильницького захоплення земель та різних зловживань. Відбувалося захоплення і рангових та ратушних володінь. За «Пунктами» Д. Апостола їх слід було повернути власникам. У особистому володінні козацької старшини залишалися тільки вислужені та куплені маєтки.

Царський уряд установив обмеження гетьманської влади і в порядку надання нових володінь. Раніше гетьман універсалом надавав певні володіння, а цар, якщо до нього зверталися, на цій підставі затверджував право на них жалуваною грамотою. Тепер це право повністю переходило до царя, а гетьман втрачав реальну економічну владу.

У зв'язку з рішенням царського уряду щодо надання володінь Д. Апостол у травні 1729 р. спеціальним розпорядженням, надісланим у всі полки, зупинив дію виданих ним універсалів на володіння маєтками[37].

Таким чином, рішення царського уряду про відновлення гетьманату мало на меті тільки часткове повернення автономії Лівобережній Україні. Політична та економічна влада гетьмана, порівняно з попереднім гетьманством, стала ще більш обмеженою.

З прибуттям на Лівобережну Україну нового міністра при гетьмані князя О. Шаховського було розпочате генеральне слідство про маєтності. Основним його завданням було з'яснування прав господарів на володіння їхніми маєтками та виявлення вільних маєтків.

Одним з результатів слідства стало полегшення для старшини переходу до особистої власності придбаних нею земель. У цьому був зацікавлений і сам гетьман, один з найбільших землевласників Лівобережної України. В 1754 р., вже після смерті Д. Апостола, був складений «Табель, скільки у малоросійських полках у володінні складало підданних на достойність гетьманську...» За цим «Табелем» у гетьмана Д. Апостола налічувалося 9103 селянські двори. Однак це було значно менше, ніж у інших гетьманів. Так, І. Мазепі належало 19654 се-

[36] ПСЗ.— Т. 8.— № 5324.
[37] Мякотин В. А. Указ. соч.— Т. 1.— Вып. 2.— С. 198.

лянські двори, І. Скоропадському —19882, К. Разумовському у перші роки його гетьманства — 9628[38].

Значним був вклад Д. Апостола у поліпшення судочинства на Лівобережній Україні. «Пункти» гетьмана, затверджені російським урядом, визначали тільки загальну схему судів. Тому для поліпшення судочинства була підготовлена і від імені гетьмана 13 липня 1730 р. видана інструкція судам, розіслана для керування по всіх полках *.

Головною метою інструкції було встановлення чіткої системи судочинства. Це досягалося, по-перше, поступеневою системою апеляції. Вищий суд не мав права приймати справи, що не розглядалися в нижчих. Генеральний військовий суд займався тільки справами у апеляціях. Верховною апеляційною інстанцією був цар. По-друге, інструкцією регламентувався склад полкових, сотенних і сільських судів і визначалася їх компетенція. По-третє, нею сотенні, городові і магістратські урядовці зобов'язувалися видавати купчі на продаж грунтів, духівниці та інші документи. Раніше перехід нерухомого майна відбувався, як зазначалося в інструкції, «голослівно», тобто без документального оформлення, від чого «немалые у народе устают тяжбы и в судах деется трудность»[39].

Таким чином, інструкція судам від 13 липня 1730 р. сприяла упорядкуванню законодавства на Лівобережній Україні.

Під час гетьманства Д. Апостола почалася робота по кодифікації українського права. Вона просувалася повільно. Не вистачало спеціалістів для зведення «правних» книг, які використовували у судочинстві України, до одного кодексу та перекладу їх на російську мову. В 1730 р. Д. Апостол звернувся до архімандрита Києво-Печерської лаври з проханням направити для цієї роботи «духовных персон до того дела искусстных и знаючихся». У 1733 р. усіх осіб, які займалися цією роботою, зібрали у містечку Ічня Чернігівського полку. Деяких з них Д. Апостол навіть «увільнив від военного походу»[40]. Кодифікація українського права була закінчена вже після смерті Д. Апостола.

28 квітня 1733 р. о 4 годині пополудні, як зазначають архівні документи, «гетман и ордена Александра Невского кавалер ** Даниил Павлович Апостол заболезновал пералечом, которая болезнь его ясновельможности левую руку и ногу отняла»[41]. Стан здоров'я гетьмана погіршувався. У травні 1733 р., відчуваючи наближення смерті, він звернувся до імператриці Анни Іоанівни «с испрошением всемилостивого ее императорского величества на дом и детей его по смерти его... защищения»[42]. 26 травня князь О. Шаховськой, який відвідав гетьмана, повідомляв імператриці, що «Д. Апостол дуже хворий, лівою рукою не володіє... Мало надії, що буде живий. Ніяких паперів не підписує»[43–44].

Через хворобу гетьмана постало питання про призначення особи, яка виконувала б його обов'язки. Гетьман наказав генеральній старшині прийняти управління Генеральною військовою канцелярією. Проте міністр при гетьмані С. Наришкін та князь О. Шаховськой, поси-

---

[38] ЦДІА УРСР, ф. 269, оп. 1, спр. 1516, арк. 2.

* Інструкція гетьмана Данила Апостола судам була вперше надрукована у січневому номері журналу «Киевская старина» за 1887 р. (С. 139—154) і передрукована у кн. Н. П. Василенка «Матеріали до історії українського права».— К., 1929.— Т. 1.— С. 8—17.

[39] Василенко Н. П. Матеріали до історії українського права.— К., 1929.— С. 17.

[40] ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 13961, арк. 76, 94, 118; ф. 128, оп. 1/заг., спр. 25, арк. 8.

** У 1731 р. царський уряд нагородив гетьмана Д. Апостола военним орденом Олександра Невського.— Див.: Летопись Самовидца.— С. 315.

[41] ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 19361, арк. 143.

[42] Там же, арк. 182.

[43–44] Соловьев С. М. История России с древнейших времен.— М., 1963.— Кн. 9 (Т. 19—20).— С. 578—579.

лаючись на відсутність наказу імператриці з цього питання, протидіяли цьому рішенню. О. Шаховськой на запитання російського уряду про дії на випадок смерті Д. Апостола. відповів, що під час хвороби гетьмана і після його смерті управління військовою канцелярією слід доручити міністру С. Наришкіну, бо «раз допустивши старшину до правління, на випадок невірних їх дій складніше буде їх відлучити»[45].

12 червня 1733 р. міністру була відправлена царська грамота з наказом прийняти управління Генеральною військовою канцелярією. А вже з 23 червня документи канцелярії надсилалися «за докладом и по резолюции» С. Г. Наришкіна[46].

В липні здоров'я гетьмана покращало. Він провів зустрічі з О. Шаховським та з київським губернатором Шереметьєвим, з якими обговорював державні справи. Д. Апостол продовжував контролювати роботу по кодифікації українського права. У жовтні 1733 р. він наказав прилуцькому полковнику потурбуватись «о вистаченню дров для согревания квартир, отведенных в Ичне персонам, определенным для переводу книг правных», а підскарбіям — «о покупке паперу стоп 5»[47].

На початку 1734 р. здоров'я гетьмана знову погіршало і 15 січня 1734 р. на 80-му році він помер. Похований гетьман у с. Сорочинцях у побудованій на його кошти кам'яній церкві.

Отже, за роки правління гетьмана Д. Апостола було проведено деяке упорядкування прав володіння маєтками на Лівобережній Україні, особливо ранговими та ратушними. Однак у зв'язку з переходом права на надання нових маєтків до царя, стримувати передачу їх у повну власність феодалів гетьману ставало дедалі складніше.

Відбувалося дальше обмеження автономії Лівобережної України. Крім призначення до гетьмана російського міністра, що було і при попередньому гетьмані І. Скоропадському, до керівництва Генерального військового суду та Військового скарбу поряд із козацькою старшиною вводилися російські урядовці. Найвищою апеляційною судовою інстанцією для українського народу на Лівобережжі став російський імператор.

Повернення у 1727 р. до автономних начал управління було справою тимчасовою і закінчилося із смертю гетьмана. Указом царського уряду від 31 січня 1734 р. створювалося правління гетьманського уряду, яке складалося з шести осіб — трьох росіян і трьох українців на чолі з князем О. І. Шаховським[48].

Після смерті Д. Апостола його дружині Ульяні Василівні царським урядом була призначена щорічна пенсія у 3000 крб., що видавалися з грошей, які збиралися з колишніх гетьманських рангових маєтків. 28 травня 1734 р. вдова та її діти одержали царську грамоту на маєтки, якими володів гетьман Д. Апостол[49].

У гетьмана було дев'ятеро дітей. Двоє з його синів — Петро і Павло — займали посади Лубенського та Миргородського полковників. Петро Апостол знав кілька іноземних мов і відомий як автор щоденника російською і французькою мовами, що був опублікований[50].

На початку XIX ст. рід Апостолів по чоловічій лінії закінчувався на Михайлі Даниловичі Апостолі. Для збереження роду і прізвища, відомого от «предков по заслугам», у 1801 р. він звернувся до імператора з проханням, щоб його маєтки і його прізвище успадкував після смерті його двоюрідний брат, таємний радник Іван Матвійович Му-

---

[45] Соловьев С. М. Указ. соч.— С. 580.
[46] ЦДІА УРСР, ф. 51, оп. 3, спр. 19361, арк. 204.
[47] Там же, арк. 191, 217, 228, 264, 274, 278.
[48] Соловьев С. М. История России с древнейших времен.— Кн. 9 (Т. 19—20).— С. 581.
[49] Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник.— Т. 1.— С. 7.
[50] Дневник Петра Даниловича Апостола (май 1725 — май 1727 гг.) // Киевская старина.— 1896.— № 7/8.— С. 100—155.

равйов, який став називатися Муравйовим-Апостолом[51]. З цієї сім'ї вийшли троє декабристів: Сергій, Іпполіт та Матвій Муравйови-Апостоли[52].

Одержано 11.07.90.

Освещается жизненный путь Даниила Апостола. Основное внимание уделяется его деятельности на посту гетмана — созданию «Пунктов», которые регламентировали политическую и экономическую жизнь Левобережной Украины, и работе по кодификации украинского права.

[51] ЦДІА УРСР, ф. 486, оп. 1, спр. 6876, арк. 11.
[52] Павловский И. Ф. Из прошлого Полтавщины : Города Ромны, Гадяч, Миргород и их уезды сто лет назад // Киевская старина.— 1902.— № 7/8 (Документы, известия и заметки).— С. 11.

До уваги авторів!

«Український історичний журнал» приймає рукописи у трьох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали в розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 6—7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису. Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ МИНУЛОГО

Я. С. Хонігсман (Львів)

С. М. Дубнов — дослідник єврейського етносу

Розповідається про життєвий і творчий шлях відомого історика — С. М. Дубнова, насамперед аналізується його багаторічна плодотворна діяльність на ниві дослідження складного минулого єврейського етносу.

Понад 50 років тому фашистськими варварами був убитий один з основоположників єврейської історіографії, автор відомих праць з історії євреїв Симон Маркович Дубнов. Він поділив долю десятків тисяч жертв ризького гетто, яких нацисти знищили у грудні 1941 р. Ілля Еренбург в мемуарах «Люди, годы, жизнь» розповідав зі слів свідка, що під час перебування С. Дубнова у цьому гетто вчений зустрівся з його комендантом Йоганом Зібертом, який колись був студентом професора й слухав його лекції з історії стародавнього Сходу в Гейдельберзькому університеті. Нацист, насміхаючись над професором, сказав йому одного разу: «Яку нісенітницю Ви нам розповідали! Ви хотіли нас розжалобити і вірили в торжество гуманізму. Смішно!» [1].

Нацист не спроможний був зрозуміти ідеї гуманізму, як і твори С. Дубнова в галузі історії східноєвропейського єврейства, які були визнані багатьма дослідниками. Останні вважали, що його праця, насамперед десятитомна «Всесвітня історія єврейського народу» (Берлін, 1925—1928; Рига, 1936—1939), здійснили переворот в історіографії даної проблеми.

До нього єврейська історіографія висвітлювала насамперед історію культури свого народу, його національного духу, релігії.

Зовсім іншу методологію дослідження історії єврейського народу застосував Симон Маркович Дубнов (1860—1941 рр.). По-перше, він виступив як піонер у дослідженні минулого східноєвропейського єврейства. По-друге, вчений був одним з перших, хто вивчав соціально-економічне життя народу на фоні його культури та релігії. Головним героєм його досліджень став саме народ.

С. М. Дубнов народився у 1860 р. у невеличкому білоруському містечку Мстиславі (Могильовської губернії), в заможній релігійній сім'ї. Дитинство провів у глухій провінції, в умовах «межі осілості», де євреям було заборонено все те, що в інших країнах Європи їм дозволяли. Їх життя проходило тут в повсякденній боротьбі за існування. Головною турботою було те, як прогодувати дітей та себе. Величезна економічна відсталість, жалюгідний стан єврейських містечок Білорусії, убогість їх мешканців визначали також і їх духовне життя, яке багато чим нагадувало атмосферу середньовіччя. Однак й тут після відміни кріпацтва у 1861 р. стали зароджуватися елементи капіталістичного способу виробництва. Нові виробничі відносини проникали в замкнуті середньовічними традиціями єврейські містечка, пробуджуючи молодь до нового життя. Нові віяння культури принесли з собою ідеї хаскали (просвітительства), що мали великий вплив на підростаюче покоління. Вони викликали в нього жагуче бажання пізнати світські науки, вирватися із затхлої атмосфери гетто, змінити існуючі умови життя. В цьому середовищі виховувався в молодості юний Симон. Він жив у будинку діда, який суворо стежив за успіхами внука в хедері, де він вивчав священне писання та талмуд. Завдяки дідові та його знайомим «маскилим» (просвітителям) Дубнов став поповнювати свої знання, вивчав самостійно російську та французьку мови, ряд природознавчих наук та історію. В

[1] Эренбург И. Люди, годы, жизнь.— М., 1966.— Ч. 5—6.—С. 214—215.

16 років Симон прибув до Петербурга, де став готуватися до вступу в університет. До вищого учбового закладу він не потрапив, але незабаром став співробітником єврейських російськомовних періодичних видань —«Російський єврей» та «Схід». Там він опублікував свої перші історичні дослідження «Головні моменти з історії єврейської думки», «Сабатай Цеві та псевдомесіанізм у XVII столітті»; «Яків Франк і його секта християнствуючих» й ін. В цих працях автор значну увагу приділив історії євреїв на Україні, питанням взаємозбагачення культур обох народів.

У 80-х роках минулого століття С. М. Дубнов захопився дослідженням руху хасидизму,* присвятив йому значну кількість наукових статей у 1888—1893. В цих публікаціях автор не тільки розповідав про історію виникнення цього руху, а й показав вплив української культури на його формування.

Вивчення питань, пов'язаних з псевдомесіанізмом та хасидизмом, привело молодого Дубнова до систематичного вивчення історії євреїв у Східній Європі: в Польщі, Литві, Україні та Росії. В той час він знайомиться також з концепціями німецьких та російських марксистів. Проте вони його не полонили. Його більше переконали праці філософів позитивістів та неопозитивістів, під впливом яких він перебував тривалий час. Він також віддавав тоді данину космополітичним поглядам на релігію Ренана. Все це позначилося на його лояльному ставленні до реформаторів іудаїзму в Німеччині та Росії. Їх вплив визначив також його погляд на талмудистсько-рабинську літературу, заперечування національної єдності єврейства. «Євреїв різноманітних автономних центрів об'єднує лише релігійна спільність»,— вважав Дубнов. У цьому дусі був написаний ряд його статей, що з'явилися у журналі «Схід» в 80-х роках за підписом «Критикус».

Під час перебування в Одесі Дубнов подружився з багатьма відомими тоді єврейськими письменниками та діячами культури: з Менделем-Мойхер-Сфорим, Шимоном Фругом, Ахад-ха-Амом та Шолом-Алейхемом. І хоча він у молоді роки негативно ставився до мови «ідиш», тепер виступав у цьому питанні послідовним плюралістом. Дубнов вважав, що для євреїв засобами спілкування закономірно виступають кілька мов: «ідиш», «іврит» та мова того народу, серед якого вони живуть. Він писав: «Було б національним злочином не використовувати мову «ідиш» в боротьбі з асиміляторами, беручи до уваги той факт, що ми не можемо сподіватися на те, що давньоєврейська мова незабаром перетвориться на мову діаспори. Мова «ідиш» нам дуже дорога, але будувати всю нашу національну культуру на «ідиш» означало би ігнорувати євреїв, які не розмовляють цією мовою» [2]. Пізніше, коли деякі лжелітератори почали нападати на Шолом-Алейхема та інших єврейських письменників, що видавали свої твори мовою «ідиш», звинувачуючи їх у тому, що вони заграють з простими людьми та відривають їх від мови Біблії, Дубнов виступив на захист цієї мови. Вже маючи на той час великий авторитет у середовищі єврейських діячів культури, він закликав їх підтримувати письменників-ідишистів. В одному з листів Шолом-Алейхем писав Дубнову в 1887 р.: «Я не знаю, як Вам дякувати за ту добру справу, яку ви звершили, ... виставляючи дорогий мені «ідиш» в прекрасному світлі, на який він, безсумнівно, заслуговує. На жаль, мало хто поділяє Вашу думку. Багато хто дивиться на нас, як на маленьких людців: одні дивуються, інші дивляться на нову літературу крізь жовті очі, сповнені ненависті, згоряють від злості. Тому я повинен Вам особливо дякувати за Ваше співчуття» [3].

---

* Хасидизм — релігійно-містична течія в іудаїзмі, яка виникла в першій половині XVIII ст. серед єврейського населення Волині, Поділля та Галичини.

[2] Фолькс-Штіме (Голос народу, вид. мовою ідиш.).— Варшава, 1982.—6 берез.

[3] Советиш Геймланд.— Москва, 1990.— № 3.— С. 163.

На початку 90-х років С. М. Дубнов виступив ініціатором створення Російсько-єврейського історичного товариства, при сприянні якого він звернувся «До всіх осіб, які співчувають справі збирання на місцях історичних документів», з проханням шукати та надсилати йому матеріали з історії євреїв у Росії, зокрема на Україні та в Польщі. Заклик Дубнова почули в колах інтелігенції, і йому почали надсилати різноманітні історичні матеріали.

Вони виявилися цінною основою його дальших досліджень з історії єврейського етносу Східної Європи. У цих працях Дубнов особливу увагу приділив історії автономії для єврейства, щоправда гіперболізуючи при цьому роль її окремих центрів в історичному процесі.

Вплив позитивізму, з одного боку, і праць Г. Греца, який уперше в європейській історіографії узагальнив фактичний матеріал з минулого єврейського етносу в різних країнах, з іншого, ще помітний у статтях Симона Марковича, опублікованих у першій половині 90-х років. Більшість їх була передрукована в німецьких та польських періодичних виданнях. У другій половині 90-х років Дубнов почав дедалі більше схилятися до визнання ролі національної ідеї в історії та житті єврейства. Причиною цього була нова хвиля антисемітизму, яка прокотилася по країнах Європи. У Франції з метою шельмування євреїв реакція організувала «Справу Дрейфуса». В Росії, на Україні та у Польщі реакційна преса почала нове їх цькування, особливо інтелігенції. В цих умовах багато представників останньої почали все більше переконуватися в тому, що єдиним шляхом розв'язання проблеми антисемітизму може бути вихід євреїв з країн, де вони розпорошено проживали, і поселення їх у своїй власній країні. Зароджувався та формувався як політична течія сіонізм, виникла всесвітня сіоністська організація, заснована Теодором Герцлем у 1897 р. Тоді ж з'явився єврейський робітничий союз «Бунд».

Під впливом цих подій погляди С. М. Дубнова значно змінилися. Він почав розглядати єврейський народ, зокрема, як культурно-історичну групу, що незалежно від того, зберегла вона з минулого чи втратила (частково або цілком) свої зовнішні атрибути — расовий тип, територію, державність або мову, визнає себе нацією, яка має певну спільність у своїй минулій самобутній еволюції.

У «Листах про старе та нове єврейство»[4] Дубнов поставив ряд кардинальних питань з приводу його історії. Він писав: «Як це могло статися, що народ, розселений по світу, втративши державність, власну країну, зберігся протягом багатьох століть? Чи здійснилося це завдяки Торі або з допомогою дисципліни, нав'язаної народу Талмудом, чи завдяки тривалій ізоляції євреїв у гетто та кагальній автономії або завдяки його незламній вірі в месію, який неодмінно прийде, і народ Ізраїлю відродиться на власній давній Батьківщині?». Всі ці фактори відіграли свою роль, але головний з них — це те, що єврейський народ зберіг свою національну самосвідомість. «Самосвідомість нації є головним критерієм її існування,— зазначав Дубнов,—... Саме суб'єктивні або духовні фактори національного типу є вінцем еволюції останнього»[5].

Що ж до єврейської нації, то вона, на думку Дубнова, являє собою вищий тип культурно-історичної або духовної нації. В цьому ще відчувається вплив Г. Греца. Але чим більше Дубнов заглиблювався у вивчення історії України, Польщі та Росії, тим помітнішим ставало його прагнення вивчати не тільки релігійне та національне минуле євреїв, а й саме життя народу, з'ясувати, як він розвивається та змінюється в різних умовах існування. «Ми — представники нового покоління,— писав С. М. Дубнов,— розуміємо, що наш народ протягом багатьох сто-

[4] Дубнов С. Письма о старом и новом еврействе. 1897—1902 // Восход.— 1902.— № 5.

[5] Восход.— 1902.— № XIV.— С. 114.

літь не тільки переживав і терпів. Він також будував своє життя в різних умовах, як визначена соціальна група. Метою написання історії (історіографії) є визначити етапи його розвитку та умов цього будівництва»[6]. Щоб визначити особливості кожного етапу історії єврейства та умов його розвитку Дубнов виявляє два найважливіших фактори, які мали вплив на формування та процес розвитку цього етносу. Перший — це навколишнє середовище, другий — визначений національний центр, який мав вплив на малі центри єврейства. Спочатку це були Ізраїль та Вавілонія, потім — Іспанія, Франція, Німеччина, країни Східної Європи. Така методологія вивчення історії диктує Дубнову необхідність поділити загальну історію єврейського народу на східну і західну.

Ці епохи у свою чергу автор також поділив на ряд періодів. Зокрема, епоху перебування євреїв на Сході він поділив на такі періоди: 1) Від 1200 до 233 р. до н. е., тобто до зруйнування Перської монархії греками; 2) від 233 р. до н. е. до 70 р. н. е., тобто від початку еллінізації ізраїльських земель до зруйнування Другого храму в роки іудейської війни проти римських загарбників; 3) від 70 р. до 1000 р. нашої ери. Цей період характеризується суперництвом між двома головними національними єврейськими центрами — в Єрусалимі та Вавілоні.

Такий же підхід у С. М. Дубнова до періодизації західної епохи в історії євреїв. Він розділив її також на 3 етапи: 1) від 1000 р. до 1500 р. В цьому періоді виділяється послідовно ряд національних центрів: іспанський центр єврейського національного життя, потім французький та німецький; 2) від 1500 р. до Великої французької революції 1789 р. Цей період характеризується існуванням двох національних центрів: 1) у Німеччині і 2) в Польщі та на Україні; 3) Від 1789 р. до першої світової війни 1914 р. В цей період виділяються два центри: німецький з своїм рухом хаскали та польсько-українсько-російський, де єврейська культура досягла високого рівня розвитку на мові «ідиш»[7].

У дальшій роботі над всесвітньою історією єврейського етносу С. М. Дубнов визначив 4-й період його історії, який характеризується виникненням нових національних центрів єврейства — в Америці та Палестині. Ця періодизація була покладена в основу його наступних досліджень.

Наприкінці XIX ст. С. М. Дубнов активізував працю над історією євреїв у Польщі, на Україні та в Росії. В результаті цього у 1901 р. з'явився «Підручник єврейської історії» у 3-х томах для юнацтва. Одночасно почала видаватися його ж «Загальна історія євреїв» (теж тритомна) як додаток до журналу «Восток» (1904—1906 рр.). Четвертий том був виданий під назвою «Найновіша історія єврейського народу. 1789—1881 рр».[8] У всіх цих працях вчений проводив ідею, що «єврейський народ сформувався в процесі пристосування до тих умов, у яких він жив». Але, щоб він зберігся як етнос, йому необхідна широка культурно-національна автономія в рамках тієї державності, в якій він живе. «Євреї скрізь утворюють не державу в державі, а націю серед націй,— писав Дубнов,— і як духовна або культурна нація єврейство не прямує ні до територіального, ні до політичного відособлення, а тільки й тільки до суспільної та національно-культурної автономії, до визнання історичної й психологічної необхідності національної еволюції єврейства і відстоювання своєї «автономності в усіх сферах життя». Ця концепція отримала повне пояснення у відомій статті С. М. Дубнова «Єврейство як духовна (культурно-історична) нація серед політичних націй»[9]. Ав-

[6] Дубнов С. Евреи // Формы национального движения в современных государствах.— СПб., 1910.— С. 86.

[7] Дубнов С. Что такое еврейская история? // Восход, 1893.— № IX—XII; 1893.— № XII.— С. 132.

[8] Дубнов С. Учебник еврейской истории. В 3-х т.— СПб., 1900—1901 : Всеобщая история евреев // Восход, 1901—1906; Новейшая история еврейского народа 1789—1881.— СПб., 1914.

[9] ВЕК.— Рига.— № 5 (8).— 1991.— С. 23—24.

тор поставив у ній таке кардинальне питання: «Чи може єврейство, залишаючись нацією в цілому, бути рідним елементом у політичних організмах, до яких воно входить? Або, іншими словами, чи члену єврейської нації, який живе в іншій країні, може бути властива любов до батьківщини, відданість її інтересам, тобто те, що зветься патріотизмом? На це дуже важливе питання С. Дубнов відповів у згаданій статті такими словами: «Вимагання євреями національної автономії в країнах, у яких вони проживають, не можуть іти так далеко, як вимоги ірландців чи поляків. Євреї, як стародавні жителі Європи вимагають для себе лише громадянської та політичної рівноправності. Як члени духовної чи культурно-історичної нації вони вимагають тієї національно-культурної автономії, яка повинна бути надана кожній нації, яка бажає розвиватися самобутньо... За умов задоволення цих двох вимог та природної прив'язаності євреїв до своєї другої батьківщини їх патріотизм в різних країнах не може підлягати сумніву. Єврей, який задоволений своєю батьківщиною, може і повинен бути патріотом країни, в якій проживає, залишаючись в той же час відданим сином своєї розпорошеної, але єдиної єврейської нації» [10]. Отже, підсумовував С. Дубнов, «єврейський духовний, культурно-історичний націоналізм не протистоїть загальногромадянським обов'язкам євреїв у країнах, де вони проживають. Вони всюди утворюють не державу в державі, а є нацією серед інших націй. Їх національні інтереси збігаються з політичними інтересами країни, де проживають».

С. М. Дубнов не сприймав ні сіонізм, ні марксизм. Він залишився відданим ідеї культурно-національної автономії, вважаючи що «євреї — це народ, домівкою якого є весь світ». Тому він боровся за таку автономію для російського, в тому числі й для українського єврейства.

Ця вимога стала програмною для «Єврейської народної партії» (Фолькспартай), заснованої Дубновим у 1906 р. Ця партія проіснувала до 1918 р., але великого впливу ніколи не мала [11].

Вчений активно виступав проти асиміляції євреїв. Він писав: «Асиміляція є не тільки відмовою від національних інтересів єврейства, а й запереченням індивідуальної свободи єврейської нації, її рівноцінності у міжнародній культурній сім'ї». Він вважав, що асиміляція є результатом соціальних забобонів. «Асимільований єврей,— це людина, яка підкоряє свою національну особу іншій нації,— писав С. Дубнов.— І з яких мотивів він би не виходив, він є жертвою несвідомого атавізму безправності, психологічної вразливості, яка стає й етичною вразливістю, тому що він покидає табір пригнічених, щоб приєднатися до верстви людей, що торжествує»[12].

Дубнов брав активну участь у громадському житті євреїв. Наприкінці XIX ст., відмовившись співробітничати як з сіонізмом, так і з «Бундом», він не переставав працювати для свого народу. Вчений був одним з організаторів Товариства для поширення освіти між євреями Росії, домагався створення для них національних шкіл, активно співробітничав з єврейськими літературним та історико-етнографічним товариствами, редагував щоквартальник «Єврейська давнина», який видавався останнім, брав участь у створенні ряду єврейських енциклопедій в Англії, Франції та Росії.

С. М. Дубнов був справді народним істориком. Він вважав, що народ повинен досконало знати своє минуле, оскільки таке «пізнання сприяє розвитку та зміцненню національної самосвідомості, гідності та самоповаги. Власне тому він багато разів перевидавав свій перший підручник з єврейської історії. У 1932 р. Дубнов писав: «Ціле покоління виховувалося на цій книзі, яка у російському оригіналі витримала 18

[10] Там же.
[11] Гутман С. С. Дубнов // Фолькс-штіме (мовою ідиш).— Варшава.— 1982.— 6 берез.
[12] Дубнов С. Еврейство как духовная нация...— С. 26.

видань»[13]. Цей підручник часто видавався у Німеччині, Польщі, а в перші роки радянської влади (1922—1923 рр.) — в Москві та Петрограді. У 1922 р. С. М. Дубнов переїхав з Петрограда в Ковно, а потім — у Берлін, де продовжував працювати над «Всесвітньою історією єврейського народу». Ця монументальна десятитомна праця була вперше видана німецькою мовою у 1925—1929 рр., а російською — у 1936—1939 рр. в Ризі. Назва цього твору повністю відповідає його змісту, формі та структурі. Слід підкреслити, що визначення структури, як і періодизації історії єврейського народу, є надзвичайно складною, порівняно з конструюванням структури історії інших народів, справою. Це тому, що майже дві тисячі років євреї розпорошені по багатьох країнах. Їм довелося пережити чимало національних катастроф та трагедій. Незважаючи на це, вони зберегли себе як народ, свою духовну цілісність і зв'язки з усіма общинами в різних державах світу. В цьому полягає феномен єврейського етносу та, відповідно, складність як періодизації так й її структури. Ці труднощі С. М. Дубнову вдалося подолати.

Після приходу Гітлера до влади у 1933 р. вчений переїхав до Риги. Там він продовжував працювати над своїми рукописами. Виступав як публіцист, викриваючи сутність фашизму. В одній із статей, надрукованій у журналі «Цукунфт» в 1937 р. в Парижі, він вимагав об'єднати всі сили єврейства в «Народний фронт» для боротьби з фашизмом. У листі до історика А. Черіковера у 1938 р., який боровся за повернення до ортодоксального іудаїзму і молитов, С. М. Дубнов писав: «Єдиною надією єврейства є прогресивні сили світу. Разом з ними треба боротися проти фашизму, інакше ми загинемо або будемо існувати поряд з усім людством»[14]. Напередодні другої світової війни паризькі ортодокси, очолювані А. Черіковером, видали збірку статей під назвою «На роздоріжжі», в якій закликали повернутися до консервативного іудаїзму, до духовного гетто та молитов. У відповідь на це С. М. Дубнов написав свою статтю для наступного тома цього збірника, в якій зазначав, що «не емансипація єврейства винна у зростанні фашизму... Вихід зі створеного становища не в поверненні духовного гетто, а в послідовній та безкомпромісній боротьбі проти фашизму»[15].

В Ризі Дубнов продовжував працю над своїми мемуарами, які він писав з 1921 р. Перші два томи їх були видані у 1934—1935 рр., третій — у 1940 р. З приходом фашистів цю книгу було знищено, а в 1954 р.— відновлено і видано Спілкою російських євреїв у Нью-Йорку.

Коли фашисти окупували Ригу, Дубнов був хворий. У вересні 1941 р. його заарештували. Незабаром, за вимогою члена юденрата Шліттера (з Відня), його ненадовго звільнили, а потім направили в гетто. Там він продовжував працювати над своїми спогадами та рукописом. 8 грудня 1941 р. його, за розпорядженням латвійського ката Данскопа, забрали з будинку, в якому він мешкав, і включили в чергову колону смертників. З ними він пройшов останній свій шлях. Професора С. М. Дубнова фашисти вбили в Румбуле, під Ригою, де загинули майже всі євреї столиці Латвії[16].

Так загинув відомий дослідник історії єврейського етносу Симон Маркович Дубнов — автор багатьох грунтовних праць, які увійшли в золотий фонд духовної творчості народу.

Одержано 14.10.91.

Рассказывается о жизненном и творческом пути известного историка — С. М. Дубнова, прежде всего анализируется его многолетняя плодотворная деятельность на поприще исследования сложного прошлого еврейского этноса.

[13] Гутман С. Вказ. праця.

[14] Эрлих В. Живым и только до конца (из книги «Жизнь с дедом») // ВЕК.— 1991.— № 5 (8).— С. 21—22.

[15] Там же.

[16] Там же.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Є. П. Шаталіна (Київ)

Експропріація селянських господарств в Україні у 1929—1932 рр.

Документи, що публікуватимуться в цій добірці,— лише невелика частка історичних свідчень про часи колективізаційного смерчу 1929—1932 рр. Тотальний характер колективізації, її насильницькі методи та репресивність обумовили політику «ліквідації куркульства як класу». Вона замінила попередню політику економічного витіснення заможних верств села, яка особливо енергійно почала провадитися в 1925—1928 рр., викликаючи швидке розселянювання. Тиск на селян із застосуванням усіх заходів, які вживала тоталітарна держава, позначився на соціальному складі селянства. Проведене у 1927 р. ЦСУ УСРР динамічне обстеження більш як 5,1 млн. селянських господарств визначило як куркульські (за сукупністю прийнятих статистикою соціально-економічних ознак) — 204,5 тис., або близько 4 %[1]. У 1929 р. визначені за цими ж ознаками найзаможніші господарства становили не більше 73 тис., або 1,4% від загальної кількості[2].

Отже, під час розгортання суцільної колективізації розкуркулювати фактично не було кого, тим більше ліквідовувати куркульство «як клас». Але в свої права вступив уже 1929 р.— рік сталінського «великого перелому». Різкий поворот до методів воєнного комунізму із заміною товарно-ринкових відносин продрозкладкою, примусове залучення селян до колгоспів, лінія на масове розкуркулення в суцільно-колективізованих районах (а фактично скрізь), непосильні хлібозаготівлі, штрафи і репресії за їх невиконання, репресивні податки, що накладалися на неколективізованих селян,— такі були складові елементи сталінської «революції зверху».

Якщо відійти від стереотипів в історії розкуркулення, що розглядалися в «Короткому курсі історії ВКП(б)», і поглянути на цей процес неупереджено, то побачимо, що навколо нього розгорталися головні події майже в усіх сферах соціально-економічного й політичного життя на селі. Як один з методів «закручування гайок», він породжував соціальну напруженість, викликав протистояння різних верств села, наганяв страх на людей бути розкуркуленим за будь-що і будь-коли. Все це створювало вкрай гнітючу морально-психологічну атмосферу, змушувало селян протестувати проти соціальної несправедливості й чинити прямий, нерідко збройний опір (до речі, ці питання ще мало досліджені).

У запропонованих документах відтворюються взаємопов'язані обставини у зв'язку з розкуркуленням. По-перше, в період «наступу на куркуля», після XV з'їзду ВКП(б) (грудень 1927 р.), ретельно готувався грунт для наступного етапу ліквідації його «як класу». Застосовувалися заходи надзвичайні (вилучення лишків хліба), економічні (податковий тиск), юридичні (позбавлення прав), адміністративні (примусове виселення), а також кримінальні — за ст. 127 Кримінального кодексу УСРР селян судили за приховування і непродаж на ринку власних запасів зерна.

---

[1] Україна : Стат. щорічник. 1929.— Харків, 1929.— С. 131.

[2] Сдвиги в сельском хозяйстве СССР между XV и XVI партийными съездами : Стат. сведения по сельскому хозяйству СССР за 1927—1930 гг.— М., 1931.— С. 67.

По-друге, з початком суцільної колективізації процеси розселянювання значно посилилися. Конфіскація селянської власності почала широко використовуватися з метою наочно показати сільському населенню долю всіх, хто протистоятиме колективізації. В цей переломний період термін «куркуль» остаточно політизувався. Держава, яка називала себе робітничо-селянською, не могла офіційно виступати проти селян. Тому репресивні заходи вважалися заходами проти куркульства. Знайти куркуля було неважко, оскільки більш заможні й менш заможні селяни були в кожному селі. Протиставлення їх якраз і становило суть соціальної політики сталінського партійно-державного керівництва на селі. За відсутністю достатньої кількості справжніх куркулів (тобто підприємців, які багатіли на визискуванні своїх односельців за допомогою як капіталістичних, так і докапіталістичних форм експлуатації), роль останніх виконували селяни, які власними руками досягли невеликого рівня заможності. Отже, план розкуркулення в кожному районі і в кожній сільраді виконувався за рахунок середняцьких верств селянства. Коли ж проти колективізації виступали селяни, майновий стан яких був настільки жалюгідним, що не давав жодних підстав зараховувати їх до куркулів, винахідливі партапаратники знайшли новий політичний жупел —«підкуркульник».

По-третє, причини, мотивування, претензії до селянина були настільки штучними, надуманими і безпідставними, що дивує їх застосування людьми із здоровим глуздом. На зборах партактиву Фастівського району на Білоцерківщині секретар райкому дав таку вказівку уповноваженим: «Викликай того, хто не хоче йти до колективу, візьми олівець та папір, запитай офіційно його прізвище, вік — і у нього ноги затрусяться» [3].

Як правило, місцеві власті копалися у дореволюційному минулому хлібороба, і якщо він тоді мав міцне господарство, орендував землю, використовував найману працю, а на час перевірки соціально-майнового стану цього вже не мав — його все одно зараховували до куркулів. Втім, і за радянської доби діяв закон про дозвіл оренди й найманої праці. Його скасували лише постановою ЦВК і Раднаркому СРСР 1 лютого 1930 р.[4] З цього часу місцевим органам влади надавалося офіційне право «боротьби з куркульством», з повною конфіскацією майна й виселенням за межі місця проживання. Характерно, що за рахунок проданого майна не тільки покривалася заборгованість селянина, а й певна частка надходила у неподільний фонд колгоспів як внесок бідняків і наймитів. Уряд нібито захищав неімущих, а, по суті, це зводилося до примітиву — розкуркуль сусіда й одержиш вигоду. У Березівському районі на Одещині у лютому 1930 р. розкуркулили 350 заможних господарств, а конфісковане майно вартістю 135 тис. крб. передали колгоспам [5].

Документи розкривають чимало драматичних ситуацій на селі, коли незаможники «по-праву» користувалися чужим добром. Як повідомляло керівництво Криворізької окружної контрольної комісії, «наймит та бідняк безбоязно вселявся у куркульську хату», а таких осель було вилучено по округу на початку 1930 р. близько 4 тис.— по кількості розкуркулених господарств [6].

Але моральність сільського трудівника ще не була витравлена до кінця гаслом «грабуй награбоване», навіть коли він і був бідним — совість не дозволяла. Тут вимальовується інше — народжувався новий пласт адміністративно-чиновницького апарату на селі, який мав фактично необмежену владу. У скарзі студента технікуму Г. М. Висоцького

[3] ЦДАЖР України, ф. 539, оп. 8, спр. 1329, арк. 136—137.
[4] Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927—1935 гг.— М., 1957.— С. 267.
[5] ЦДАЖР України, ф. 27, оп. 11, спр. 1557, арк. 75.
[6] Там же, ф. 539, оп. 8, спр. 1329, арк. 104—105.

до Г. І. Петровського у січні 1929 р. про розкуркулення й арешт батька наводиться на його запитання така відповідь голови сільради: «Це не твоє діло, ми знаємо, що робимо» [7]. Військовослужбовці Я. Коркін та О. Пахоленко, вражені беззаконням місцевої влади у селах Ново-Псковського району на Старобільщині, з обуренням писали Г. І. Петровському у липні 1931 р.: «Ця компанія заявляє — «що хочемо, те й робимо». І дійсно, захочуть кого-небудь розкуркулити — дають характеристику, а район затверджує» [8].

У документах зафіксовані численні факти свавілля, що межувало з прямим мародерством. За свідченням Білоцерківської окружної контрольної комісії, за квітень 1930 р. у всіх обстежених районах округу бригади по розкуркуленню, крім зерна, худоби, реманенту, забирали також горщики, ложки, лампи. В бідняка Свінтицького взяли подушку, нитки й пляшку, в селах Мазепинці та Михайлівка у розкуркулених забирали все — аж до брудної білизни, у селі Романівка бригадир Деркач забрав у селянина горох з миски, в селі Березні робили погроми у дворах, били меблі, палили рухлядь і здійснювали інші безчинства. Наведені приклади свідчать про те, що розкуркулення торкнулося середняків і бідняків [9].

Частина документів добірки свідчить про відчайдушну боротьбу селян за своє існування, соціальну справедливість, право господарювати на землі. Виборювали таке право у 1929 р. й артільники у Велико-Бурлуцькому районі на Харківщині. Це була одна із спроб селян скооперувати свою працю, доцільність якої була визнана й Укрколгоспцентром, бо господарювали вони непогано. Від колгоспної системи артілі відмовились і за це їх ліквідували, реквізувавши все майно [10]. Здавалося б, місцеві власті повинні були заохочувати прибуткові господарства, але оскільки вони були незалежними, не вписувалися у стандарт, то Куп'янський окрвиконком їх знищив. Виходить, не за хліб він піклувався, а за те, щоб не було самостійного хазяїна на землі.

За що розкуркулила трьох селян у березні 1932 р. Дружнянська сільрада Бородянського району на Київщині? За те, що вони не вивезли гній на поле, не підготували реманент, не перечистили посівне зерно, а також не виконали завдання по хлібу і картоплі [11]. Якщо врахувати, що це була голодна весна 1932 р., а неспроможність селян до роботи і до сплати податків не бралася до уваги, то і покарання було безжалісним. Їх господарства безпідставно визнали заможно-куркульськими, відібрали землю, худобу, реманент, все майно передали колгоспу, а сім'ї виселили за межі села. Така доля спіткала багатьох хліборобів і вони переставали бути ними.

За численними зверненнями селян про допомогу проводилися перевірки їх справ. Різні установи інспектували становище на місцях, і коли розкривалися факти беззаконня, винуватців карали. Несправедливо ж розкуркулені та засуджені селяни звільнялися від ув'язнення. Так, касаційна колегія Верховного суду УСРР у травні 1932 р. скасувала вирок Верхньо-Теплівського народного суду на Харківщині від 4 червня 1931 р. щодо «куркульської» сім'ї Куриліних, і виправдала їх [12]. У серпні 1932 р. був звільнений з-під варти селянин Г. Й. Калінчук, який, виявляється, «і куркулем ніколи не був», як визначив Верховний суд республіки. А до цього Дніпропетровський обласний суд у березні того ж року засудив його на 4 роки позбавлення волі з висилкою за межі України на 5 років і обмеженням у правах на 3 роки та конфіскацією майна на 300 крб.[13] Отже, була на світі й правда,

[7] Там же, ф. 1, оп. 5, спр. 346, арк. 33.
[8] Там же, оп. 7, спр. 145, арк. 66—67.
[9] Там же, ф. 539, оп. 8, спр. 1329, арк. 19—25.
[10] Там же, ф. 1, оп. 5, спр. 347, арк. 110.
[11] Там же, оп. 8, спр. 333, арк. 50.
[12] Там же, ф. 24, оп. 8, спр. 3587, арк. 58.
[13] Там же, спр. 3532, арк. 163.

хоч і не завжди, на жаль, перемагала, як засвідчують документи, усі складності тогочасного життя.

Хвиля свавілля швидко охоплювала навіть ті здорові сили суспільства і законності, які протистояли сталінщині в цей період, хоча й самі вони попадали у круговерть репресій. Нерідко захист і відновлення прав селянина розцінювалися як пособництво куркульству, дедалі важче було доводити до справедливого вирішення сфабриковані справи. Особливо тяжким був кінець 1932 р., коли на Україні працювала надзвичайна хлібозаготівельна комісія Молотова. Наркомат юстиції 9 листопада 1932 р. розіслав таємний циркуляр «Про активізацію роботи органів юстиції в боротьбі за хліб» [14], де прямо звинувачувалися не тільки правління колгоспів, які «на ділі є куркульською агентурою.., виявляють гнилий лібералізм», а також заготівельний та адміністративний апарат.

В цьому документі була загроза покарання і працівникам органів юстиції. Прокуратурам пропонувалося розглядати «хлібозаготівельні справи» протягом 3-х днів, а судам — 5 днів. «За найменшу тяганину в цих справах вживати репресивних заходів до винних осіб»,— вказувалося в циркулярі. як, до речі, і необхідність «політизації» роботи установ юстиції. В такій обстановці розраховувати на справедливість не доводилося, тим більше, що 11 листопада 1932 р. Раднарком УСРР видав під грифом «оголошенню в пресі не підлягає» постанову й інструкцію до неї (тут публікується) з настановами рішуче долати «опір куркульських господарств хлібозаготівлям», застосовувати найжорстокіші заходи, в тому числі й «продаж усього майна, арешт і виселення за межі області» [15]. Вже тих нещасних «куркулів» і сліду не було, а їх все згадували. Селянство вимирало з голоду, а його все розкуркулювали, судили, висилали, як і п'ять років тому.

Визначення кількості ліквідованих під час суцільної колективізації селянських господарств потребує спеціального дослідження. У січні 1934 р. на XII з'їзді КП(б)У П. П. Постишев назвав цю цифру — близько 200 тис. господарств [16]. Однак вона підозріло схожа на кількість господарств, оголошених статистичними органами куркульськими у 1927 р. Вивчення динаміки селянських господарств показує, що зникло набагато більше селянських дворів. Спочатку вони знищувалися шляхом продажу майна з торгів за невиконання довільно встановлених державою «зобов'язань» по хлібозаготівлях, несплату руйнівних для господарювання індивідуальних (експертних) податків, «немотивований» забій власної худоби напередодні її усуспільнення. Потім розгорнулася кампанія по «ліквідації куркульства як класу». Після цього одноосібні господарства гинули під податковим тягарем, а їх власники часто подавалися у міста, на новобудови. Нарешті, причиною зникнення дворів (а в 1933 р.— цілих сіл) стала передчасна смерть господарів внаслідок голоду і епідемій, викликаних голодом.

Статистичні дані свідчать, що нормальний процес зростання селянських господарств під впливом демографічних та інших факторів після 1927 р. припинився. Замість зростання кількість селянських господарств на Україні почала швидко скорочуватися. За 1928—1929 рр. зникло 70 тис. господарств. За 1930—1931 р., коли розкуркулювання відбувалося найбільш інтенсивно, зникло 282 тис. господарств. Всього за ці чотири роки кількість господарств у республіці скоротилася на 352 тис. Це не означає, звичайно, точну цифру розкуркулених господарств. Адже під впливом природного приросту населення відбувалося зростання кількості господарств, яке певною мірою компенсувало втрати від розкуркулення.

---

[14] Там же, оп. 13, спр. 81, арк. 31 зв.— 33.

[15] Там же, арк. 34.

[16] XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України, 18—21 січня 1934 року: Стеногр. звіт.— К., 1934.— С. 176.

Репресії 1928—1931 рр. торкнулися (за умови, що середня кількість членів селянської родини становила від чотирьох до п'яти) щонайменше півтора мільйона чоловік. У 1932—1933 рр. селянські родини гинули внаслідок викликаного надмірними хлібозаготівлями голоду.

Спрямованість «соціалістичних» перетворень на селі була одна: вибити із селянина почуття хазяїна-хлібороба і перетворити його на політично безправного й економічно залежного від тоталітарної системи виробника сільськогосподарської продукції в одержавлених колгоспах. Найактивніших товаровиробників, які змогли скористатися періодом непу, щоб підняти своє господарство, безжалісно знищили.

Документи, що подаються в цій добірці, опрацьовано згідно з існуючими правилами публікації. Повністю збережено стилістику селянських листів, виправлені лише орфографічні помилки. Всі особливості документального тексту подано у примітках.

* * *

Док. № 1

Із звіту Ізюмського окрвиконкому ВУЦВКу про політику щодо заможного селянства після XV з'їзду ВКП(б) *

11 січня 1929 р.**

Таємно

I. Хлібозаготівля

1. Під час хлібозаготівельної кампанії на початку року (січень—лютий) для одержання більш реальних результатів використовувалися такі заходи:

а) матеріальна заінтересованість усієї селянської маси шляхом відпуску товарів, насамперед здавальникам хліба;

б) обхід по дворах селян членами правління та кооперативним активом із закликом здавати лишки хліба на зсипні пункти;

в) розширення системи путівок;

г) проведення періодичних зборів кооперативного активу, членів пайовиків, с/г і споживчої системи кооперацій, з питаннями про хлібозаготівлі та ін.;

д) занесення на чорну дошку злісних утримувачів хліба.

---

* В архіві збереглися подібні звіти майже всіх окрвиконкомів, цінність яких полягає в тому, що вони висвітлюють час «наступу на куркуля» і підготовку до наступного етапу — «ліквідації куркульства як класу» в ході суцільної колективізації. Схожість цих джерел не випадкова. Ще у грудні 1928 р. за директивою ЦВК СРСР організаційний відділ ВУЦВК надіслав окружним виконкомам розпорядження під назвою: «Програма вивчення практики наступу на куркуля за час після XV партз'їзду». Згідно з цією програмою пропонувалося детально проаналізувати практичну роботу місцевих органів влади щодо заможного селянства з таких питань: хлібозаготівля, селянська позика, самообкладання, посівна кампанія, землевпорядження, розвиток соціалістичних елементів на селі, економічні та політичні наслідки наступу на куркуля, оцінка стану і роботи радянського апарату (ЦДАЖР України, ф. 1, оп. 5, спр. 385, арк. 1—3). Частково опубліковані тут звіти свідчать, що розкуркулення, позбавлення прав, волі, висилка за межі України та інші репресивні заходи застосовувалися ще до суцільної колективізації, а постанова ВУЦВК і Раднаркому УСРР від 3 липня 1929 р. «Про поширення прав місцевих Рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань і планів» (Вісті ВУЦВК.— 1929.— 14 лип.) тільки «узаконила» такі дії. Під час суцільної колективізації, коли ліквідацію заможних селян «як класу» проголосили офіційно, ці процеси значно посилилися.

** Дата одержання звіту у ВУЦВКу.

Але коли вказані методи не дали належних результатів у справі виконання хлібозаготівельного плану по округу (березень — травень), окрвиконкомом були вжиті заходи «надзвичайного характеру» щодо злісних утримувачів лишків зерно-хліба, якими в більшості являлася заможно-куркульська частина селянства, шляхом примушення їх до вивезення на зсипні пункти лишків, що були в них, а також притягнення їх до відповідальності по ст. 127 Кримінального кодексу УСРР.

Одним з методів виявлення запасів зерно-хліба було шукання амбарного шкідника — «довгоносика» *, що, правда, не мало масового характеру, але, проте, дало позитивні результати, оскільки господарства, в яких були виявлені запаси зерно-хліба, примушувалися до вивезення його на зсипні пункти. Як стимул до вимушеного вивозу запасів зерно-хліба був тиск на заможну і куркульську частину селянства по лінії виконання ними таких видів платежів, як ЄСГП **, самооподаткування, стягнення прострочених позик, а також збирання повного кооперативного паю, здавання відміру (борошна) власниками млинів та ін.

Як надзвичайні заходи, так і заходи економічного тиску були спрямовані, головним чином, проти заможної і куркульської частини населення, але разом з тим слід зазначити, що цими заходами була також ущемлена значна частина середняцьких і деяка частина бідняцьких господарств, що викликало з боку останніх невдоволення хлібозаготівельною кампанією.

Під час нової хлібозаготівельної кампанії, починаючи з серпня 1928 р., з відміною всіляких надзвичайних заходів, почали застосовувати заходи економічного характеру, тобто тиску по лінії стягнення платежів і різних зобов'язань, методи економічної заінтересованості, а також громадського впливу. Так, наприклад, селяни, які злісно не здавали на зсипні пункти лишків зерно-хліба, позбавляються одержання товару в кооперативних товариствах, а тих, хто вивозить свої лишки на базар і продає їх за спекулятивними цінами — виключають із складу пайовиків і припиняють їм продаж товарів, відповідно постанови кооперативного активу, з вивішуванням списків таких осіб на видних місцях для відома всього селянства.

Вищевказані заходи у більшості випадків застосовуються до куркульського та заможного прошарку і дають позитивні наслідки.

2. Застосування 127 ст. Кримінального кодексу УСРР (107 ст. КК РСФРР) під час заготівельної кампанії проводилося щодо злісних утримувачів і приховувачів зерно-хліба, які зловмисно не бажали вивозити на ринок своїх лишків, за скуповування і продаж зерно-продуктів за підвищеними цінами та ін. Кількість розглянутих справ нарсудами за вказаною статтею Кримінального кодексу, за категоріями злочину підсудних і соціальним станом засуджених, за свідченнями, що є в окрсуді, характеризується такими даними ***.

---

* «Довгоносиками» у народі називали селян, які в ямах ховали хліб. Шукали його за допомогою спеціального довгого щупа під час масових обшуків. Щоб запобігти приховуванню зерна, з селян брали підписку про обов'язкову здачу лишків. У протилежному разі їх зараховували до «ворогів радянської влади».

Посилання на «амбарного шкідника», тобто комаху, цілком відповідало реаліям життя: здійснювати масові обшуки рекомендувалося під виглядом кампанії по знищенню сільськогосподарських шкідників.

** Єдиний сільгосподаток.

*** Не публікується. В таблиці № 1 зазначається, що протягом 1928 р. по ст. 127 Кримінального кодексу УСРР народними судами Ізюмського округу було притягнуто до судової відповідальності 68 осіб, з них 29 заможних селян, 25 середняків, 5 бідняків. Всі вони обвинувачувалися в приховуванні лишків хліба, скуповуванні, продажу зерно-продуктів за підвищеними цінами (ЦДАЖР України, ф. 1, оп. 5, спр. 385, арк. 6).

Між тим, у рішеннях пленумів ЦК ВКП(б) (11 квітня, 10 липня 1928 р.) вказувалося на недопустимість застосування таких заходів, як обходи дворів і конфіскація хлібних лишків, заборона вільної ринкової купівлі-продажу, нав'язування облігацій селянської позики при розрахунках за хліб та промтовари, адміністративний

Лишки, виявлені у кожного з підсудних, у більшості випадків не еребільшували 500 пуд., але траплялися випадки засудження за евипуск на ринок зерно-хліба і в кількості від 80 пуд.

Під час розгляду вироків нарсудів Верховним судом в порядку агляду було виявлено, що продаж маслянистого насіння і купівля ерно-продуктів проводилися підсудними без ставлення мети спекуяції, а тому щодо 17 засуджених Верховним судом вироки були ідмінені і тільки один вирок — за скуповування за підвищеними ціна-ми 60 пуд. зерно-хліба Верховним судом був затверджений. Крім ього, Верховним судом і касаційним відділом окрсуду були відмінені ироки щодо ущемлених цією статтею всіх бідняків, 15 середняків і заможних. Заходи соціального захисту, які застосовувалися щодо ищевказаних засуджених, були такі (таблиця № 2) *.

З даної таблиці видно, що найбільше використовувалося умовне асудження (37,7%) і позбавлення волі від і до 3 місяців (36,6%), отім ідуть: позбавлення волі строком на 6 місяців (11,48%), штраф 6,56%), громадський осуд і попередження (4,99%) і позбавлення олі строком на один рік (3,28%). Крім вказаних заходів, вживалися такі: конфіскація всього чи частини лишку зерно-продуктів, конфіскація частини майна на суму від 2 до 1000 крб. і т. ін. У двох засуджених нарсудом було конфісковано коней, а в одного підсудного — комору і коня. Лишки зерно-продуктів, не конфісковані вироками судів, ропонувалося здавати у місцеві кооперативи за встановленими цінами. Щодо торговців і заможних селян вживалися заходи: позбавлення олі — 19, умовного засудження — 9, штрафу — 1 і громадського осуу — 2, а з додаткових заходів: конфіскація частини майна — 16, лишів зерно-продуктів — 7, конфіскація коня і комори — 1, шкіри — 1.

Перекручення, що їх допускали деякі суди в цьому напрямі, виравлялися Верховним судом і касаційним відділом окрсуду, зокрема, були відмінені вироки про конфіскацію коней і комор. Загалом з ищевказаної кількості вироків було відмінено в цілому з припиненням справи щодо 26 засуджених і змінені вироки щодо 7 засуджених. Зміна постанов нарсудів полягала головним чином у заміні реального позбавлення волі умовним, а також у зменшенні [частини] конфіскованого майна. 9 вироків щодо 19 засуджених були відмінені у порядку нагляду Верховним судом, з них — 8 вироків, поданих головою окрсуду через прокуратуру республіки.

3. Біднота і батрацтво у своїй більшості беруть активну участь хлібозаготівельній кампанії. В минулу заготівельну кампанію участь х проявлялася в тому, що вони під час проведення надзвичайних аходів виявили сховані заможною і куркульською частиною запаси ерно-хліба, а в нинішню кампанію в усіх районах при кооперативах рганізовані групи бідняцького активу, які закупляли хліб по дворах. Крім цього, біднота деяких сіл сприяла збільшенню хлібозаготівель особистим прикладом і вивозила частину лишків на зсиппункти. Так, наприклад, біднота сіл Михайлівки і Геївки Андріївського району —6 січня ц. р. організовано з червоними прапорами вивезла на зсиппий пункт 700 пуд. хліба.

Проте слід зазначити, що останнім часом з боку бідноти помічається ослаблення в справі допомоги виконання плану хлібозаотівель...

За голову Ізюмського окружного
виконавчого комітету *КУЗЬМЕНКО*
За секретаря *ЖМИРЬ*

ЦДАЖР України, ф. 1, оп. 5, спр. 385, арк. 5, Оригінал.

иск і т. д. («Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927—1935.— М., 1957.— С. 47, 4). Водночас підкреслювалася необхідність продовження лінії «наступу на куркуя», однак під її дію підпадали здебільшого середняцько-бідняцькі верстви села.

* Таблиця № 2 не публікується, оскільки її зміст викладений у тексті документа.

Док. № 2

Скарга студента педагогічного технікуму Г. М. Висоцького до Г. І. Петровського про арешт його батька в селі Петрове на Криворіжжі за несплату сільгоспподатку

29 січня 1929 р.*

Жалоба

тов. Петровському від Грицька Максимовича Висоцького

Шановний і уважаємий Григорій Іванович! Порадьте мені, що мен можна зробити з таким горем, яке трапилося неожиданно моєму батькові Максимові Трефіловичу Висоцькому. Але воно тяжке не лише батькові та його сім'ї, а й мені, хоч я й не лічуся членом цієї сім'ї тому що я відділився від нього. Але мені шкода свого батька як труженика-хлібороба, а також шкода, що існує й до цього неправда якій пора давно вже вмерти. Сам я вчуся в педагогічному технікумі, а батько залишився сам з своєю сім'єю, яка складається з 5 душ. Із цієї сім'ї батькові 54 роки, матері 55 років і в них залишилося три дочки від 12 до 17 років. Господарство вони мають таке: одна коняка корова, хата, сарай, клуня, віз, плуг, борона, 1/2 жатки, 1/2 соломо різки і 3 вівці.

І ось, коли нам дали відпуск на зимову перерву, я поїхав до своїх батьків на село погостювати, тому що, де родився, то туди й тягне Але встреча моя була не весела, а плачевна. Плачевна вона була че рез те, що коли я ввійшов у хату, то мене вкрили сльозами, що нема батька — забрали в темницю на 4 місяці за налог, який наложили в розмірі 175 крб. за оте господарство, що в нас є. І батько 55 крб заплатив, а за останні його забрали в темницю без всякого попередження, а просто вечором прийшли, описали, а на другий день і суд І зараз після суду заперли у темницю як якого-небудь бандита, котрий украв що-небудь, чи вбив кого.

Після плачу я розпитав, чи подавали заяву куди, чи ні. То мен відповіли, що подавали, але нічого не помоглося, людям поскидали, а нам — ні. А через що, то хто й зна, через що. Коли я пішов до сільради та запитав голову сільради, та запитав його, то він сказав просто якимсь жандармським голосом, що «це не твоє діло, ми знаємо що робимо».

Не одержавши відповіді від голови, я звернувся до членів налогової комісії. То вони мені відповіли так, що коли розбирали твого батька заяву, то голова сільради сказав так, що «з Максима Висоцького не знімати нічого, я з нього шкуру зніму. Коли сина є за що вчити на червоні студенти, то хай плате й налог». Це один факт. Потім другий факт мені члени сільради сказали такий, що «твого батька назначили в експерти** й наклали налог через те, що коли назначали його в експерти, так він купив закона про сільхозналог і доказував голові сільради, які господарства можуть належати до експертного, а які ні». І от голова сільради на засіданні налогкомісії сказав: «Я його навчу як з законами носитися». Отак партієць каже за те, що мужик докопався до закону. Коли я став розпитуватися, чи він дійсно партієць пролетарської сім'ї, але ж вийшло не так. Голова нашої сільради — бувший ярий повстанець і дворянського походження. Далі, голова райвику нашого — син пана Шуйського, але перейменував своє прізвище далі, переписчик по налогу, який мав до революції 50 десятин землі примазався до власті. При розборі заяви мого батька про налог сказав, що «в нього джерело здорове, він заплатить 300 крб.».

Це, товариші, що, правда в нас така, коли мій батько з 17 років

---

* Дата відправки скарги до Криворізької окружної робітничо-селянської інспекції.

** Йдеться про оподаткування експертним податком.

служить у панів, мав до революції 7 десятин землі, в імперіалістичну війну був 3,5 роки на службі, де покинув 8 душ сім'ї, де трудоспособна була лише мати. Потім, коли проходили німці, то під цькуванням кулаків мого батька збили були до смерті. Далі, коли було повстання, то теж хотіли вбити за те, що уговорював молодий авангард, щоб не йшов у повстання. І взагалі, починаючи з часу революції й існування совєтської влади до 1928 року ніхто не зачіпав, а лічили всі як захисника совлади. Але в 1928 р., коли заступив у нас головою сільради оцей повстанець, голова райвику пан Шуйський, то зразу виявили, що мій батько куркуль, ворог совєтської влади.

Після сказаного я Вас прошу, батьку наш, захисник диктатури пролетаріату, прошу ще раз Грицько Іванович, що, прочитавши цього листа, Ви дасте мені зараз відповідь, тому що я, як студент, студент пролетарського колективу, не можу терпіти цієї неправди. Я їх скасую, тут не будуть вони партійцями й головами з буржуйським духом, а керувати масами пролетаріату.

Але дайте мені совіт, як батька вирвать, який попав за неправду в темницю. Коли ж, може, я неправдиво думаю, і мій батько належить до куркуля, глитая, то тоді напишіть мені, що я маю куркульські думки й не можу бути в лавах червоного студентського колективу, я вийду з нього. А коли я прав, то на все дайте відповідь. Про те, що мій батько жив так, як я описав до революції й зараз, розписуються слідуючі товариші: А. Висоцький, С. Мжара, П. Полиско, В. Йосип, Н. Бєлаш *.

Адреса моя така: на Криворіжжі, Катеринославська залізниця, станція Зелена, село Петрове Петрівського району Грицькові Максимовичу Висоцькому **.

ЦДАЖР України, ф. 1, оп. 5, спр. 346, арк. 32—36. Оригінал. Рукопис.

---

* Підписи цих осіб під листом студента власноручні.

** За розпорядженням ВУЦВК, а також Криворізької окрКК—РСІ справу розглядала на своєму засіданні секція робітничо-селянської інспекції при Петрівському райвиконкомі і 13 червня 1929 р. ухвалила: «Розслідувавши справу та доповнивши матеріал на зборах, виявлено, що при проведенні податкової роботи та в час оподаткування господарство Висоцького мало: 2 вола, 1 корову, 4 овець, сіялку, жниварку, букер, плуг та віз, а також молотарку № 2, за нормами оподаткування 56 крб. 56 коп. Нараховано було податку 175 крб. 10 коп. 23.II. 1929 р. йому скинуто 120 крб., решта залишилась до виплати, а батько Висоцького притягався до судової відповідальності за невиплату решти с/г податку. Що торкається службових осіб: голова сільради Бродовой — з роботи знято, справа про котрого ведеться органами ОДПУ (факт перебування в повстанні стверджується). Факт про те, що голова РВК Кошулько — син пана Шуйського — не ствердився. Також і переписчик с/г податку Компанієць Б., батько якого мав до революції не 50 дес. землі, а 15 дес., користувався лише своєю працею — написане в скарзі не ствердилося. Справу залишити без наслідків. Про наслідки повідомити скаржника. Витяг оригіналові відповідає. Секретар РСІ Ємченко» (ЦДАЖР України, ф. 1, оп. 5, спр. 346, арк. 30).

На засіданні контрольної комісії були присутні 25 членів секції РСІ, а також 115 селян. 8 жовтня 1929 р. голова Криворізької окрКК—РСІ Міщенко повідомив ВУЦВК про закінчення справи. Судячи по наслідках перевірки, все ж таки лист сина на захист свого батька містив правду, бо просто так сільгосподаток у ті часи селянину не скорочували.

Док. № 3

Із звіту Кременчуцького окрвиконкому ВУЦВКу про економічне, політичне та правове обмеження заможних селян

20 лютого 1929 р.

Таємно

...Форми та якість керівництва з боку радорганів проведенням мероприємств партії й радвлади щодо наступу на куркуля вживаються в щоденній роботі такі: а) позбавлення куркулів та їх сімей виборчих

прав, не допускаючи їх до участі в роботі Рад, громадських організацій, кооперативних організацій та загальних зборах виборців. Це позбавляє куркулів можливості брати участь в громадському житті й паралізує їх вплив на несвідому частину населення. Якщо декому із них пощастить залишитись непозбавленим виборчих прав, то біднота його виявляє й ставить до відома радорганів, після чого врешті-решт його позбавляє прав; б) виявлення всіх об'єктів прибутковості, що їх мають куркульські господарства та оподаткування їх в експертному порядкові, жорстока класова лінія в справі вирішення скарг, що подають куркульські господарства про зниження їх податку. Своєчасне стягання податку та вживання примусово-репресивних заходів до неплатників податку; в) виявлення приховування земельних лишків у куркулів та передача таких до земельного фонду; г) виявлення орендної землі, яку орендують кулацькі господарства, та оподаткування її за рахунок господарств куркулів і боротьба з кабальною орендою; д) складання трудумов на батраків, що працюють в куркульських господарствах, боротьба з кабальними умовами та з порушенням трудумов; є) позбавлення прав куркульських господарств на одержання ними с. г. кредиту та допомоги під час посівних кампаній; ж) позбавлення прав на одержання кредиту за землеустрійні роботи, вживання примусових заходів до стягнення коштів за землеустрій та не допускаючи їх до утворення хуторської й отрубних форм господарювання; з) під час вирішення справ по земельних суперечках як сільради, так і судземкомісії додержуються жорстко-класової лінії, внаслідок чого справи в переважній своїй кількості вирішуються позитивно для бідноти; і) проведення самооподаткування населення за класовим принципом. Весь тягар самооподаткування лягає на заможні кола населення, в той час, коли біднота зовсім звільняється. До неплатників-куркулів вживаються з боку радапарату примусові заходи; к) позбавлення куркульських господарств вступати до кооперативних організацій, сільськогосподарських об'єднань (колективи, артілі тощо) та одержання ними в кредит складних с. г. машин; л) накладання адмінпорядком штрафів на куркульські господарства в максимальному розмірі за порушення ними обов'язкових постанов; м) позбавлення куркульських господарств лісоматеріалу на пільгових умовах та випасу скоту в державних лісах; н) оподаткування всіх об'єктів прибутковості заможних господарств, особливо нетрудових та негосподарських прибутків; о) під час реалізації держпозик така розповсюджується, головним чином, серед заможної групи господарств.

Всі перелічені чинники являються реальними заходами радапарату в щоденній його роботі в справі виконання міроприємств партії та радвлади щодо наступу на куркуля.

Безперечно, що заходами лише одного радапарату в цій справі досягнути максимального ефекту неможливо, тому необхідно організувати всю бідноту й середняцтво навколо місцевих органів влади, й за їх активною допомогою можна лише здійснити в життя ті міроприємства партії й радвлади, що вони їх намітили в боротьбі з куркулем.

ЦДАЖР України, ф. 1, оп. 5, спр. 385, арк. 229—230. Оригінал.*

---

* Супровідний лист до звіту підписаний секретарем окрвиконкому Лянним та зав. відділом таємного листування Орленком.

Док. № 4

Заява уповноважених від трьох скооперованих артілей у Велико-Бурлуцькому районі на Харківщині до ЦВК СРСР проти розкуркулення за господарювання поза колгоспом

1 квітня 1929 р.

Всесоюзному центральному виконавчому комітету *
Уповноважених с/г артілей «Свободный труд», «Червоний плуг» і «Союз труда» 1-ї Гниличанської сільради В.-Бурлуцького району Куп'янського округу Харківської губернії (Україна) Ситникова Трохима Семеновича і Купіна Андрія Хомича **

Заява

Артілі організувалися з бідняцько-середняцьких господарств на землях Держфонду з 1923 р. Землі являли собою голий цілинний степ. З 1924 р. ми усуспільненим шляхом почали обробляти й піднімати степ і на відведених кожному садибах почали будувати житло й надвірні будівлі, перевозячи їх за 50 верст. Урожаї внаслідок стихійного лиха і степу одержували неважні. Ні один агроном, ні адміністративне око не вказали на неплановість наших будов, а якщо і були, то були більше схожі на зятя, який приїхав до тещі — поупадає, похвалить і поїде.

12 сього січня комісією по обстеженню колгоспів по округу нашій артілі та іншим було запропоновано прийняти новий статут, який вимагав майже повного знищення індивідуальних господарств за рахунок нагромадження загальноколективного. Селянство, не зживши традицій власності, побоялося прийняти статут. Комісія постановила артілі ліквідувати, землю передати в розпорядження земорганів. Ми просили залишити нам земельну норму, а зайву відібрати, але земорганами у цьому проханні відмовлено. Й, навпаки, створена ліквідкомісія, що аж до борін відібрала с/г інвентар, частину посівного зерна, а також внесла в ліквідбаланс озимі посіви. Одним словом, залишила ні з чим. А що забрала від нас — оцінила в 1/3 вартості.

Земорганом, незважаючи на сувору зиму, надіслано від 27 березня ц. р. розпорядження — до 1 квітня піти геть в свої товариства, землі в яких виявилися давно поділені між малоземельними, і нам повернути їх ні в якому разі не вдається. Ми чотири рази зверталися до ВУЦВКу, останній писав окрвиконкому — негайно припинити ліквідацію до їх обстеження, але в дійсності позитивного нічого не видно ***.

Займаючись винятково сільським господарством, вбачаючи посівкампанію на носу, й не маючи не тільки землі для посіву, а навіть

---

* На поданій у ЦВК СРСР заяві є така резолюція: «Всі земельні справи у межах УСРР, у тому числі справи про сільгоспколективи підлягають вирішенню органів УСРР, рішення яких можуть бути оскаржені до ВУЦВК включно. Рішення ВУЦВК з названих справ є остаточними й оскарженню не підлягають. Секретар голови ВЦВК (підпис). 8.IV. 1929 р. «Заява була переслана до ВУЦВК на розгляд.

** Повноваження Т. С. Ситникова та А. Х. Купіна засвідчені дорученням від 29 березня 1929 р., виданим їм членами артілей.

*** Дійсно, крім листів ВУЦВК та Наркомзему, 26 березня 1929 р. голова ВУЦВК Г. І. Петровський особисто звернувся до Куп'янського окрземвідділу з листом такого змісту: «На додаток до відношення НКЗ з 14.II. 1929 р. № 114, надсилаємо заяву уповноважених 4-х артілей — «Червоний плуг», «Свободный труд», «Труд» і «Союз труда», що утворені: три у 1923 р., одна — в 1921 р. і які Ви ліквідуєте, забираючи все майно і не допускаючи їх проводити весняний засів. Беручи на увагу, що ліквідація артілей негативно відіб'ється на проведенні весняної посівкампанії, враховуючи, що в них і озимий посів (за словами уповноважених), що землю вже підготовлено до весняного посіву, прохаємо:

1) припинити ліквідацію зазначених артілей, допустивши їх до засіву полів;

2) надіслати в цій справі в терміновому порядкові докладний висновок.

Ця справа стоятиме на засіданні Президії ВУЦВК після перевірки її Наркомземом.

Додаток: Заява. Голова Всеукраїнського центрального виконавчого комітету — Петровський. № 2168» (ЦДАЖР України, ф. 1, оп. 5, спр. 347, арк. 103).

посіяного, не важко уявити, в якому стані знаходяться вищезгадані члени артілей, а їх на сьогодні 600 їдців, 64 двори, причому будівлі більш як половина глинобитні й знести їх без повного збитку неможливо.

Просимо пожаліти нас і дати нам рішуче розпорядження, оскільки більше засобів для клопотання вже нема. А в правдивості своєї заяви згодні відповісти за законом. Чекаємо відповіді *.

Уповноважені — *СИТНИКОВ, КУПІН.*

ЦДАЖР України, ф. 1, оп. 5, спр. 347, арк. 110. Оригінал. Рукопис.

---

* 23 березня 1929 р. лист Г. І. Петровського із заявою уповноважених артілей були розглянуті на засіданні президії Куп'янського окрвиконкому, який підтвердив рішення В.-Бурлуцького райвиконкому від 23 січня 1929 р. про ліквідацію цих артілей. Райвиконкому запропоновано було оголосити статутні умови членам артілей, на підставі яких вони зможуть вступити до знов організованих. Для тих, що не побажають вступити до нових колгоспів, пропонувалося виділити земельні ділянки з фонду земель Комісарівського СОЗу з проведенням посівкампанії тільки наступної весни 1930 р.

Г. І. Петровському (на його № 2168) Куп'янський окрвиконком відповів 8 квітня 1929 р., зокрема, зазначаючи, що «ліквідація 4-х с/г артілей у В.-Бурлуцькому районі вже закінчена. Земля колишніх 2-х артілей прирізана до існуючих по сусідству комун. Комуни в своєму складі в цьому році збільшуються на 60—100%. Землі 2-х других артілей об'єднані в один масив і зараз передані знову організованій артілі з бідняцько-середняцьким складом. Всім колишнім членам ліквідованих артілей вказані під розписку кожного двору вільні участки землі, які вони можуть цілком використати в цю весняну кампанію. Більше половини з них ще не порвали господарювання, що зв'язане зі старим господарством та землекористуванням, куди вони зараз і перебираються. Таким чином, наслідки ліквідації зовсім не відбиваються на весняному засіві.

Ліквідація зазначених артілей виникла з таких причин:

1) артілі з 1924 р. не усуспільнили ні одного процесу або моменту свого господарства;

2) всі довготермінові кредити розподіляли на їдців;

3) ревізійні акти обслідування на загальних зборах приймали, виносили постанову, щоб набрати колективності в роботі, а потім збирали другі збори, де постановляють нічого не виконувати;

4) диференціація господарств в артілях стала поглибшуватись, сильно росла група куркульська та заможницька. Із 72-х господарств на день ліквідації було 5 господарств бідняцьких, 28 — середняцьких, останні — заможні та куркульські. Через пільгові кредити міцніли заможницькі та куркульські господарства;

5) настрій в артілях був антирадянський. Серед оточуючого населення артілі не мали ніякого авторитету і дискредитували ідею колективізації.

Зросту за 5 років існування за рахунок оточуючого населення не було. Багато розвинуто було пияцтво і навіть спекуляція хлібом і перепродаж худоби не від імені артілі, а окремими членами.

6) І, нарешті, коли комісія, що провела обслідування, запропонувала на загальних зборах прийняти новий статут артілі, усуспільнений процес виробництва та засоби, то збори винесли постанову: «Пропозиції комісій відхилити й артільне господарство припинити». Таким чином, вони самі з собою покінчили.

Ось чому президія ОВК вирішила негайно ліквідувати артілі, як лжеколгоспи, а на їх місці організувати нові, що на сьогоднішній день і зроблено. Заст. голови ОВК Сторчай. Т. в. о. секретаря Савельєв» (ЦДАЖР України, ф. 1, оп. 5, спр. 347, арк. 101—102).

Про історію артільного господарювання селян сповістив також особисто О. Г. Шліхтеру, що очолював Наркомзем УСРР, завідуючий окрземвідділом Орельський.

З свого боку, Укрколгоспцентр провів обстеження стану і діяльності ліквідованих артілей. 16 травня 1929 р. інструктор Укрколгоспцентру Ю. Кузьмін доповів про ретельно перевірену справу і висновки по ній. Артілі були землевпорядковані восени 1928 р. і фактично з того часу господарювали колективно. В них були спільні кошти, праця й земля, але просапний клин оброблявся індивідуально. Кожен двір мав свій власний реманент, тяглову силу і продуктивну худобу. Також будувалися не спільні будинки, а кожному члену артілі споруджувалась окрема садиба з господарськими та житловими будівлями. Обмолот врожаю проводився кожному окремо по дворах, а розподіл наслідків господарювання проводився натурою (хлібом) за кількістю їдців. Здача хлібних лишків кооперації здійснювалася кожним членом окремо, але проводилась і спільна здача законтрактованого збіжжя. Майновий стан більшості членів артілей був більш-менш рівний, а добробут сімей непоганим. Картаючи індивідуалізм, в той же час Ю. Кузьмін доводить, що артілі фактично

Док. № 5

Лист розкуркуленого селянина М. П. Запливаного із с. Сушківки Бабанського району на Уманщині до ВУЦВКу про повернення частини конфіскованого майна.

7 червня 1929 р.

До голови Всеукраїнського виконавчого комітету Г. І. Петровського
Гр. с. Сушківки Бабанського району на Уманщині
Мусія Павловича Запливаного

Прохання

Під час проведення на Уманщині в травні місяці б. р. хлібозаготівельної кампанії сільська організація визначила мені 200 пуд. збіжжя, щоб я його продав державі. В минулому році у мене було посіву всього 3 десятини: 1,5 дес. озимини та 1,5 дес. ярини. Озимина в мене вся загинула і про що, безумовно, відомо сільраді. Ярого хліба я мав всього 120 пудів при наявності в мене 5 душ сім'ї, 1 коняки, 1 корови.

Коли в призначений термін я не здав 200 пудів хліба, у мене місцевою владою конфісковано все моє майно та продано з аукціона (список конфіскованого майна при цьому додається) *. Я звертався до районної та окружної влади, [щоб] повернути мені хоч коняку, корову та воза, і в цьому мені відмовлено. При цьому додаю мою заяву та резолюцію на ній прокурора **.

були на рівні СОЗів, а спроба перевести їх на новий статут артілі, тобто все усуспільнити в колгоспі, є помилковою.

Отже, працівник Укрколгоспцентру не вбачав крамоли у способі господарювання селян поза колгоспом. По суті, це була одна із небагатьох спроб селянства хазяйнувати на землі за своїм власним вибором методів і форм об'єднання, кооперування, спільної праці без примусовості й насильства. Але вона зазнала краху ще до суцільної колективізації, а під час її проведення каралася як протидія курсу на прискорену колективізацію.

Проте ВУЦВК все ж, мабуть, тривожила думка про неправомірність ліквідації цілком працездатних колективів і нав'язування їм пропозиції вступу до колгоспу. Тому зав. організаційно-інструкторським відділом ВУЦВК Горлинський у травні 1929 р. звернувся до ВЦКНС з проханням висловити свою думку з цього питання. 17 червня 1929 р. заступник голови ВЦКНС Фесенко та секретар ВЦКНС Крупко повідомили ВУЦВКу, що секретаріат ВЦКНС вважає, що «за умови існування на старому статуті артілей та небажання перейти на новий статут ліквідувати ці колгоспи доцільно. Щодо причин, які довели до такого стану ці колгоспи, то вони полягають в недбайливому ставленні до справи колективізації місцевих організацій КНС, які своєчасно не звернули уваги на ці колгоспи і не вжили запобіжних заходів до оздоровлення їх соціального складу та налагодження роботи...» (ЦДАЖР України, ф. 1, оп. 5, спр. 347, арк. 91).

Офіційні думки, як правило, співпадали в одному напрямі — максимального колективізування селянства, що досягло свого апогею в роки суцільної колективізації.

Прагнення селян об'єднатися у кооперативну форму господарювання, а не в колгосп, перетиналося у зародку. Проте у сучасній аграрній політиці із застосуванням різних форм власності є спроба повернутися до досвіду селян, запропонованого ще понад 60 років тому.

* Не публікується. У списку перелічується таке майно: корова, кінь, кувалда, спайтеза, віз, упряж, шафа, молотарка, сівалка, жатка, порося, буфет, млинок та 6 пудів борошна.

** Зміст заяви такий: «До Уманського окрпрокурора. Гр. Запливаного М. П., с. Сушківка Бабанського району. Я цілком свідомий громадянин. Я знаю, що держава наша зараз сильно нуждається в хлібі. Цілком погоджуюсь і з тим, що з тим елементом, який ховає хліб і не здає його державі, треба повести рішучу боротьбу аж до конфіскації майна, бо вони є страшенні вороги радвлади. Але цю боротьбу треба повести тільки з тими елементами, що приховали хліб, попродали його спекулянтам. Але не можна її вести з тими людьми, що не мали в цьому році хліба і не продавали його. Я в цьому році мав 120 пудів ячменю і жодного фунта озимини, бо вона вся загинула. На мене наклали 200 пудів хліба, в тому числі 70 пудів озимини. Де ж я її візьму, як у мене й одного фунта не було? У мене конфісковано все майно і майже попродали його за 10% вартості. Я прошу на місці з'ясувати цю справу, бо це є несправедливість, і повернути мені хоч дещо, саме потрібне в господарстві, а саме: коняку, корову, воза, кувалдо, тиски й спайтезу. Я не прошу помилування, а тільки справедливості та революційної законності. 6.VI.1929 р. За-

Я дуже прошу Вашого розпорядження про повернення мені корови, коня та воза і ковальського приладдя — речі, які мені дуже потрібні для господарства.

Додаток: опис конфіскованого майна та моя заява до прокурора з його резолюцією.

7.VI. 1929 р.

ЗАПЛИВАНИЙ МУСІЙ

ЦДАЖР України, ф. 1, оп. 5, спр. 534, арк. 10. Копія.

Док. № 6

Постанова ВУЦВК і Раднаркому УСРР про заходи щодо розкуркулення селян

3 липня 1929 р.

«Про поширення прав місцевих Рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань і планів»

Щоб приборкати куркульсько-спекулянтські елементи, що зривають постанову загальних зборів громадян щодо виконання планових завдань держави, Всеукраїнський центральний виконавчий комітет і Рада Народних Комісарів УСРР постановили:

1. Дозволити сільським Радам за тих випадків, коли загальні збори громадян ухвалюють постанову про виконання порядком самозобов'язання всім селом хлібозаготівного плану і в зв'язку з цим буде розверстано завдання між окремими господарствами, накладати на окремих господарів, що не виконуватимуть таких постанов і ухилятимуться здавати хліб, штрафи адміністративним порядком у межах до п'ятикратного розміру вартості хліба, що його повинно здати, продаючи, в разі потреби, майно відповідних господарств з торгів.

2. Коли здавати хліб відмовлятимуться і, попереду змовившись, групи господарств, та коли хто ставитиме опір проведенню хлібозаготівельного плану, то проти таких осіб повинно порушувати кримінальні справи за арт. 57 Кримінального кодексу УСРР. Якщо окремі господарства злісно ухилятимуться здавати хліб і після вжиття цих заходів адміністративного впливу за арт. 1 цієї постанови, то проти таких осіб повинно порушувати кримінальні справи за арт. 58 Кримінального кодексу УСРР.

3. Із штрафних грошей, що їх стягають за цією постановою, та з грошей, уторгованих за продане з торгів майно, обов'язково повинно відчисляти 25 відсотків, повертаючи їх до відповідних фондів кооперування й колективізації сільської бідноти даної місцевості.

II.

Цю постанову видано на додаток до Адміністративного кодексу УСРР— (Зб. уз. УСРР.— 1927.— № 63—65.— Арт. 240).
Харків, 3 липня 1929 р.

Голова Всеукраїнського центрального виконавчого комітету *Г. ПЕТРОВСЬКИЙ*

Голова Ради Народних Комісарів УСРР *В. ЧУБАР*

Секретар Всеукраїнського центрального виконавчого комітету *М. ВАСИЛЕНКО*

Вісті ВУЦВК.— 1929.— 14 лип.

пливаний Мусій». Резолюція окрпрокурора була така: «Роз'яснюю, що при описі майна одного робочого коня на господарство треба залишати» (ЦДАЖР України, ф. 1, оп. 5, спр. 534, арк. 30).

Док. № 7

Лист середняка-одноосібника А. А. Шеколи із с. Зеленківці на Сумщині до ВУЦВКу про надмірний штраф за недопоставку хліба державі

11 серпня 1929 р.

До Президії Всеукраїнського центрального виконавчого комітету Антона Андрійовича Шеколи, що мешкає в селі Зеленківці Вільшанського району Сумської округи

Прохання про помилування

За вироком нарсуду 21-го поділу Сумської округи від 9.VII. 1929 р. та за ухвалою Сумського округового суду від 26.VII. 1929 р. мене визнано винним за арт. арт. 7 та 58 КК та засуджено до 500 крб. грошового штрафу.

Я звертаюся до Вас з проханням про помилування та звільнення мене від цього надмірно важкого штрафу. Моя провина полягає в тому, що під час травневої хлібозаготівлі з призначених мені 100 пудів зерно-хліба я мав змогу вивезти тільки 29, а 71 пуд залишились недоставленими.

Маючи 6 їдців та 6,5 дес. землі, я згідно з зобов'язанням, підписаному мною в сільраді, повинен вивезти з нового врожаю всю недоставлену раніше кількість хліба. Крім того, треба заплатити сільгосподаток та самообкладання і прогодувати сім'ю в той час, як озимина пропала. Такий тягар, як 500 крб. штрафу, цілком руйнує моє середняцьке господарство і не дає мені змоги хліборобствувати надалі нормально без злиднів. Руйнуючи господарство, він руйнує й мою родину, тому я благаю Президію ВУЦВКу перевірити мою справу та помилувати мене і звільнити від надмірного штрафу *.

А. ШЕКОЛА

11.VIII 1929 р.

(Далі буде)

ЦДАЖР України, ф. 1, оп. 5, спр. 357, арк. 4. Оригінал. Рукопис.

Одержано 20.11.91.

---

* В архівній справі збереглися документи, про які згадує в своїй заяві А. Шекола. Зокрема, у вироку народного суду 21-ї дільниці Сумського округу від 9 липня 1929 р. зазначається, що Шекола має «30 років, малописьменний, несудимий, позапартійний, одружений, хлібороб, заможний... За злісний ухил від здачі злишків зерно-хліба згідно постанови земгромади судслідством уявив, що 24 травня 1929 р. комісія Козелянської сільради по хлібозаготівлі згідно постанови земгромади Козелянської було нараховано на обвинуваченого здати лишки зернохліба кооперативним установам 100 пудів в 3-денний термін, але обвинувачений здав лише 29 пудів, а 71 пуд до цього часу не здав і ухиляється від здачі». За це народний суд оштрафував А. Шеколу на 825 крб., але Сумський окружний суд за касацією Шеколи 26 липня 1929 р. визнав вирок нарсуду завищеним через неправильно вирахований штраф і знизив його до 500 крб.

Подавши своє «Прохання про помилування», що публікується, на особистий прийом до Г. І. Петровського, А. Шекола таки добився перегляду справи. Прийомна ВУЦВК запросила думку Сумського окружного прокурора щодо доцільності і можливості такого «помилування» й 3 вересня одержала відповідь від старшого помічника окрпрокурора Шрифтова про те, що «прокуратура гадає доцільним для господарства Шеколи зменшити йому накладний штраф в 500 крб. наполовину». Останнє слово залишилось за ВУЦВКом і 10 вересня 1929 р. він повідомляє Сумському окрпрокурору: «Прийомна голови ВУЦВК за особистою згодою голови ВУЦВК тов. Петровського погоджується з Вашим висновком щодо зменшення накладеного штрафу на гр. Шеколу в 500 крб. наполовину (належить до стягнення 250 крб.), про що прохаємо оповістити просителя з поверненням окладного листа. Зав. прийомної голови ВУЦВК — Бондар» (ЦДАЖР України, ф. 1, оп. 5, спр. 357, арк. 2).

Отже, більш-менш справедливе вирішення справи свідчило про застосування на місцях неправомірних заходів, що викликало скарги селян й необхідність звертатися до вищих органів влади.

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

А. Е. Антонов-Овсієнко (Москва)

Л. Троцький — Й. Сталін — В. Антонов-Овсієнко (Фрагменти історії політичної боротьби)

У публікації розглядаються перипетії складних міжособистісних взаємовідносин Л. Троцького, Й. Сталіна і В. Антонова-Овсієнка в різні періоди їхньої діяльності. Підкреслюється, що в трагедії Троцького й Антонова-Овсієнка відбилася трагедія ленінського покоління комуністів. Осмисливши її, легше збагнути особистість Сталіна та механізм становлення його диктатури.

Троцький у порівнянні з Антоновим-Овсієнком, — без сумніву, діяч більшого масштабу. Та в долях їхніх було багато спільного: обидва ці видатні оратори й публіцисти відзначалися незалежністю суджень, далеко не завжди погоджувалися вони з ленінською більшістю.

Розпочавши революційну діяльність у 1902 р., Антонов-Овсієнко ввійшов згодом у близький контакт з більшовиками, не відмовляючись водночас від співробітництва з меншовиками. Через чверть століття сталінське керівництво назве подібну практику злочинною.

Меншовиків їхні опоненти почали цькувати ще до революції. У радянський час багатьом партійцям довелося гарячково шукати документи і факти на підтвердження свого безперервного, протягом не менш як 18 років, більшовицького стажу. Цього вимагали умови зарахування в Товариство старих більшовиків. Воно було створено у 1922 р., і Троцький відразу ж одержав туди запрошення, хоч, як відомо, в більшовицьку партію його прийняли тільки на VI з'їзді. Щось подібне відбулося й зі стажем А. Луначарського, членство якого в РСДРП(б) було оформлено, як і членство Троцького, у серпні 1917 р. Нині ж Анатолія Васильовича рахують членом партії з 1895 р. І таких прикладів немало.

Антонов-Овсієнко менш за все думав про стаж, однак, відчувши на собі незаслужені гоніння та наклепи, у 1934 р. вирішив усе ж звернутися з листом до голови Товариства старих більшовиків Омеляна Ярославського. «Хоч я формально через надмір ригоризму й рахував себе і в партії значуся членом партії з 1917 року, — писав він, — однак, по суті, на підставі своєї роботи, я маю не менше право на звання старого більшовика, ніж багато інших з польських с.-д. чи впередівців, більшовиків-примиренців, чи міжрайонців». Володимир Олександрович, вже вкотре, намагався відмежуватися від Троцького, нагадував про свої незгоди з ним у період першої світової війни та в 1917 році, але дістав відмову — поза всяким сумнівом, за вказівкою генсека.

Працюючи разом з Троцьким, Антонов-Овсієнко нерідко вступав з ним у непримиренні спори. Тут, мабуть, мали велике значення особливості характеру Льва Давидовича. У короткому вступі до книги спогадів про сімнадцятий рік Антонов-Овсієнко писав: «Тільки люди хворобливо розвинутого панського індивідуалізму, органічно чужі пролетарській партії, як Троцький, можуть претендувати на особливу провіденціальну роль у Жовтні. У ВРК ми відчували Троцького не як організуюче, а переважно як гальмівне, стримуюче начало, чуже ленінському керівництву, потрібному вловленню темпів, попередженню ворожих ударів» [1].

[1] Антонов-Овсеенко В. В семнадцатом году.— М., 1933.— С. 4.

Розглянемо перипетії складних міжособистісних взаємовідносин Троцького, Сталіна та Антонова-Овсієнка в різні періоди їхньої діяльності.

1906—1916 рр.

Відомостей про першу зустріч Антонова-Овсієнка з Троцьким ми не маємо. Можна лише з упевненістю сказати, що в 1906 р. Володимир Олександрович, який редагував у Петербурзі підпільну більшовицьку газету «Казарма», вже був знайомий з головою Петербурзької Ради Л. Троцьким. Через вісім років емігрантська доля зведе їх у Парижі, в редакції щоденної газети «Наш голос». Під жорстким пресом військової цензури вона до лютого 1917 р. не раз змінюватиме свої назви: «Голос», «Наше слово», «Начало», «Новая эпоха». На сторінках цього інтернаціоналістського органу поряд з М. М. Покровським, Д. З. Мануїльським, А. В. Луначарським, Д. Б. Рязановим, Л. Мартовим виступав і Л. Д. Троцький. В. І. Ленін справедливо критикував центристські погляди двох останніх авторів. У цей неспокійний час розброду Антонов стає на більшовицьку платформу. Редакція «Голосу» не проминула нагоди повідомити читачів про вихід у Швейцарії більшовицької газети «Социал-демократ». При цьому вона вітала тверду ленінську позицію даного друкованого органу, який розвінчував шовіністичний чад і виступав проти російського абсолютизму та соціал-патріотів — як західноєвропейських, так і російських.

«Поява женевського «Социал-демократа»,— згадував Антонов-Овсієнко, — а також повідомлення про реферати Леніна проти Плеханова були величезною подією для всіх нас, інтернаціоналістів різних відтінків. Від імені редакції «Голосу», яка тоді складалася лише з Безробітного й мене, було зараз же надіслано Ленінові вітального листа, де заявлялося про цілковиту солідарність з поглядами «Соціал-демократа» і пропонувалося використовувати «Голос» для розвитку цих поглядів». Однак відповідь не прийшла. Мабуть, лист з редакції «Голосу» затримала цензура [2].

Незабаром після Кінтальської конференції, на якій знову прозвучав ленінський заклик перетворити війну імперіалістичну на війну громадянську, Володимир Олександрович говорив Марку Талову: «Я цілком стою на позиції Леніна, у своїх поглядах завжди сходжусь з Леніним і розходжусь з Троцьким» [3].

Коли в Парижі з ініціативи Леніна організувався Клуб інтернаціоналістів, до нього було вирішено запросити членів редакції «Нашого слова» Залевського та Антонова-Овсієнка. Останнього рекомендував сам Ленін. Він вважав Володимира Олександровича чесним професіональним революціонером, довіряв йому і говорив: «Потрібно його берегти, залучати до роботи, допомогти йому очиститись від помилок. Товариш Антонов прийде до нас» [4]. Незабаром Антонов-Овсієнко з Залевським ввійшли в правління клубу. «Товариша Антона» більшовицька секція направляла до французьких робітників, перед якими він виступав у ленінському дусі.

На запитання Т. Ф. Людвинської, чому він не розірве організаційно з меншовицькою групою і не ввійде відкрито в секцію більшовиків, Володимир Олександрович відповів, що залишається в групі Мартова для того, щоб боротися за перехід меншовиків на позиції Леніна [5].

---

[2] Там же.— С. 48.
[3] Там же.— С. 51.
[4] Людвинская Т. Ф. Великий, близкий, простой.— М., 1964.— С. 23; Людвинская Т. Ф. Воспоминания о В. А. Антонове-Овсеенко (рукопис, що зберігається в архіві автора).— С. 3.
[5] Людвинская Т. Ф. Воспоминания о В. А. Антонове-Овсеенко.— С. 3.

Цей багато в чому наївний план не вдався. За свідченням Луначарського, «Мартов не хотів поривати ні зі своїм меншовицьким центром, що коливався, ні навіть з правим крилом, що переходило в найсправжнісінький шовінізм. На редакційних зборах бурхливо обговорювалося питання про необхідність вимагати від Мартова самовизначення, і в цьому самовизначенні — розмежування з правим крилом» [6]. Зрештою, під тиском лівого крила Мартов пішов з редакції.

Що ж до Троцького, то Володимир Ілліч, пропонуючи допустити його в правління клубу, передбачив, що «маса швидко розбереться в ньому і зрозуміє, де правда». Справді, стабільного і значного впливу на масу Троцький ніколи не мав. Робітники, члени клубу, пролетарським чуттям уловлювали фальш в агітації Троцького. «За складені ним резолюції звичайно голосували три чоловіки: він сам, його дружина та її подруга» [7].

Незабаром Троцький виходить з клубу, а потім — і з редакції. У 1916 р. Антонов-Овсієнко знову різко розійшовся з Троцьким, який мав намір відкрити свою партію в Росії [8].

Ленін продовжував критикувати «Наше слово» за «платонічний інтернаціоналізм». При цьому він не забуває згадати про двох членів редакції, які займають активні ліві позиції [9–10]. Це були Антонов-Овсієнко і Мануїльський.

1917 р.

Лютнева революція зробила реальним швидке повернення емігрантів на батьківщину. Однак прибути в Петроград Антону Гальському (паризький псевдонім Антонова-Овсієнка) вдалося лише в квітні сімнадцятого. Його паризькі товариші — Мануїльський, Луначарський — перебували разом з Троцьким у міжрайонній організації. Володимир Олександрович пішов на їхні збори до Таврійського палацу. Зустріли його похмуро: знали, що товариш Антон не схвалює відособленства. Самі вони ще вагалися. Купка інтелігентиків норовить поставити свої умови масовій пролетарській партії. І Троцький, як завжди, риторичний і розпливчастий. Тріскучі фрази про міжнародне становище і повна зневага до «натовпу», селянства. Він уявляє себе вождем своєї «партії» і проповідує свій, особливий, шлях боротьби. Та шлях цей означав би падіння революції [11]. Це — зі спогадів Антонова-Овсієнка.

Тоді ж, 24 травня 1917 р., він опублікував у «Правде» відкритого листа до ЦК РСДРП(б), в якому проаналізував причини відособленості міжрайонців. Її він вбачав у гурткових передсудах та індивідуалізмі деяких революціонерів. «Розкол у лавах революційних інтернаціоналістів... украй шкідливий, — писав Володимир Олександрович. — Він певною мірою підриває моральний престиж пролетарської партії. Він перешкоджає так жагуче необхідному нині організаційному закріпленню агітаційних успіхів інтернаціоналізму. З огляду на ці міркування я не вважав для себе можливим примкнути спільно з іншими нашеслівцями до «міжрайонної організації» і прошу прийняти мене до лав партії, що стоїть на платформі «Правды» і конференції 24—29 квітня, яку я поділяю».

Щоправда, міжрайонці недовго стояли осторонь революційних подій і приєдналися до більшовицької партії. Троцький як голова Петроградської Ради і запальний оратор після липневих подій, за відсутності Леніна, фактично очолив організаційну підготовку до повстання. Анто-

---

[6] Прожектор.— 1928.— № 31.— С. 15.
[7] Людвинская Т. Ф. Великий, близкий, простой.— С. 24.
[8] Правда.— 1928.— 8 апр.
[9–10] Див.: Ленін В. І. Крах платонічного інтернаціоналізму // Повне зібр. творів.— Т. 26.— С. 182.
[11] Антонов-Овсеенко В. В революции.— М., 1957.— С. 8—9.

нов-Овсієнко, ставши одним з військових керівників, не розходився з ним у головному. Що ж до терміну початку збройного виступу, то тут Володимир Олександрович слідом за Леніним займав більш рішучу позицію. Та це вже деталь.

У громадянську війну

Знищивши всіх справжніх організаторів Червоної Армії та її полководців, Сталін не тільки повикреслював їх імена з історії громадянської війни, а й привласнив заслуги страчених. Реальна історія цих років ще чекає на свого безстороннього літописця.

Антонов-Овсієнко ввійшов до складу ленінського Раднаркому як перший член колегії у військових і морських справах, разом з М. Криленком і П. Дибенком (через 20 років цих перших наркомів Сталін також знищить). Ленін довірив йому перший фронт на півдні країни — проти генерала Каледіна. Командуючий збройними силами, що діяли проти контрреволюції на півдні, Антонов-Овсієнко працював під безпосереднім керівництвом голови Реввійськради республіки Л. Троцького, який включив його до складу цього органу.

Сталін намагався підмінити командуючого військами, але з перших же днів проявив себе як інтриган і заздрісник. Свої провокації проти Троцького нарком у справах національностей, направлений у продовольчих справах в Царицин, влаштовував через Ворошилова. Розпалюючи у нього неприязнь до колишніх царських офіцерів і генералів, фахівців, що добровільно прийшли служити в Червону Армію, Сталін зривав виконання директив голови РВРР. На Царицинському фронті, де Сталін присвоїв диктаторські повноваження, його «командування» військами призвело до згубних наслідків. Нарешті, в жовтні 1918 р. Троцький добився його усунення.

Воєнні шляхи Антонова і Сталіна пересікалися неодноразово. 17 листопада 1918 р. Володимира Олександровича призначили командуючим Особливою групою військ Курського напрямку. Сталін ввійшов до складу Реввійськради групи. Однак боротьба проти німецьких окупантів на Україні не обіцяла переможних лаврів, та й робота на других ролях Сталіна не приваблювала. Тому він відбув незабаром до столиці.

Досить рано Сталін помітив довірче ставлення Троцького до Антонова. Голова Реввійськради республіки вбачав у ньому енергійного, ділового організатора і цілком компетентного стратега. Неприязнь Сталіна до Володимира Олександровича зародилася ще в дні Жовтневої революції: адже майбутній «вождь» практично не брав участі в збройному повстанні. Тепер ця неприязнь до героя Жовтня дістала новий імпульс.

Авторитет Троцького в армії був незаперечним. У ті роки робочі столи відповідальних працівників прикрашали бронзові й гіпсові бюсти Леніна і Троцького. Портрети радянських вождів поряд з портретами Маркса, Енгельса, Лібкнехта висіли на стінах. Антонов-Овсієнко шанував Троцького з часів Жовтневої революції, коли той очолював Петроградську Раду. На час же, про який ідеться, Троцький — друга після Леніна особа. Це, однак, зовсім не означало, що командуючий фронтом в усьому погоджувався з головою РВРР. Характерний щодо цього приклад — ставлення до Нестора Махна, з яким Антонов вів переговори за настійною рекомендацією Леніна. Важливо було нейтралізувати в загонах Махна вплив лівих есерів і анархістів та добитися від нього підпорядкування дивізії Чікваная. Командуючий Українським фронтом вжив заходів до матеріально-технічного постачання бригади Махна. Він звернувся до Раднаркому України та редакції «Известий» Харківської Ради з проханням підтримати ці заходи. Справа полягала в тому, що, як писав пізніше Антонов-Овсієнко, «несвоєчасний похід проти «махновщини» зривав намічену лінію. Він сприяв між іншим і тому, що

Махно, всупереч вказівкам командукру, домовлявся із Скачком про розгортання своєї бригади в дивізію; на це погодився й нарком т. Межлаук. Скасування, через характерно поспішний, суто адміністративний, політично незрілий наказ Троцького, цього погодженого з Наркомвоєном розгортання викликало вже прямий бунт махновців»[12].

Цитуючи це місце із «Записок про громадянську війну», зазначимо все ж, що їх четвертий том вийшов у світ в 1933 р., коли Троцький числився вже за розрядом «ворогів революції».

У 1919 р. Український фронт під командуванням Антонова-Овсієнка несподівано для Москви добився успіху, очистивши всю територію України від військ своїх противників. Однак у зв'язку із створенням регулярної армії фронт було розформовано (15 червня). При цьому Троцький попередив колишнього командуючого, що про нове призначення не може бути й мови. Виявляється, в ЦК знайшлись наклепники, які, бажаючи дискредитувати Антонова-Овсієнка, зробили його винуватцем невдач Південного фронту, яким Володимир Олександрович ніколи не командував.

У своєму листі від 18 липня 1919 р. Антонов-Овсієнко просив ЦК об'єктивно розібратися в цьому питанні і вимагав або віддати його до суду, або повернути до військової діяльності[13].

Очевидно, чиєсь бажання усунути Антонова від активного керівництва було таким сильним, що навіть Троцький не зміг переконати ЦК, і в серпні 1919 р. Володимир Олександрович був направлений у Вітебськ уповноваженим з продрозкладки.

1922—1924 рр.

Восени 1922 р. доля знову звела Антонова-Овсієнка з Троцьким. Володимира Олександровича призначили начальником Політичного управління РСЧА (ПУР). І хоч по партійній лінії воно було наділене правами військового відділу ЦК, практично це управління підпорядковувалося голові Реввійськради, наркому у військових справах. Тільки півтора року очолював Антонов-Овсієнко політичну роботу в армії, але період цей був сповнений подій історичного значення. У цей час Сталін, ставши генеральним секретарем ЦК, негайно приступив до завоювання партапарату. Насамперед генсек постарався заволодіти ключами до розподілу кадрів, що дало йому можливість крок за кроком зміцнювати свої позиції в центрі й на місцях. Троцький залишався головним конкурентом у боротьбі за владу. Тому його прибічників Сталін непомітно, поступово зміщує з відповідальних постів. Виконавці — під рукою: Молотов, Куйбишев, Орджонікідзе... Ці будуть служити йому вірно, до кінця.

Одночасно Сталін організовує цькування Троцького. Підручні генсека звинувачують наркома то в схилянні перед старими військовими спеціалістами, то в зневажанні армійських партійних органів, то в спробах внести розкол у ряди більшовицької партії. Ленін тяжко хворіє, і Сталін, використовуючи цю обставину, затіває політичні провокації. Володимир Ілліч шукає опори в Троцькому, але й у ньому не бачить надійного наступника. У своєму найближчому оточенні Ленін не знаходить людини, якій можна було б доручити головну справу свого життя. Про це свідчить його Заповіт.

У 1923 р. розпочалася внутріпартійна дискусія. Активну участь у ній взяло багато відомих діячів. Справедливо критикував центральний партійний апарат Троцький. У середині жовтня в ЦК з листом звернулася група відомих комуністів. У цьому документі (він увійшов в історію як «Лист 46-ти»), сповненому тривоги за долю революції, міститься

[12] Антонов-Овсеенко В. Записки о гражданской войне.— М., 1933.— Т. 4.— С. 115.

[13] Лист не публікувався. Його копія зберігається в особистому архіві автора.

аналіз економіки, фінансів і практики партійного керівництва. «Режим, що встановився в партії, — говорилося в ньому, — абсолютно нетерпимий. Він убиває самодіяльність партії, підмінюючи партію підібраним чиновницьким апаратом... Становище, яке створилося, пояснюється тим, що режим фракційної диктатури всередині партії, який об'єктивно склався після X з'їзду, пережив сам себе». Автори листа звинувачували керівників, що втратили зв'язок з партією, у проведенні політики, згубної для країни. Вони запропонували негайно скликати розширену нараду ЦК.

Серед тих сорока шести, хто підписав цю заяву, був В. Антонов-Овсієнко. Він зробив важливу приписку до тексту: «Потреба в прямому й відвертому підході до всіх наших болячок так назріла, що цілком підтримую пропозицію скликання вказаної наради, аби намітити практичні шляхи, здатні вивести з утруднень, що нагромадилися».

«Нагорі» цей лист сприйняли як зухвалий випад проти партії. Андрій Бубнов, наляканий такою реакцією ЦК, поспішив зняти свій підпис, та було вже пізно: такого зручного для політичної провокації приводу ні Сталін, ні Зінов'єв упустити не могли. Об'єктивний розгляд листа, відверта товариська розмова — це Сталіна та його приспішників не влаштовувало. Скликаний невдовзі об'єднаний пленум ЦК і ЦКК оголосив авторів листа фракціонерами й звинуватив їх разом із Троцьким у розкольницькій діяльності.

Характерна деталь: резолюція жовтневого (1923 р.) пленуму опублікована не була. Текст крамольного листа — також. У 30-ті роки, ставши незаперечним володарем, Сталін знищить одного за одним **усіх,** хто підписав того листа. Однак і тоді він не побачить світу. І довго ще з газетних полос та високих трибун сипатимуться прокльони на голови крамольних комуністів.

Однак у жовтні 1923 р. зміст «Листа 46-ти», як і виступів Троцького, став відомий багатьом членам партії. Довелось дещо визнати. 7 листопада Зінов'єв публічно, в газеті «Правда», погодився з тим, що тодішній стиль керівництва ущемляв партійну демократію. «Правда» закликала членів РКП(б) взяти активну участь у дискусії по статті Зінов'єва «Нові завдання партії».

Протягом трьох тижнів, починаючи з 13 листопада, центральний друкований орган РКП(б) публікував матеріали внутріпартійної дискусії. Вона виявилася такою плідною, що вже 5 грудня Політбюро та Президія ЦКК змогли на спільному засіданні одноголосно прийняти резолюцію. Цей знаменний документ утверджував принципи колективності керівництва і свободи внутріпартійної критики. Резолюція вимагала, «щоб керівні партійні органи прислуховувалися до голосу широких партійних мас, не вважали будь-яку критику проявом фракційності і не штовхали цим добросовісних і дисциплінованих партійців на шлях замкнутості і фракційності...».

Посилання на «партійну дисципліну» при обговоренні питань партійного життя визнавалися неправильними, оскільки таке обговорення — невід'ємне «право та обов'язок членів партії». ЦК закликав боротися з «бюрократичними перекрученнями партійного апарату і партійної практики».

Немає потреби порівнювати тексти «Листа 46-ти» і резолюції ЦК від 5 грудня 1923 р.: за духом і змістом вони — близнюки. Чи не тому текст резолюції був лише одного разу надрукований у «Правде» за 7 грудня 1923 р., а потім засекречений на десятиліття — для зручності фальсифікаторів. А заява 46-ти, як і всі виступи Троцького тих часів, була оголошена «троцькістською», тобто «контрреволюційною».

Начальник ПУР, вірний партійній дисципліні, відмовлявся від участі в дискусії. Коли йому запропонували виступити з доповіддю від опозиції на зборах у школі ВЦВК, він рекомендував звернутися з цією пропозицією до Радека чи Преображенського. Дізнавшись, що на зборах

виступатиме Зінов'єв, Антонов відправився туди зі своїм помічником Дворжцем. Цей співробітник у 1917 р., при Керенському, став прапорщиком, примкнув до революції, пізніше був прийнятий у партію безпосередньо ЦКК, перебував на партійному обліку в школі ВЦВК.

Зінов'єв поводився на зборах вельможно, третирував опонентів, вимагав безумовного підпорядкування «лінії ЦК». Дворжець, хоч як не утримував його Антонов, узяв слово і дав відсіч членові Політбюро, та ще й у досить різкій формі. А під час перерви Зінов'єв підсів до Дворжеця і кинув: «Ви виступили як прапорщик випуску Керенського...».

Невдовзі після пам'ятних зборів Дворжеця викликали в ЦКК. Ад'ютант Антонова повідомив про це свого начальника і додав:

— Дворжець побоюється арешту.

— Так... Зінов'єв — людина жорстока, мстива, — зауважив Володимир Олександрович. — Від нього можна чекати всього.

Зінов'єв, справді, вирішив розправитися із зухвалим сперечальником. Дворжеця заарештували, вислали на п'ять років. У тридцять сьомому його спіткала доля багатьох. Розправа над Дворжецем у грудні 1923 р.— один з найбільш ранніх симптомів сталінських репресій *.

27 грудня, коли Дворжеця вже «притягли», Антонов звернувся в ЦК з різким листом на захист комуніста, який скористався своїм «правом і обов'язком» обговорювати питання партійного життя. «Ми не царедворці партійних ієрархів! — кинув він в обличчя прибічника Сталіна. — Нездатні керувати, ви стіною відмежувалися від партії...». У цьому ж листі Володимир Олександрович спинився на кампанії цькування Троцького. «Не дозволимо паплюжити нашого червоного генерала!» — заявив начальник ПУРу.

12 січня 1924 р. Антонова викликали на засідання Оргбюро ЦК. Сталін звинуватив його у фракційній діяльності. Генсек з'явився на засідання не з пустими руками: на Антонова було заготовлено особливий матеріал. Начальникові ПУРу приписували спроби діяти автономно. Він, мовляв, не повідомив ЦК про скликання конференції партосередків військово-навчальних закладів і не погодив з Центральним Комітетом циркуляр ПУРу № 200. Ці докори, однак, не мали під собою підстав. Зокрема, згаданий циркуляр не стосувався перебудови армійських парторганізацій. У ньому лише ставився на обговорення ряд питань. Ця особливість згаданого документа підкреслювалася в статті «На колишній позиції», опублікованій Антоновим у «Красной звезде» 10 січня 1924 р.

На засіданні Політбюро Володимир Олександрович одержав записку від Дзержинського. «Потрібно боротися з Троцьким. І — до кінця, тому що у своїй боротьбі проти партії він об'єктивно стає центром організації дрібнобуржуазної реакції», — говорилося в ній [14].

Скільки разів використовував Сталін авторитет Дзержинського у своїх корисливих цілях!.. Однак Антонова, з яким його зв'язувала нелегальна партійна робота з 1905 р., Фелікс Едмундович не переконав. Він уже зробив свій вибір.

Після особистої зустрічі із Сталіним у грудні Антонов-Овсієнко саме в ньому, в генсеку, побачив головну небезпеку розколу. Але боротися з таким вельми досвідченим противником потрібно було вже не шляхом дискусій. Це Антонов зрозумів дуже швидко.

Начальник ПУРу з'явився в кабінеті голови РВР і доповів:

— Леве Давидовичу, дивізія готова.

— Ну, Володимире Олександровичу, це — не більшовицькі методи. Так не можна **.

---

* Свідчення П. А. Прищепчика — ад'ютанта Антонова-Овсієнка.

[14] Див.: Правда.— 1928.— 8 апр.

** Свідчення М. М. Поляка — начальника відділу преси ПУРу.

За місяць до цього з подібною пропозицією до Троцького приходив М. І. Муралов — командуючий військами Московського військового округу.

— Товаришу Троцький, дозвольте, я візьму роту червоноармійців і поставлю цю сталінську банду до стінки.

Наркомвоєн не дозволив *.

Через рік, коли Сталін уже усунув Троцького з відповідальних постів, до Льва Давидовича в Сухумі приїхав Костянтин Цінцадзе — колишній голова грузинської ЧК. «Ви, — сказав він, — його не знаєте. Ми тут всі добре уявляємо, чого він вартий. Це ж злочинець, він ні перед чим не зупиниться... Сталін усіх знищить і першим — Вас... З ним потрібно рішуче покінчити!» Однак і цього разу Троцький заборонив діяти й знову врятував генсека **.

Муралова й Цінцадзе Сталін знищить у 1937-му, слідом — Антонова-Овсієнка, Троцького — в 1940-му.

Та повернемося до подій 1924-го. На січневому пленумі ЦК Антонов-Овсієнко заявив: «Вважаю незаперечним правом члена партії вказувати членам ЦК на ту чи іншу небезпеку партійного становища; вважаю, що своїм листом виконав обов'язок партійця і Начпура, стурбованого становищем в армії та її парторганізації. Нарешті, ніякої небезпеки не міститься в моєму листі від 27 грудня, крім — подіяти в партійному порядку (через конференцію або з'їзд) на фракційно настроєних вождів з боку товаришів, що мислять партійно».

І коли тільки генсек встиг так грунтовно підготувати до цього засідання своїх підручних? Один з них звинуватив начальника ПУРу в тому, що він перетворив управління на штаб фракції, другий — у небажанні працювати в контакті з ЦК, третього обурила погроза Антонова звернутися до селян, одягнутих у солдатські шинелі...

Володимир Олександрович з презирством відкинув ці наклепи:

— Я ніскільки не помиляюся, — заявив він членам ЦК, — що цій широко організованій кампанії задано певний тон, і не кимось іншим, як товаришем Сталіним [14a].

У цьому Антонов-Овсієнко, справді, не помилявся. Однак він явно недооцінив віроломства генсека. Пленум ухвалив залишити рішення Оргбюро в силі, але, знімаючи Антонова з поста начальника ПУРу, Центральний Комітет не наклав на нього партійного стягнення.

Сталін не міг пробачити Антонову-Овсієнку підтримки Троцького та зухвалого листа з вимогою «закликати до порядку вождів, що зарвалися». Ці слова генсек процитував на XIII партконференції і там же знову вдався до тієї самої інсинуації про «непогодження» заходів ПУРу та ЦК. Пояснюючи делегатам причину усунення Антонова, Сталін заявив, начебто останній «систематично відмовляється налагодити діловий контакт зі своїм ЦК».

Смерть Леніна розв'язала Сталінові руки. Одного за одним знімає він з відповідальних постів прихильників Троцького, деяких відправляє за кордон на дипломатичну службу. Фактично це було вигнання. Антонова-Овсієнка генсек направив з місією в Кантон.

Тут потрібно зауважити, що головною причиною усунення Антонова була не пряма підтримка ним Троцького, а різка критика сталінської фракційної політики.

---

* Свідчення П. А. Прищепчика — ад'ютанта Антонова-Овсієнка.

** Свідчення рідних К. Цінцадзе.

[14a] Дані про наведені тут факти містяться в фондах колишнього Центрального партархіву Інституту марксизму-ленінізму в Москві (ф. 17, оп. 2, спр. 109, арк. 42—58).

1924—1928 рр.

Задумавши після смерті Леніна зайняти місце вождя, Сталін зробив усе можливе, щоб Троцького у дні похорону Володимира Ілліча не було в столиці. Генсек дав голові ЦВК Абхазької АРСР Нестору Лакоба завдання затримати Троцького в Сухумі, де він тоді відпочивав. Лакоба відправив Льва Давидовича в Лихни, у своє рідне село. Туди центральні газети не надходили, і Лакоба назвав Троцькому фальшиву дату похорону Леніна. (В архіві збереглося листування Сталіна з Лакоба, справжні документи).

Сталін досяг свого: виголосив над гробом вождя свою історичну «клятву». А Троцький встиг лише телеграму відправити.

Не минуло й кількох років, як партійцям почали навіювати, що Сталін є натуральним і незамінним продовжувачем справи Леніна. Підручні генсека зуміли впровадити цю казку і в свідомість так званих мас.

Поет Марк Талов, який у роки першої світової війни співробітничав з редакцією «Нашого слова», згадував, що говорив йому Володимир Олександрович наприкінці двадцятих: «Так, справді, Сталін — це Ленін сьогодні». На той час Антонов-Овсієнко повірив і в іншу партійну казку — про те, начебто Троцький є найлютішим ворогом соціалізму...

Після короткої дипломатичної місії в Китаї Антонов-Овсієнко з ярликом «троцькіста» був направлений повпредом у Чехословаччину. Тим часом на батьківщині відбувалися події, які не могли не стривожити його. Більшовиків-ленінців, учасників опозиції, з тим самим «троцькістським» тавром сотнями відправляли в далеке заслання, в Сибір.

Помітною віхою сталінських репресій став 1927 р. Тоді були виключені з партії і вислані відомі соратники Леніна. Однак Троцький, котрий одним з перших виступив проти згубної політики Сталіна, не усвідомив того факту, що генсек, по суті, вже здійснив «термідоріанський переворот» і продовжував із своїми прихильниками вважати, що ще не все втрачено, що «генеральну лінію» ще можна виправити. Лише найпрозорливіші — Раковський, Смирнов та деякі інші — не піддалися цій ілюзії. Решта опозиціонерів, майже всі, потішила генсека визнанням своєї вини. І Сталін повернув тих, хто розкаявся, в лоно партії.

До Антонова-Овсієнка не застосовували репресивних заходів. Його не виключали з партії. Навіть партійне стягнення обійшло Володимира Олександровича в двадцять третьому. Майже чотири роки минуло з тих пір, і в свідомості його відбулася переоцінка цінностей. 28 жовтня 1927 р. Антонов звернувся в Політбюро з визнанням правильності політики більшості ЦК і засудженням опозиції. При цьому він заявив про незгоду з організаційною лінією ЦК. До свого звернення Антонов-Овсієнко додав листа, адресованого Троцькому.

Політичний парадокс: піднявшись проти сталінського режиму і виступаючи на захист Троцького, Антонов, як показав час, не робив ніякої помилки. Історія вже виправдала і Мдівані, і Бухаріна... Всіх, хто стояв в опозиції сталінській диктатурі.

Весна 1928 р. застала Володимира Олександровича в Ковно (Каунас) на посту повпреда СРСР у Литві. Це було явне пониження: Сталін нічого не забув. Можна, однак, не сумніватися в тому, що зовсім не призначення на другорядну посаду підштовхнуло Антонова до рішучого повороту: він був чесним, принциповим політиком, чужим кар'єризму. Відважний революціонер, він був іноді, як і Троцький, наївним і прямолінійним. І відкритим для ударів. Цього разу Володимир Олександрович **повірив** Сталіну. Хитромудрі закулісні маневри генсека переконали його у зрадницькій суті так званого «троцькізму».

4 квітня 1928 р. Антонов-Овсієнко звертається до генсека з листом, у якому нагадує про свою нещодавню (жовтень 1927 р.) заяву в По-

літбюро. Тепер, після ряду активних виступів опозиціонерів, він цілком поділяє політику ЦК і в організаційній галузі. Звідси — один крок до схвалення практики репресій. І Антонов робить цей крок: «Я впевнений, що Володимир Ілліч був би цілком з ЦК в його боротьбі з опозицією, тільки був би більш швидкий на розправу». Нагадавши Сталінові про свої принципові незгоди з Троцьким у 1914—1917 рр., Антонов пише: «Мене несправедливо вважають давнім і правовірним «троцькістом» і робить акцент на тому, що кожного разу йому «доводилося поривати з Троцьким якраз на питанні про ставлення до партії». Тут він змішує партію як таку зі сталінською фракцією. Але це вже деталь. Більше всього, мабуть, генсека порадувало таке визнання автора звернення: «Я повинен, насамперед, саме вам, т. Сталін, сказати, що бачу ясно, наскільки ви тоді мали рацію у своєму ставленні до Л. Д. Троцького та його опозиції, і наскільки я не мав рації. Ви цілком правильно вловили, що, піднімаючи розмову про переродження старого кадра і протиставляючи старикам молодь, Троцький виявляв своє недовір'я до історичної більшовицької партії і орієнтувався на побудову іншої партії, що пориває з традиціями більшовизму і, в основному, з її ідеологією» [15].

Чи варто дивуватися тому, що Сталін зараз же передав цього листа в редакцію «Правды», хоч автор і не просив про публікацію.

Кажуть, що Бухарін, прочитавши цього листа, зауважив з гіркотою: «Мені соромно за сивини Антонова-Овсієнка». Реакція Троцького була нищівною. Критикуючи опозиціонерів, що розкаялися, він згадав і про «смердяковське плазування Антонова-Овсієнка» [16].

Володимир Олександрович щиро помилявся. Він, справді, ніколи не кривив душею перед партією. Однак це не знімає з його імені ганебної плями.

1934 р.

Як пояснити подібні вчинки? Хіба що політичним інфантилізмом. Він дався взнаки ще раз у грудні 1934 р. Троцький на вбивство Кірова відгукнувся статтею «Каїн, де твій брат Авель?». Антонов-Овсієнко й цього разу повірив генсеку, який звинуватив у цьому вбивстві Каменєва та Зінов'єва.

1936—1937 рр.

У так званому відкритому судовому процесі 1936 р. Троцький відразу ж розпізнав спектакль, поставлений Сталіним на сцені Жовтневого залу Будинку Спілок. Антонов-Овсієнко зажадав в «Известиях» смертної кари «зрадникам» Каменєву і Зінов'єву. І ще раз принагідно прокляв Троцького. Головного режисера судової вистави він назвав «гірським орлом».

Призначений восени 1936 р. генеральним консулом у Барселоні, Антонов вважає за свій партійний обов'язок виступити проти іспанських троцькістів. Однак організацію терору проти прихильників Троцького (в Каталонії) Сталін доручив не йому. Такого роду делікатні справи він доручав лише своїм улюбленцям — агентам Луб'янки. Про справжнє ставлення генсека до Антонова-Овсієнка можна судити з того, як зустріли його — колишнього посла СРСР у Польщі — в Центральному Комітеті. Він повернувся з Варшави у травні 1934 р., і йому запропонували посаду заступника голови Товариства сприяння обороні, авіації і хімічному будівництву (Тсоавіахім) — звичайно ж, як насмішку і — з відома генсека. Потім Секретаріат ЦК направив Антонова до Ворошилова, який займав на той час посаду голови РВР. В роки громадянської

[15] Правда.— 1928.— 8 апр.
[16] Вопр. истории.— 1989.— № 12.— С. 82—83.

війни він був підручним Сталіна і в міру сил заважав справі оборони Радянської держави. Антонов-Овсієнко командував фронтами. А в 1934-му Клим Ворошилов відмовився ввести його до складу РВР — знову ж з відома генсека. Нарешті, Сталін змилостивився і призначив Антонова прокурором РСФРР. Однак і тут злукавив, підпорядкувавши його А. Я. Вишинському — великому фахівцю з цькування чесних людей.

Гру «в котика та мишку» Сталін продовжив у 1937 р. Восени Антонов-Овсієнко повернувся з Іспанії і одержав з рук «вождя» пост наркома юстиції республіки. Через місяць Сталін наказав заарештувати його як «ворога народу»... Стратили героя Жовтневого збройного повстання в Петрограді 8 лютого 1938 р., одночасно з О. Я. Аросєвим — керівником Московського повстання. Через два роки довга рука дотягнеться до Троцького. Така логіка сталінського контрреволюційного перевороту.

Та повернімося до так званих відкритих судових процесів 1936 — 1938 рр. Саме тоді знялася гігантська хвиля наклепів та інсинуацій на адресу Троцького та його прихильників. Задумавши вбивство соратника Леніна, Сталін подбав про створення атмосфери ненависті до вигнанця. Це нагадує окремі сторінки відомого роману Д. Орвелла «1984». На відкритих процесах майже всім підсудним інкримінували прямі зв'язки з Троцьким. Та улаштовувачу подібних містерій цього здалося замало. Засуджені до розстрілу в своїх проханнях про помилування ще й ще раз — на порозі смерті — проклинали Троцького і славили мудрого й милосердного вождя. З півтора десятка клопотань процитую три.

Н. О. Князєв: «Гадина троцькізму мене згубила найпідлішим чином мерзенного обплутування спільно з японською розвідкою» [17].

Від родини Л. П. Серебрякова: «Його прилучення до троцькістської опозиції можна пояснити лише підпорядкуванням чиїйсь злій волі» [18].

І. М. Смирнов — революціонер незламної волі. Однак і його сталінські слідчі змусили до покаяння: «Наприкінці життя я зробив величезну помилку: пішов за Троцьким і протягом ряду років вів боротьбу проти партії як троцькіст» [19].

Історія взаємовідносин Антонова-Овсієнка і Троцького досить повчальна. В трагедії цих революціонерів відбилася трагедія ленінського покоління комуністів. Осмисливши її, легше збагнути особистість Сталіна та механізм становлення його диктатури. І роль Троцького у викритті сталінізму.

У своїх політичних виставах Сталін-драматург і Сталін-режисер, як і Сталін-актор (в одній особі), не міг обійтися без лиходія. Коли б він не визначив на цю роль Льва Троцького, то знайшов би когось іншого: зумів же він населити історію партії багатьма вигаданими злочинцями. Але Троцький... Він потрібний був генсеку як антипод непогрішимому генію.

Посмертна доля Троцького і так званих «троцькістів» виявилася з волі Сталіна жорстокою. Злива проклять і наклепів не слабшала ні на день. Сотні тисяч ні в чому не повинних людей продовжували поповнювати тюрми й табори з непередбаченими карним кодексом літерними статтями типу КРТД — контрреволюційна троцькістська діяльність. Загибель Троцького не могла втамувати помсти кремлівського прикажчика. Переслідування «троцькістів» продовжувалося й після смерті Сталіна — до сьомого коліна. Таврували навіть реабілітованих посмертно. Так, у відомому підручнику «Історія КПРС» за редакцією Б. Пономарьова Антонова-Овсієнка і Бубнова, як і колись, вперто на-

[17] ЦДАЖР СРСР, ф. Р-3316, оп. 2, спр. 1982, арк. 37, 38 (автограф).
[18] Там же, арк. 9-зв (автограф Т. М. Серебрякової).
[19] Там же, спр. 1842, арк. 8 (автограф).

зивали «троцькістами». У багатотомній «Історії КПРС» Антонов також проходить по розряду троцькістів.

Ця кампанія фальсифікації історії скінчилася тільки напередодні 1990 р., через півстоліття після вбивства Троцького. До відновлення історичної правди в усій її повноті залишилося набагато. Цей процес незворотний.

Одержано 24.05.91

В публикации рассматриваются перипетии сложных межличностных взаимоотношений Л. Троцкого, И. Сталина и В. Антонова-Овсеенко в разные периоды их деятельности. Подчеркивается, что в трагедии Троцкого и Антонова-Овсеенко отразилась трагедия ленинского поколения коммунистов. Осмыслив ее, легче познать личность Сталина и механизм становления его диктатуры.

До уваги вчителів історії

Вийшов у світ пробний навчальний посібник для 10-11 класів середньої школи «Історія України» (автори — М. В. Коваль, С. В. Кульчицький, Ю. О. Курносов, В. Г. Сарбей). Вийшов — і одразу застарів. Міністерство народної освіти незалежної України докорінно переглянуло зміст та умови викладання історії. В основу покладено курс історії України. Курс історії СРСР ліквідовано. Історія Росії та інших республік колишнього Радянського Союзу вивчатиметься в курсі всесвітньої історії.

Інститут історії України Академії наук України у вересні 1991 р. увійшов з пропозиціями в Міністерство народної освіти про докорінні зміни в структурі і змісті навчального посібника для 10-11 класів. Пропозиції прийнято, а посібник вже перероблено. Однак його вихід у світ очікується не раніше 1992/93 навчального року. Щоб полегшити вчителю викладання історії України відповідно до нової програми, «Український історичний журнал» починає з № 5 друкування заново написаних розділів цього посібника. Першим друкується комплекс розділів, що висвітлюють визвольні змагання українського народу в 1917—1920 рр.:

— Розділ I. Утворення УНР. Центральна Рада;

— Розділ II. Українська Держава Павла Скоропадського;

— Розділ III. Відродження УНР. Директорія;

— Розділ IV. Утвердження УСРР. Боротьба радянських і петлюрівських військ з денікінцями;

— Розділ V. Становище в УСРР у 1920 р. Радянсько-польська війна.

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ «УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ»!

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

Л. П. Сапухіна (Суми)

Полуботківські архіви і Сумщина

Идеться про наказного гетьмана Лівобережної України П. Л. Полуботка та його легендарний вклад у банк Ост-Індської компанії, наводяться цікаві відомості про життя й побут роду Полуботків.

Останнім часом з'явилося чимало публікацій про наказного гетьмана Лівобережної України П. Л. Полуботка та його легендарний вклад у банк Ост-Індської компанії, який за минулі мало не три століття мав зрости до астрономічних розмірів. Це вже третій за XX ст. вияв великого інтересу до однієї з найбільш загадкових таємниць української історії. Перший припав на початок XX ст., коли нащадки Полуботка збиралися на з'їзди в Стародубі (1908 р.) та Одесі (1917 р.), щоб віднайти вагомі докази існування скарбу й оволодіти ним, про що мріяли ще їх предки. Легенда про полуботківський золотий вклад народилася у XVIII ст. Активно поширювалася вона в наступному столітті. У складеному Д. О. Ровинським «Докладному словнику російських гравірованих портретів» в анотації до портретів П. Л. Полуботка не без іронії зазначається, що його нащадки й «досі відшукують великих грошей, покладених ним в іноземні банки» [1].

Друга хвиля інтересу до полуботківського скарбу піднялася у 50—60-ті рр. XX ст., коли цією справою нібито займалася Інюрколегія. Тоді також публікувалося чимало матеріалів про П. Полуботка. Вони значно розширили знання широкого загалу про славнозвісного гетьмана, дали поштовх до досліджень про нього та його скарб, але водночас висвітлили й безліч білих плям, прогалин і неточностей у біографії П. Полуботка. Досить сказати, що навіть у короткій довідці, вміщеній до другого видання Української радянської енциклопедії, натрапляємо на дві хибні дати. Так, тут повідомляється, що П. Л. Полуботок став чернігівським полковником 1706 р., а помер у грудні 1723 р. Тим часом, за дореволюційних часів на Сумщині зберігалися універсал гетьмана І. С. Мазепи від 23 квітня 1705 р. про призначення П. Полуботка чернігівським полковником та жалувана грамота Петра І від 7 липня 1718 р., яка затверджувала його на цій посаді й водночас нагадувала, що він займає її з 1705 р.[2] Смерть П. Полуботка у грудні 1724 р., а не 1723 р. засвідчує видатна історична пам'ятка XVIII ст. «Щоденник» генерального підскарбія Я. А. Марковича, ведений ним на Сумщині з 1717 р. по 1767 р. Цей твір є джерелом безцінних відомостей із соціально-економічної історії цього краю, життя і побуту козацької старшини й, зокрема роду Полуботків, з яким Я. Маркович поріднився, одружившись на дочці П. Полуботка Олені. В своєму «Щоденнику» Я. Маркович повідомляє про прибуття до Глухова 17 лютого 1725 р. служників тестя, котрі принесли сумну звістку про його смерть у казематі Петропавлівської фор-

[1] Ровинский Д. А. Подробный словарь русских гравированных портретов.— СПб., 1888.— Т. 3.— С. 1805.

[2] Миллер Д. П. Архивы Харьковской губернии // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда.— Т. 2.— Ч. 1 и 2.— Х., 1902.— Ч. 1.— С. 304, 308.

теці в грудні 1724 р. З цього ж джерела дізнаємося про відправлення в судовій церкві Глухова 20 лютого 1725 р. панахиди по Полуботкові [3].

Грунтовне дослідження біографії П. Л. Полуботка, так само як і розгадка таємниці його скарбу, неможливі без грунтовного вивчення всіх без винятку архівних джерел, які збереглися на сьогоднішній день як у нашій країні, так і за кордоном. Серед найбільш перспективних місць пошуків таких джерел називаються архівосховища Москви, Ленінграда, Чернігова, Харкова. Сумщина як потенційне місцезнаходження полуботківських документів майже не згадується. Та й дійсно, в архівних установах Сумської області навряд чи можна знайти матеріали про П. Полуботка. Однак у фондах Сумського краєзнавчого музею невелике зібрання таких документів є. Потрапили вони сюди на початку 60-х рр. XX ст., коли тодішній директор музею Г. С. Долгін, обстежуючи будинок колишньої Лебединської земської управи, натрапив на його горищі на купу старовинних документів, які завдяки цьому щасливому випадкові вціліли для історії. Не виключено, що на Сумщині ще можливі такі несподівані знахідки.

Підставою для таких припущень є найтісніші зв'язки П. Полуботка з цим краєм. Тут у нього були значні маєтності, за якими він постійно наглядав. Тут жили його діти, онуки і більш далекі нащадки, численні родичі й знайомі і, нарешті, він регулярно відвідував у справах столицю Лівобережної України Глухів, а, ставши наказним гетьманом, мав у цьому місті постійну резиденцію. В Глухові Полуботок видавав універсали й укази, тут він розгорнув боротьбу з головою створеної Петром I для остаточної ліквідації автономії України і поглинення її Росією Малоросійської колегії С. Л. Вельяміновим. Наявність полуботківських документів у його родичів засвідчує згадуваний вже зять П. Полуботка Я. Маркович. Так, 3 травня 1733 р. він зробив запис у «Щоденнику» про відсилку із Сваркового господарських вказівок старості с. Криски (це село перейшло до Марковича від Полуботків), на підкріплення яких додав «власноручну покійного тестя цедулу» [4]. Очевидно, полуботківські автографи зберігалися колись не лише в Глухові й Глухівському повіті, а і в маєтках близьких його родичів у Роменському, Сумському, Лебединському повітах.

Досить докладні відомості маємо про величезний полуботківський родовий архів, який за дореволюційних часів знаходився у с. Михайлівці Лебединського повіту в маєткові графа В. О. Капніста — нащадка П. Л. Полуботка по жіночій лінії (він був сином прапраправнуки гетьмана У. Д. Білухи-Кохановської). Залишками цього архіву і є, на наш погляд, полуботківське документальне зібрання музею.

До революції було здійснено кілька публікацій документів роду Полуботків. Так, О. М. Бодянський у «Чтениях в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете» (М., 1862) опублікував опис майна П. Полуботка — «Книгу пожиткам бывшего черниговского полковника Полуботка и детей его Андрея и Якова Полуботков». Знавець історії українського дворянства граф Г. О. Милорадович, автор розвідки «О роде дворян Полуботок» (К., 1870) видав «Акты фамилии Полуботков». Графиня П. С. Уварова в першому випуску другого тому «Трудов археографической комиссии императорского Московского археологического общества» надрукувала замітку про полуботківський архів у с. Михайлівці з переліком ряду царських грамот й інших документів, що тут зберігалися.

Велику роботу по вивченню і публікації документів Михайлівського архіву здійснив на початку XX ст. харківський історик Д. П. Міллер, який у праці «Архивы Харьковской губернии», опублікованій у «Трудах Харьковского предварительного комитета по устройству XII

[3] Дневные записки Малороссийского подскарбия генерального Я. Марковича.— М., 1859.— Ч. 1.— С. 61.

[4] Дневник генерального подскарбия Я. Марковича.— К., 1897.— Ч. 3.— С. 286.

археологического съезда» (Х., 1902), присвятив йому окремий розділ. Тут він подав тексти (окремі — повністю, решта — в скороченому вигляді або викладі) 14-ти царських грамот за 1679—1718 рр. (серед них були оригінали, написані на пергаменті, з державними сургочовими печатками у срібних футлярах), двох королівських «привілеїв», більше ніж 30-ти універсалів і листів українських гетьманів І. Брюховецького, Д. Многогрішного, І. Самойловича, І. Мазепи, багатьох полковницьких універсалів, архієрейських грамот і листів, опис конфіскованого у Полуботка майна, цікавий рукописний зшиток, складений юним Павлом Полуботком в шкільні роки, та ряд інших документів. У передмові до публікації Д. П. Міллер констатував, що, незважаючи на попередні видання полуботківських документів, багато їх ще залишається «під спудом», й ремствував на брак часу для їх вивчення. Мабуть, саме з цієї причини поза увагою дослідника залишилася і більша частина матеріалів, якими нині володіє Сумський краєзнавчий музей.

Полуботківське документальне зібрання музею налічує 25 одиниць збереження із сотнями аркушів цупкого паперу з водяними знаками, густо помережаного закрутистим скорописком XVIII ст. Серед документів чимало оригіналів і завірених копій, скріплених печатками й підписами урядових осіб. Решту зібрання становлять копії, але й вони належать до XVIII ст., й, отже, мають неабияку історичну цінність. З документів, які зберігаються в музеї, Міллером було опубліковано лише чотири царських грамоти.

Найдавнішою з них є представлена в музейному зібранні завіреною копією жалувана грамота царів Івана та Петра Олексійовичів, видана 1685 р. племіннику гетьмана І. С. Самойловича і шурину П. Полуботка гадяцькому полковнику Михайлу Васильовичу на засноване ним с. Михайлівку та інші маєтності на території Сумського полку в нагороду за сумлінну військову службу і участь у посольствах по визволенню з татарського полону українських і російських бранців[5]. Інші документи музею розповідають, що власником земель у Лебединському повіті та засновником Михайлівки, Буймеру, Озаку, Груні разом з Михайлом Васильовичем був його батько Василь Софронов[6], одружений на сестрі гетьмана І. Самойловича Зіновії.

До речі, в історичних працях гадяцький полковник Михайло Васильович наділяється різними прізвищами: Самойлович, Галицький, Борухович, Васильєв. Недоречність застосування першого прізвища підтверджується щойно наведеним поясненням щодо ступені спорідненості Михайла Васильовича з І. Самойловичем. Галицький — це перекручене «гадяцький», або, як писалося в старовинних документах, «гадицкий». Прізвище Борухович приєднано Д. П. Міллером до імені гадяцького полковника лише на тій підставі, що в актах гадяцького полкового суду згадується його тезка якийсь М. В. Борухович. А от прізвище Васильєв, на наш погляд, є цілком правомірним.

У другій половині XVII ст. на Лівобережній і Слобідській Україні йшов процес формування старшинської верхівки, значна частина якої була вихідцями із середовища рядових козаків, котрі не мали прізвищ й, піднявшись на вищий щабель, часто вибирали собі як прізвища батьківські імена. Як свідчить чолобитна рідної сестри Михайла Васильовича, що зберігається в музеї, не мав прізвища й їх батько «Василь Софронов», тобто син Софрона. Аналогією до М. В. Васильєва можуть бути імена та прізвища його дядька І. С. Самойловича, першого сумського полковника Г. К. Кондратьєва та інших.

Другу жалувану грамоту адресовано батькові Павла Полуботка переяславському полковнику Леонтію Артемовичу. Вона закріплюва-

[5] Фонди Сумського краєзнавчого музею (далі — Фонди СКМ).— Кн. 28985.
[6] Там же.— Кн. 28981.

ла за ним у вічне володіння даровані та придбані землі на території Чернігівського і Переяславського полків із селами Губичі, Розсудів, Савинки, Довжик, Наумівка, Козленичі, Киселівка, Внуківка та іншими, руднями, млинами тощо. Винагороджувався усим цим переяславський полковник за те, що боровся проти «ворогів хреста святого», брав участь у чигиринських (1677, 1678 рр.) та кримських (1687, 1689 рр.) походах [7]. Датовано грамоту 22 вересня 1690 р. Через два роки Полуботки потрапили в немилість до І. С. Мазепи, і Леонтія Артемовича було позбавлено й усіх маєтностей [8]. Невдовзі йому вдалося відновити своє майнове становище. Гетьманським універсалом від 23 листопада 1693 р. Л. А. Полуботку повернуто його маєтності, від яких він був «віддалений і відчужений» [9].

Незважаючи на примирення з І. Мазепою, Полуботки не пробачили йому гоніння і після переходу гетьмана на бік Карла XII Павло Полуботок одним з перших прибув до Петра І у Глухів, де й виступив 6 листопада 1708 р. чи не найголовнішим претендентом на гетьманську булаву. Однак за велінням Петра І кандидатуру П. Полуботка, у вірності якого російський імператор не був упевнений, відхилили й обрали натомість гетьманом Лівобережної України полковника І. І. Скоропадського. Вчинивши так щодо впливового на Україні чернігівського полковника П. Полуботка, Петро І поспішив задобрити його щедрими земельними пожалуваннями і вже 14 листопада 1708 р. видав жалувану грамоту на маєтності в Сумському (села Михайлівка, Озак, Буймер, Грунь), Лубенському (с. Коровинці) та Гадяцькому полках, які раніше належали шурину П. Полуботка — згадуваному вже тут гадяцькому полковнику Михайлу Васильовичу, котрий після падіння гетьмана І. С. Самойловича як близький його родич теж зазнав гоніння. Його було ув'язнено й вислано до Сибіру, а маєтності конфісковано і віддано племінникові нового українського гетьмана І. С. Мазепи Івану Обідовському [10].

Жалувану грамоту від 14 листопада 1708 р., видану Петром І П. Полуботку в Глухові за «ретельну службу... у військових діях проти... короля шведського» та виявлену вірність, представлено в музейному зібранні завіреною копією. До речі, ця грамота характеризує П. Полуботка не з кращого боку. Звертаючись до Петра І із суплікою про пожалування йому маєтностей на Сумщині, П. Полуботок посилався на свояцтво з Михайлом Васильовичем, на рідній сестрі якого Юхимії Василівні він був одружений. Але при цьому П. Полуботок приховав той факт, що у його дружини була старша сестра Марія, одружена з глухівським протопопом В. Борзаковським. Вона мала не менші права на братову спадщину.

Ошукана М. В. Борзаковська почала добиватися справедливості в різних судових інстанціях. У музеї зберігається зшиток судових справ по позову Борзаковських до Полуботків, які охоплюють період з 1726 р. по 1780 р. і налічують понад 150 аркушів [11]. Як видно з першої дати, справу розпочато вже після смерті П. Полуботка. Відповідачами у ній спочатку виступали його сини Андрій та Яків, а потім вже й інші нащадки. Сини П. Полуботка, аби залагодити справу без судового розгляду, пішли на незначні поступки Борзаковським, виділивши тітці та старшому з її багатодітної сім'ї сину Пилипу невелику долю спадщини: с. Буймер з угіддями, млин на Пслі, подвір'я у Гадячі й 700 крб.[12]. Однак віддали це не в повному обсязі й не повністю

[7] Там же.— Кн. 28984.

[8] Бантыш-Каменский Д. Словарь достопамятных людей.— В 5 ч.— М., 1836.— Ч. 4.— С. 164.

[9] Миллер Д. П. Архивы Харьковской губернии...— С. 307—308.

[10] Фонди СКМ.— Кн. 7957.

[11] Фонди СКМ.— Кн. 28981.

[12] Там же, арк. 5.

виконали взяті на себе зобов'язання, через що судова тяганина тривала понад 50 років й торкнулася не лише їх дітей та онуків, а й більш далеких спадкоємців. Серед документів зшитка найбільшу, на наш погляд цінність, мають власноручні листи А. П. і Я. П. Полуботків та поколінний розпис роду Борзаковських [13].

Останню з чотирьох царських грамот, які є в музеї, видано Петром І П. Полуботку також на Сумщині, в Лебедині, 22 грудня 1708 р.[14] Копії цієї грамоти збереглися аж у трьох примірниках. До речі, Д. П. Міллер згадує у своїй праці про грамоту, видану П. Полуботку в Лебедині 15 грудня 1708 р., й посилається на публікацію її Г. О. Милорадовичем. Отже, грамота від 22 грудня при обстеженні Михайлівського архіву на його очі, очевидно, не потрапила. За нею П. Полуботкові за «непохитну вірність» у боротьбі зі шведськими загарбниками та при зміні політичної орієнтації гетьманом І. С. Мазепою віддавалися величезні маєтності на території Чернігівського полку: містечко Любеч, населені пункти Орлівка, Казилівка, Кувечичі, Виблі, Підгурне, Жабчичі, Габриєлівка, Каруківка, Жуковичі, Криски, Оболонне, Савинці, Піски, Нові Млини, Домишлин, Старі й Нові Боровичі та інші села і землі з різними угіддями, руднями, млинами та іншим добром, які до цього знаходились у власності самого Мазепи, його родичів або прибічників, зокрема П. Орлика. Так зі змінами у старшинській верхівці відбувався перерозподіл майна. І П. Полуботок, чиє становище значно зміцніло з падінням І. Мазепи, негайно використав цю обставину для власного збагачення.

Жалувані грамоти Петра І урочисто проголошували, що названі в них маєтності надаються П. Полуботку «у вічне володіння», щоб «діти його, онуки і правнуки, і хто по ньому роду його буде» спадково усім цим володіли. Та в листопаді 1723 р. за захист прав України П. Полуботка було ув'язнено, а все його майно конфісковано. Причому бригадир і лейб-гвардії майор О. І. Рум'янцев з підлеглими йому офіцерами виявили таку заповзятливість, що конфіскували не лише майно П. Л. Полуботка та його синів, а й посаг невісток.

Серед документів музею — чотири чолобитних дружин Андрія та Якова Полуботків з проханням повернути одержане у посаг від батьків майно, конфісковане 1723 р. разом з майном свекра [15]. З документів дізнаємося, що дружиною Андрія була онука засновника Сум і першого сумського полковника Г. К. Кондратьєва Марія Андріївна. Її батько А. Г. Кондратьєв (теж сумський полковник) загинув 1708 р. під час придушення повстання К. Булавіна. До супліки Марії Андріївни додається виписка з «відписних книг» з переліком майна, даного їй у посаг [16]. Цей документ містить цікаві відомості етнографічного характеру з призабутими вже назвами предметів туалету, старовинних тканин.

Яків Полуботок був одружений на Олені Лук'янівні — дочці племінниці гетьмана Д. Апостола Жураховської [17].

Крім двох грамот Петра І безпосередньо П. Полуботка стосується ще один документ, коментар якого викликає у нас затруднення. Називається він «За Славотинською що дано» [18] і являє собою реєстр майна, даного в посаг П. Полуботком «Агафії Мировичовній» при виході її заміж за священика Славотинського. Очевидно, Агафія була представницею багатого і знаного на Україні роду Мировичів, окремих представників якого спіткала трагічна доля.

---

[13] Фонди СКМ.— Кн. 28981, арк. 7—20, 28, 115.
[14] Там же.— Кн. 28991.
[15] Там же.— Кн. 7875, 28989, 28990.
[16] Там же.— Кн. 7887.
[17] Дневные записки Малороссийского подскарбия генерального Я. Марковича...— Ч. 1. — С. 276.
[18] Фонди СКМ.— Кн. 7865.

Один з найцікавіших документів музейного зібрання — власноручна духівниця сина П. Полуботка Андрія, складена ним 26 квітня 1739 р. у Михайлівці в зв'язку з від'їздом на російсько-турецьку війну 1735—1739 рр.[19] Основним спадкоємцем А. П. Полуботок призначав свого єдиного сина Василя, виділяючи певну долю спадщини дочкам Софії, Парасці, Гані, Уляні та племінникові Семену — сину брата Якова, який помер у «польському поході», знаходячись у діючій армії в Гродно під час російсько-польської війни. Дату його смерті дозволяє уточнити «Щоденник» Я. Марковича — 15 квітня 1734 р.[20] У духівниці Андрій не утримався від нарікань на адресу Якова за безгосподарність, велику розтрату грошей у поході, борги. У військових походах і службових відрядженнях сини П. Полуботка — бунчукові товариші, тобто представники привілейованої верхівки козацтва, яка підлягала безпосередньо гетьману, брали участь неодноразово. Зокрема, з музейних документів дізнаємося, що 1741 р. Андрій був командирований до Фінляндії [21].

У заповіті А. П. Полуботок призначав своєю душоприказницею й опікуншею над дітьми своячку Уляну Андріївну Гамалію — сестру померлої 1733 р. дружини [22], висловлював їй щиру подяку за допомогу у вихованні дітей, материнську турботу про них і заповідав синові Василеві завжди дбати про неї. Цього заповіту, як свідчать документи, Василь не лише не виконав, а й не повертав тітці й вихователці батькових боргів, для стягнення яких У. А. Гамалія змушена була звернутися до суду [23].

Знаходимо в музейних документах і непрямі дані про час смерті А. П. Полуботка: за 1743 р. збереглися його листи, а в документах 1744 р. він вже називається «померлим» [24]. Як і у випадкові з Яковом Полуботком, уточнити дату допомагає «Щоденник» Я. Марковича: другого сина П. Полуботка смерть спіткала 28 листопада 1744 р.[25]

Крім двох синів, у П. Л. Полуботка і його дружини Юхимії Василівни (вдруге Полуботок одружився через два роки після її смерті, що сталася 1717 р., на вдові військового товариша Р. Жураковського Ганні Романівні, уродженій Лазаревич) були дочки Ганна, одружена з Г. Журавкою [26], Олена — дружина Я. Марковича. В «Щоденнику» останнього постійно згадується ще одна сестра його дружини — «пані Войцеховичева». Їй та Олені Я. Полуботок віддав 1733 р. маєтності, що залишилися після смерті Ганни Журавкової та її дочки [27]. Своєю сестрою називає «пані Войцеховичеву» й Андрій Полуботок у заповіті [28]. На жаль, її ім'я за документами музею встановити не вдається.

Проте ці документи дають можливість назвати дату, коли перевівся рід Полуботків по чоловічій лінії. Це тим більш важливо, що навіть солідні дореволюційні видання, характеризуючи рід Полуботків як «згаслий», не пов'язують це з конкретною датою або ж називають її неправильно. Так, в «Енциклопедичному словнику» Ф. Брокгауза та І. Ефрона повідомляється, що «рід Полуботків перевівся 1752 р.» [29] Таке твердження не відповідає дійсності. Можливо, що названого року скінчив життєвий шлях син Якова Семен. За свідченням Д. П. Міл-

[19] Там же.— Кн. 28983.

[20] Дневные записки Малороссийского подскарбия генерального Я. Марковича...— Ч. 1.— С. 427.

[21] Фонди СКМ.— Кн. 28981.— Арк. 18—19.

[22] Дневник генерального подскарбия Я. Марковича.— Ч. 3.— С. 321.

[23] Фонди СКМ.— Кн. 7911.

[24] Там же.— Кн. 28981.— Арк. 28, 36—37.

[25] Дневные записки Малороссийского подскарбия генерального Я. Марковича...— Ч. 1.— С. 216.

[26] Там же.— С. 366.

[27] Дневник генерального подскарбия Я. Марковича...— Ч. 3.— С. 336.

[28] Фонди СКМ.— Кн 28983

[29] Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгазуз, И. А. Ефрон.— СПб., 1898.— Т. 47.— С. 382.

лера, в архіві с. Михайлівки зберігався універсал гетьмана К. Г. Розумовського від 11 вересня 1751 р., в якому Семен Полуботок згадується ще як живий [30]. У Семена була донька Софія, одружена з чернігівським полковником П. С. Милорадовичем. С. Я. Полуботка пережив його двоюрідний брат Василь Андрійович. Саме в його руках зосередилася левина доля полуботківської спадщини. Але він, маючи двох жінок (першою була Катерина Ізмайлова, другою — Марфа Матвіївна Куликовська), помер бездітним. Смерть його сталася 1768 р.[31] й, отже, саме цього року перевівся славний рід Полуботків.

За спадщину, що залишилася по Василеві Полуботку, відразу ж почалася судова тяганина між його законними спадкоємцями: дружиною, рідними сестрами Параскою Андріївною Коробовською, Уляною Андріївною Забілою та племінниками Іваном, Миколою й Тетяною Міклашевськими — дітьми померлої сестри Софії Андріївни. Ще одна сестра В. А. Полуботка — Ганна Андріївна Сачкова — на цей час теж вже померла, не залишивши по собі спадкоємців.

Акти розподілу майна В. А. Полуботка з докладними його описами (реєстрами), «промеморії» з викладом стану справ по розподілу спадщини, полюбовні угоди, позови, скарги, чолобитні, судові справи різних установ: Малоросійської колегії, генерального суду, державної вотчинної колегії та її департаментів, Слобідського вотчинного департаменту, Слобідсько-Української губернської канцелярії, Сумської провінційної канцелярії та інших — становлять основну масу архівних матеріалів полуботківського зібрання музею [32].

Найбільшу заповзятливість у відстоюванні власних інтересів виявила онука наказного гетьмана П. Полуботка П. А. Коробовська, яка й заволоділа Михайлівкою та ще рядом маєтностей у Лебединському повіті. Від неї Михайлівський маєток передавався з покоління у покоління нащадкам П. Полуботка по жіночій лінії: спочатку дочці О. О. Коробовській (у першому шлюбі за А. Г. Іваненком, у другому — за О. М. Долгоруковим), потім онуці М. А. Іваненко, одруженій з Д. П. Білухою-Кохановським, далі правнучці У. Д. Білусі-Кохановській (у заміжжі Капніст), і, зрештою, перейшов до графа В. О. Капніста — останнього власника як маєтку, так і старовинного архіву, що тут зберігався [33].

Серед документів музею — опис особистого майна дружини останнього в роді Полуботків гетьманового онука Василя Андрійовича Марфи Матвіївни, яке залишалося в Михайлівському будинкові [34], власноручна її довіреність на його одержання (1770 р.) [35], запити чоловіка онуки П. Полуботка О. Ф. Коробовського, який шукав доказів, що У. П. Новомлинська не є родичкою Полуботків, та відповіді на них (1777 р.), справи Лебединського нижнього земського суду по позову поміщиків Полуботка, Іваненка, Міклашевського до Михайлівської Предтечинської пустині (1762—1792) [36] та ін.

В окремих документах є підписи осіб, знаних в українській історії та культурі, відомості, що дозволяють уточнити факти з їх біографій. Та це вже інша тема.

Навіть побіжний огляд документів полуботківського зібрання музею засвідчує їх цінність для вивчення історії цього роду й загалом для історичної науки, яка, на жаль, за роки радянської влади перетворилася на догматичну схему, історію без осіб. А вже те, що ці документи вціліли в десятиліття зневаги до минулого, коли все нищи-

---

[30] Миллер Д. П. Архивы Харьковской губернии...— С. 311.
[31] Фонди СКМ.— Кн. 28986.
[32] Там же.— Кн. 7901, 28986, 7891, 7890, 7919, 28987, 28988, 7953, 7894, 28979.
[33] Там же.— Кн. 7923.
[34] Там же.— Кн. 28988.
[35] Там же.— Кн. 7953.
[36] Там же.— Кн. 7894, 28979.

лося й плюндрувалося, а П. Л. Полуботок проголошувався націоналістом й ворогом народу — велика справа. Ще Д. П. Міллер ставив питання про опублікування всіх полуботківських документів, які зберігалися в с. Михайлівці. На наш погляд, варто було б опублікувати, принаймні, те, що залишилося від цього архіву. Такі матеріали особливо були б доречні у присвяченій П. Л. Полуботку збірці документів, зібраних у різних архівах і установах країни.

Як видно, документи Сумського краєзнавчого музею не проливають світла на долю полуботківського скарбу. А от публікація Д. П. Міллера документів Михайлівського архіву дає підставу для певних міркувань з цього приводу.

Одним з найвагоміших доказів на користь золотого вкладу П. Полуботка в іноземний банк вважається те, що в описі його майна відсутні золоті гроші — «червінці». При цьому з поля зору випадає надзвичайно важлива обставина: існування не одного такого опису. На це звернув увагу ще Д. П. Міллер. У своїй публікації він згадує документ під назвою «Опись по повелению государеву всему Павла Полуботка имению», на який він натрапив у Михайлівці. Текст його він, на жаль, не навів й обмежився лише невеликим коментарем, в якому зауважив, що цей опис дещо відрізняється від опису, опублікованого Г. О. Милорадовичем. Іншою була система, за якою складено Михайлівський опис, до того ж до нього ввійшло таке, чого не було в описові, видрукуваному Милорадовичем, зокрема, величезного списку коней. Були в публікації Милорадовича й інші купюри, котрі Міллер пояснював тим, що опис, який зберігався в Михайлівці — «приймальний», тобто такий, за яким майно конфісковувалося у П. Полуботка, а виданий Милорадовичем — «віддаточний» — такий, за яким майно поверталося [37].

А повернуто як родині П. Полуботка, так і арештованим разом з ним представникам генеральної старшини було далеко не все. Я. Маркович у записках, зроблених у «Щоденнику» в березні 1725 р., повідомляє про «відпечатання дворів» опальної старшини та зняття арешту з їх майна [38]. Водночас він зазначає, що за велінням імператриці Катерини I дружині П. Полуботка та його дітям повернуто майно, за винятком червінців, ефимків (так у Росії називали досить високопробні західноєвропейські срібні монети вагою 28 грамів — іоахімсталери) та коней [39], які відразу ж після конфіскації стали державною власністю. Відносно ефимків імператорська вказівка, здається, не була виконана.

Червінці Полуботкам не повернули, але ж при конфіскації майна наказного гетьмана вони були. Про наявність золота у П. Полуботка перед його від'їздом до Петербурга влітку 1723 р. свідчить і його духівниця. Від неї, коли її вивчав Міллер у Михайлівці, вціліла лише половина аркуша. Але і тут мова йшла за червінці: 500 золотих П. Полуботок заповідав сестрі та 300 — братові [40]. Цю духівницю було складено ще в лютому 1721 р. перед від'їздом П. Полуботка з козаками на будівництво Ладозького каналу, але вона залишилась останньою. Поспішаючи за терміновим викликом до Петербурга, П. Полуботок не встиг «переписати тестаменту» й обмежився лише зробленою 7 червня 1723 р. припискою, в якій вказав, що заповідає дружині не 7 тис., як було раніше записано в духівниці, а 10 тис., і робив ще якісь розпорядження, зміст яких Міллеру не вдалося розшифрувати через нерозбірливість почерку [41].

---

[37] Миллер Д. П. Архивы Харьковской губернии...— С. 318.

[38] Дневные записки Малороссийского подскарбия генерального Я. Марковича...— Ч. 1.— С. 318.

[39] Там же.— С. 67.

[40] Миллер Д. П. Архивы Харьковской губернии...— С. 317.

[41] Там же.

Клаптик духівниці, який тримав у своїх руках Міллер на початку XX ст. свідчить, що, поспішаючи до Петербурга, П. Полуботок не мав часу навіть для того, щоб переписати духівницю. То чи був у нього час для спорядження експедиції із золотом до Лондона? А от грошей, як у 1721, так і 1723 рр. у нього було вдосталь, адже лише за «упокій душі» він заповідав роздати монастирям, церквам і старцям 8 тис. крб.[42]

Версія про відсилку скарбу за кордон напередодні поїздки на спорудження Ладозького каналу також не є переконливою. Звичайно, у важкому відрядженні П. Полуботка могло спіткати нещастя і він міг не повернутись додому, як не поверталося з таких робіт більше третини козаків. Але в політичному плані Полуботкові тоді ніщо не загрожувало. Чи ж був сенс ризикувати золотом, відправляючи його морем у далеку країну, коли його родина і так беззастережно одержала б спадок?

І ще один аспект справи, який з легкої руки письменника Р. Іваничука так схвилював український парламент. Це, зокрема, те, що нібито 80 відсотків свого скарбу П. Полуботок заповідав суверенній і незалежній Українській державі і лише 20% — своїм нащадкам. Але ж у 1720—1721 рр. П. Полуботок був лише полковником, хай і найвпливовішим на Україні, але ж не головою уряду. 1722—1723 р. він хоч і тримав у своїх руках булаву, але був тоді наказним, тобто тимчасовим гетьманом — «виконуючим обов'язки» за сучасною термінологією. І стати можновладним гетьманом у нього практично не було шансів. Адже на початку 1723 р. Петро І звелів черговому українському посольству, що прибуло до нього з проханням дозволити вибори гетьмана, «більш не докучати» йому цим проханням, аж поки не знайдеться «достойна кандидатура»[43]. Отже, П. Полуботка Петро І ні в 1708, ні в 1722—1723 рр. не вважав достойною кандидатурою.

Тож навряд, щоб за таких обставин П. Полуботок міг вважати найдієвішим засобом забезпечення незалежності України таємне вміщення свого скарбу до іноземного банку. П. Полуботок був практичним господарем, тверезим політиком і державним діячем, добре обізнаним з історією й навіть автором історичного твору «Кронічки». Він бачив, що українська державність, яка виникла в роки визвольної війни, поступово втрачала свої визначальні риси та ознаки. Найбільше, що могли його наступники — це відстоювати від зазіхань російського уряду виборені Б. Хмельницьким права у боротьбі проти царизму або ж намагатися укласти союз з іншою державою. Спроба І. Мазепи піти саме таким шляхом зазнала невдачі. Після цього Петро І нечувано посилив політичний і економічний тиск на Україну, твердою рукою ведучи справу до повної ліквідації її автономії. Намагатися вирватися з лабет Росії наприкінці першої чверті XVIII ст. було безнадійною справою, і П. Полуботок не міг не розуміти цього. Найбільше, що можна було зробити за таких умов — це боротися за збереження на Україні гетьманського уряду і самоврядування на основі «березневих статей» Б. Хмельницького, добиватися ліквідації Малоросійської колегії. Саме це, як справжній патріот, і робив П. Полуботок, віддавши життя за свої переконання.

Вважаємо, що пов'язані з Сумщиною полуботківські матеріали, які публікувалися раніше, та документальне зібрання Сумського краєзнавчого музею додають окремі штрихи як до біографії самого П. Л. Полуботка, так і до історії його роду.

Одержано 20.09.91.

---

[42] Там же.— С. 311.

[43] Костомаров Н. И. Собрание сочинений: Исторические монографии и исследования.— Кн. 5.—Т. XII—XIV.— СПб., 1905.— Т. XIV.— С. 695.

Речь идет о наказном гетмане Левобережной Украины П. Л. Полуботка и его легендарном вкладе в банк Ост-Индской компании, приводятся интересные сведения о жизни и быте рода Полуботков.

ЗАПРОШУЄМО ДО СПІВПРАЦІ

Інститут історії України Академії наук України приступив до розробки проблеми «Повоєнний мартиролог України». В ньому будуть відображені теми «Голод 1946—1947 років на Україні» та «Чорнобильський мартиролог». Ці дві праці являтимуть собою збірник документів і матеріалів. Нас цікавить все, що може допомогти об'єктивному відтворенню цих сторінок історії: рішення місцевих рад народних депутатів, промислових підприємств, установ, колгоспів, радгоспів. Можуть прислужитися і спогади очевидців. Звертаємося також до громадян інших регіонів колишнього СРСР, країн світу з проханням допомогти зберегти для майбутніх поколінь правду про Чорнобиль, про допомогу представників різних народів у ліквідації наслідків трагедії, матеріальну й моральну підтримку населення забруднених районів.

Збірники документів і матеріалів стануть книгами народної пам'яті. Просимо також надсилати документи і матеріали, пов'язані з репресіями 40—70-х років на Україні.

Наша адреса: 252001 Київ 1, вул. Грушевського, 4.
Інститут Історії України АН України, відділ сучасної історії, кімната № 632.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

МИНУЛЕ УКРАЇНИ: ВІДНОВЛЕНІ СТОРІНКИ.
Київ : Наук. думка, 1991.— 227 с.

В сучасних умовах виникає нагальна потреба переосмислення та всебічного висвітлення маловідомих сторінок історії українського народу. Враховуючи інтерес до минулого, неоднозначність тлумачення багатьох історичних явищ, Інститут історії України АН України з 1988 р. здійснює випуск препринтів. На жаль, їх тираж обмежений. Тому було вирішено видавати такі матеріали у щойно започаткованій серії збірників «Минуле України: відновлені сторінки».

Рецензована книжка — різнопланова. В ній вміщені статті, розраховані в основному на фахівців, а також публікації біографічного та науково-популярного характеру. Загалом вона справляє цілісне враження. Назва збірника відповідає його змістові. Вчені-історики висвітлили маловідомі, раніше заборонені та взагалі перекручені сторінки минулого України. На конкретному матеріалі автори показали роль Центральної Ради у відновленні української державності, історичні джерела національної символіки, розповіли про те, ким є насправді Нестор Махно, тощо. Читачі не залишаться байдужими, ознайомившись з матеріалами про трагічний голодомор 33-го, репресії проти військових кадрів, потаємні важелі пакту Молотова—Ріббентропа.

На жаль, обмежений обсяг рецензії не дає нам змогу докладно проаналізувати кожну з одинадцяти статей збірника. Розглянемо лише деякі з них.

Збірник відкриває змістовний матеріал Д. Б. Яневського «Українська Центральна Рада: перші кроки до новітньої національної державності (березень — листопад 1917 р.)». Серед численних «білих плям» та «чорних дір», якими настільки багата вітчизняна історія, ця проблема становить собою майже суцільну лакуну. Мабуть, вперше в українській історіографії автор об'єктивно й грунтовно відповідає на такі запитання: Що це за організація? Як і коли вона виникла? Виразником чиїх класових, соціальних і політичних інтересів виступала? Які її роль та місце в революційних подіях на Україні?

Архівні документи, часописи тих років, спогади активних діячів Центральної Ради, деякі інші матеріали дозволили Д. Б. Яневському висловити міркування, які суттєво відрізняються від загальноприйнятих в радянській історіографії. По-перше, автор твердить, що заснування Центральної Ради стало, з одного боку, підсумковим етапом українського національно-визвольного руху, а з іншого — започаткувало новий, надзвичайно бурхливий і суперечливий його період. По-друге, і це автор вважає найголовнішим, одним із закономірних наслідків еволюції так званих «окраїн» колишньої Російської імперії стало визрівання там національно-державних утворень. Цілком очевидно, що цей процес міг набути реальних рис лише після повалення царату.

Чимало нового автор вніс у висвітлення етапів становлення Центральної Ради, аналізу її універсалів, діяльності Генерального Секретаріату. На думку Д. Б. Яневського, підсумки багатомісячної діяльності було підбито в її III Універсалі, який побачив світ 7 листопада 1917 р. Документ проголосив створення Української Народної Республіки. Цим завершився початковий етап формування української дер-

жавності. Не можна не погодитись з дуже актуальним висновком автора про те, що доля республіки, її громадян віднині залежали від спроможності керівництва вивести економіку з глибокої кризи, розподілити конфісковані землі серед селян, проводити активну зовнішню політику, укласти мир на фронтах, а також досягти угоди з цих та інших питань як з національними меншостями на Україні, так і урядами районів колишньої Російської імперії. Наступні події показали, що розв'язати ці проблеми керівники УНР не зуміли.

Питання про національну символіку сьогодні жваво обговорюється і на майданах, і у Верховній Раді. Спираючись на наявний історичний матеріал, К. Ю. Гломозда та Д. Б. Яневський розповідають про неї у нарисі «Історичні гербові відзнаки та прапорові барви України (українська національна символіка: походження, традиції, доля)».

Безумовно, це питання не можна віднести до простих. Тому необхідно залучити до його вивчення широкий науковий загал, поглибити аналіз архівних матеріалів і музейних фондів, приділити увагу дослідженню територіальної і міської, а також символіки всіх етнічних груп, що разом з українцями становлять населення сучасної республіки.

Нині відчувається велика потреба в розвитку жанру історичного портрету. Вона викликана необхідністю подолати те знеособлення, що до останнього часу панувало в історичних дослідженнях. В історії громадянської війни постать Нестора Махна займає особливе місце. Для одних це міфологізований герой, наділений у народній уяві фантастичними рисами та якостями. Офіційна історіографія розглядає його як політичного авантюриста, ворога Радянської влади, бандита. В. Ф. Верстюк у статті «Перший союз Н. Махна з Радянською владою» вперше уникає типових помилок, властивих вітчизняній історіографії 30—70-х років. На його думку, обидва підходи не витримують критики, позбавлені достатньої глибини, серйозної документальної аргументації. Вони створюють спотворений образ не лише однієї людини, а й такого соціально-політичного явища, як махновщина. В. Ф. Верстюк твердить, що погляд на неї як на виключно контрреволюційний куркульський рух є одним з найхарактерніших синдромів радянської історіографії, найстійкішим стереотипом сталінської формули громадянської війни. Зламати його — настійна вимога часу.

Зміст статті переконує в тому, що загони під проводом Махна відіграли помітну роль у розгромі Денікіна, а потім — Врангеля. У боротьбі з ворогами революції Махно виявив себе талановитим організатором і самобутнім партизанським командиром. Автор чітко визначив шляхи розходження махновців з Радянською владою. Це — неприйняття селянством України політики «воєнного комунізму», а також різні погляди більшовиків і анархістів щодо ролі держави в будівництві соціалізму. Після запровадження непу більшість селянства залишила махновські загони, і махновщина почала набувати характеру політичного бандитизму.

Хочеться вірити, що наші історики зображуватимуть Махна не авантюристом, ставлеником куркульства, а представником широких селянських мас, тієї третьої сили, яка в розбурханому морі революції і громадянської війни шукала свій шлях. Махно й махновщина це суперечливе і трагічне явище в історії.

Більш як півстоліття у вітчизняній історіографії замовчувався голод на Україні 1932—1933 р. Тому особливої уваги заслуговує стаття С. В. Кульчицького «Трагічна статистика голодомору». Матеріали, наведені її автором, свідчать, що трагедія мільйонів людей стала наслідком сталінської моделі колективізації. На початку 30-х років у республіці здійснювалась примусова (із широким застосуванням репресій), згубна для селянства хлібозаготівельна політика. Ці обставини зумовили катастрофічний стан сільського господарства, а потім і ви-

никнення масового голоду. Це лихо — результат спроб партійно-державного керівництва перебудувати сільськогосподарське виробництво у дусі ідей казарменного, зрівняльного соціалізму.

С. В. Кульчицький, спираючись на новітні дослідження та виявлені ним статистичні й демографічні матеріали, зробив вдалу спробу відповісти на одне з болючих питань: скільки ж людей в республіці померло від голоду. Щоб вирішити його, вчений використав методику підрахунків, колективно розроблену відомим американським демографом С. Максудовим, австралійським спеціалістом з історії СРСР С. Уіткрофтом і ним самим. Він критично осмислив і належним чином оцінив доступні тепер науковцям узагальнюючі дані про міграційні процеси, які були в розпорядженні вищого статистичного відомства країни. С. В. Кульчицький зробив висновок, що прямі втрати від голоду в 1933 р. визначаються в діапазоні від 3 до 3,5 млн. чол. Але демографічні наслідки голодомору не обмежуються ними. Маючи дані про кількість народжень і смертей за кожний рік, дослідник підрахував, що повні втрати, включаючи ненароджених, становлять в 1933 р. 4 207 тис., а з поправкою на неточність розрахунків — до 4,5 млн. чол. за максимумом. Якщо врахувати голод 1932 р., то їх загальне число збільшиться до 5 млн.

Рецензована стаття є внеском у розкриття історичної правди про голод на Україні в 30-х роках. Однак, на нашу думку, автору потрібно було б розглянути одну з важливих причин голоду — відсутність реального політичного й економічного суверенітету республіки, що особливо виявилося у 30-ті роки.

Деякі публікації, вміщені в збірнику, тематично збігаються з раніше надрукованими нарисами, наприклад, розповіддю В. Ф. Солдатенка про Центральну Раду, яка була опублікована в «Радянській Україні». (До речі, стаття про Центральну Раду у збірнику з історичної точки зору цікавіша і написана більш грунтовно й переконливо).

В книзі, мабуть, вперше в такій формі й на такому рівні висвітлено ряд актуальних проблем історії України, її «білі плями». Проте це лише «перша ластівка». Варто продовжити цю благородну справу.

А. М. МИХНЕНКО (Донецьк)

Одержано 18.10.91

Я. Рамач.
ПРИВРЕДНИ И ДРУЖТВЕНИ ЖИВОТ РУСНАЦОХ У ЮЖНЕЙ УГОРСКЕЙ. 1745—1848.
Нови Сад : Руске слово, 1990.— 190 с.

Я. Рамач.
ГОСПОДАРСЬКЕ І СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ РУСИНІВ У ПІВДЕННІЙ УГОРЩИНІ. 1745—1848.
Новий Сад : Руське слово, 1990.— 190 с.

В наш час Україна відкриває для себе материк власної історії і культури. Зокрема, неабиякий інтерес викликає у громадськості все, що стосується української діаспори. Нарешті, відкинуті ідеологічні штампи. Дослідникам, зацікавленому читачеві стали доступні конкретні відомості про життя співвітчизників за кордоном, історію їх розселення, культурні та освітні проблеми тощо. Та все ж лишається ще досить і

маловідомих сторінок. Наприклад, далеко не всі знають, що найдавніша українська трудова еміграція почалася не в другій половині XIX ст., а значно раніше, і не в США та Канаду, а на Балкани. Через це презентація українському читачеві праці югославського дослідника Янка Рамача потребує певних попередніх пояснень.

У середині XVIII ст. на відвойовані Австрійською монархією у турків родючі, але спустошені війною землі Подунав'я рушили переселенці з різних країв імперії, серед них і українці із Закарпаття та Пряшівщини, Галичини й Буковини. Вже на початку 50-х років пошуки землі і волі привели їх у Бачку, де виникли два осередки русинів — Керестур, що пізніше дістав назву Руський Керестур, і Коцур. Пізніше вихідці з цих сіл створили нові русинські колонії по обох берегах Дунаю, в Сремі і Славонії. І досі в сучасній Югославії — у Сербії (головним чином у Воєводині), Хорватії, Боснії та Герцеговині — живуть русини-українці. Їх налічується близько 30 тис. чол. Зберігають вони свою мову (яка є бачвансько-сремським діалектом української мови і належить до її південно-західних говірок), самобутні народні традиції. Мають школи, друкарні, періодичну пресу. Активно працюють над вивченням своєї історії, культури, фольклору. Шукають шляхи до розвитку зв'язків з Україною.

Зауважимо, що значний науковий інтерес до придунайських українців, феномену збереження ними своєї етнічності в умовах тривалого проживання серед близького за мовою та культурою слов'янського народу існував у вітчизняній науці ще наприкінці XIX ст. Відповідні розвідки друкувалися в «Киевской старине», «Записках наукового товариства ім. Шевченка» у Львові. Ці публікації були пов'язані насамперед з ім'ям видатного українського вченого Володимира Гнатюка, який зібрав величезний етнографічний матеріал серед русинів Бачки і Срему, обробив і опублікував його в 3-х томах «Етнографічного збірника». Пізніше, на жаль, такі дослідження не продовжувалися. Русини-українці Югославії надовго були забуті українською наукою. Адже після 1917 р. будь-які зв'язки її представників з королівською Югославією через відомі причини стали неможливими. У повоєнний час специфіка відносин колишнього СРСР з Югославією також не сприяли дослідженню вченими з України питань історії та етнографії її русинсько-українського населення.

Певною мірою прогалину в цій сфері заповнювали розвідки дослідників з діаспори. Югославські вчені зверталися до теми придунайських українців, як правило, в контексті вивчення становища національних меншостей в СФРЮ. Найбільш серйозні розробки належать авторам з числа самих русинів. Це є переконливим свідченням високого рівня національної свідомості найменш чисельного з народів Югославії, який зміг виростити власну інтелігенцію і спрямувати її творчі зусилля на справу просвітництва.

Першим історіографом русинів Югославії був Гавриїл Костельник, за походженням русин із Керестура, добре відомий на Україні як церковний діяч, публіцист і філософ. Крім історичних праць, йому належить перший друкований поетичний твір русинською мовою, а також граматика мови бачванських русинів, що вийшла друком 1923 р.

У повоєнні часи в Югославії збільшилися можливості наукового вивчення історії вихідців з України. Особливо плідними виявилися 70—80-ті роки, коли побачили світ серйозні монографічні праці. Серед них варто назвати «Історію русинів Бачки, Срему і Славонії. 1745—1918» Ф. Лабоша, «Русини у Воєводині: До вивчення історії русинів Воєводини. 1918—1945» В. Більні, «Русини і українці в народно-визвольній боротьбі та соціалістичній революції народів і народностей Югославії. 1941—1945» В. Костельника. Органічним продовженням цієї широкої дослідницької діяльності є рецензована праця Я. Рамача. Вона являє собою першу частину підготовленої автором монографії, яка хро-

нологічно має охопити період з моменту переселення русинів на територію сучасної Югославії і до 1918 р.

Книга написана на основі аналізу праць попередників із залученням значного документального матеріалу, що зберігається в югославських та закордонних архівах. Це дало автору можливість використати ще невідомі факти з минулого русинів-українців у Югославії, досить детально висвітлити життя переселенців на різних відрізках часу.

Короткий екскурс у проблеми, пов'язані з етногенезом слов'ян, розселенням їх у Закарпатті та історичними умовами життя слов'янського населення в Південній Україні, допомагає читачеві краще зрозуміти причини, що спонукали русинів до переселення. Вони полягають у пауперизації селянства Закарпаття, зумовлену руйнівними війнами та повстаннями, а також розвитком товарного господарства на поміщицьких землях і зростанням феодальних повинностей. Певний вплив на переселення мали й несприятливі умови релігійного та національного життя. Іншими словами, до еміграції привели, по суті, ті ж причини, які пізніше викликали масовий виїзд українців за океан.

Далі Я. Рамач детально аналізує наявні версії про походження русинів-українців Югославії та час їх міграції до Бачки. Він підкреслює, що питання про національну приналежність русинів завжди мало політичне значення. На ті чи інші наукові тлумачення його завжди справляли значний вплив позиції панівних сил. Цим пояснюється поява тверджень про те, що «русини» — не етнічна, а релігійна назва, яка означає належність до православної, пізніше — греко-католицької віри; про словацьке, польське чи навіть угорське походження русинів; і, нарешті, про те, що вони є окремим народом.

Намагання відокремити русинів і українців, доходить висновку автор, завжди були вигідні офіційним властям (незалежно від того, де це робилося — в Австрії, Угорщині, Чехословаччині, королівській Югославії чи СФРЮ), оскільки таким чином національна меншина позбавлялась опори на культурне й національне співробітництво з Україною і легше могла бути асимільована (с. 57). Принципова позиція Я. Рамача в цьому складному питанні, з якого й досі точаться суперечки, полягає у беззастережному визнанні східнослов'янського походження русинів Югославії, їх генетичного зв'язку з українським народом.

Розповідаючи про заснування русинами перших поселень у Бачці та умови, за якими Державна комора, що управляла регіоном, наділяла колоністів землею, автор відхиляє як необгрунтовані думки деяких дослідників про далекосяжні плани віденських властей, пов'язані з русинами: переселення уніатів здійснювалося, мовляв, для того, щоб окатоличити православних сербів. Свою позицію Я. Рамач підтверджує свідченням про те, що будь-яких привілеїв русини порівняно з колоністами-сербами не мали. Як свідчать документи, греко-католицька церква не користувалася під час переселення жодною підтримкою властей. Церковні споруди будувалися, а священики запрошувалися лише з ініціативи й на кошти віруючих. Тобто, заселяючи Бачку, уряд керувався не політичними, а виключно економічними інтересами (с. 61).

Вирішуючи основне питання своєї праці — дослідження господарської діяльності, громадського і культурного життя русинів, автор згрупував матеріал у дві частини, відповідно до хронологічних періодів: кінець XVIII та перша половина XIX ст. Він детально описує заняття керестурців і коцурців, з яких основним було землеробство, аналізує майнові відносини та повинності, що їх виконували селяни на користь держави. На кінець XVIII ст. із зростанням кількості жителів у русинських поселеннях серйозною проблемою стає безземелля. Багато селян змушені були заробляти, йдучи у найми далеко від дому. Деякі заробітчани залишали Керестур і Коцур назавжди, купуючи чи отримуючи державну землю в інших місцях. Так, у першій половині

XIX ст. виник цілий ряд нових русинських острівців. Землеробство лишалося в них основним заняттям. Розвивалося, однак, і ремісництво, торгівля.

Джерелом для вивчення життя русинів-колоністів служили документи органів державного управління, листування чиновників, скарги і прохання селян. Цікаві відомості містяться в церковних документах, де, крім справ суто релігійних, йдеться про різні сторони життя русинів. Ці джерела — найбільш численні і змістовні. До того ж вони найкраще збереглися, бо були сконцентровані в одному відомстві. Завдяки їм історія русинських церков, шкіл, громадського життя, тісно пов'язаного в той час з релігійним, вивчена найкраще.

Відразу ж по переселенню русини засновували на громадський кошт церкву. При церквах відкривалися школи. Необхідна література надходила із Горниці, як називали переселенці свою прабатьківщину. Звідти ж запрошувалися священики і вчителі. Вільний від заідеологізованого підходу до висвітлення історичної ролі греко-католицької церкви, що був характерний для радянської історіографії, автор переконливо доводить її (церкви) велике значення для життя населення Югославії українського походження. Значною мірою саме завдяки церкві нечисленні й розпорошені по віддалених одне від одного поселеннях русини зберегли свою самобутність, мову і традиції, розвинули культуру та освіту.

Високо оцінюючи працю Я. Рамача, все ж водночас зазначимо, що хотілося б знайти в ній більше відомостей про зв'язки русинів з історичною батьківщиною, про їх масштаби та форми здійснення. Глибшому аналізу предмета дослідження міг би, на нашу думку, служити розгляд взаємовідносин русинів з місцевим населенням, колоністами інших національностей. На жаль, цьому питанню, окрім конфесійного його аспекту, не приділено належної уваги. І, нарешті, як це нерідко буває, недоліки є продовженням чеснот. Написане на багатій документальній основі дослідження часом перенасичене зайвими подробицями, які втомлюють читача і не є конче необхідними для викладу основної теми праці.

Насамкінець хотілося б відзначити високу видавничу та поліграфічну культуру рецензованої книги. Крім звичного та обов'язкового для наукової праці списку джерел і літератури, видання має словник маловідомих слів, покажчики власних імен і географічних назв, резюме сербо-хорватською і англійською мовами. У цьому, гадаю, виявилася не тільки повага до читача, а й щось більше: повага до власної історії, до свого народу, завдяки якій не загубилися русини-українці протягом більш як двох століть серед численних південнослов'янських племен. У зв'язку з цим книга Я. Рамача наштовхує на певні міркування, які, можливо, й не пов'язані безпосередньо з її змістом. По-перше, в час, коли Україна відроджується, видається гідним захоплення і використання досвід русинів-українців у захисті своїх національних цінностей. По-друге, розглянута праця нагадує українським ученим, що вони заборгували у вивченні історії, культури, етнографії наших співвітчизників у Югославії, у поширенні серед громадськості країни знань про них. Уважне ставлення України до русинів сьогодні потрібне більше, ніж будь-коли. Адже руйнівна сербо-хорватська громадянська війна точиться між її оселями по обох берегах Дунаю.

О. А. МАЛИНОВСЬКА (Київ)

Одержано 30.10.91

СПОКОНВІЧНА УКРАЇНСЬКА ЗЕМЛЯ: ІСТОРИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ З РОСІЄЮ І НАДДНІПРЯНЩИНОЮ: ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ.

Ред. кол. : Ф. П. Шевченко (голова) та ін.

Упорядники: П. В. Василенко та ін.

Ужгород: Карпати, 1990.— 648 с.

Українські вчені багато зробили для вивчення минулого і сучасного західноукраїнських земель. У зв'язку з відзначенням 50-річчя возз'єднання їх з матір'ю-Україною історична література поповнилася рядом нових праць. Чільне місце серед них займає рецензований збірник документів і матеріалів, підготовлений науковцями й співробітниками Чернівецького державного університету та Державного архіву Чернівецької області. Загальне науково-методичне керівництво виданням здійснювало Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР.

Наукова цінність збірника полягає в тому, що він є першою публікацією документів і матеріалів про зв'язки Північної Буковини з Росією і Наддніпрянською Україною від найдавніших часів [док. № 1 твору Йордана «Про походження і діяння готів» (551 р.) про заселення карпато-дністровських земель слов'янськими племенами венедів, антів і склавінів] до 10 лютого 1947 р., коли згідно з Паризькою мирною угодою, підписаною Румунією, з одного боку, та СРСР, США, Великобританією, Австралією, Канадою, УРСР, БРСР, Індією, Новою Зеландією, Чехословаччиною і Південно-Африканським Союзом — з другого, встановлювався кордон Румунії з СРСР відповідно до радянсько-румунської угоди від 28 червня 1940 р. (док. № 285).

Використані автором джерела, характер і тематика документів та матеріалів, а також повнота їх викладу і обрані хронологічні рамки дали йому можливість досить вдало заповнити ряд прогалин з історії українського народу. Він містить 285 документів і матеріалів, розміщених у хронологічному порядку, а також грунтовну передмову, текстуальні примітки й примітки-коментарі. У примітках-коментарях, виконаних на високому фаховому рівні, для глибшого розуміння документів наводиться необхідний додатковий матеріал, даються біографічні та інші відомості про політичних і наукових діячів та працівників культури, імена яких трапляються в тексті, довідки про періодичні видання та державні установи тощо. Користування збірником полегшують перелік документів і матеріалів, список скорочень, словник іншомовних і маловживаних слів, іменний та географічний покажчики.

Значну групу матеріалів збірника становлять документи діловодства центральних і місцевих урядових установ Австрії (з 1867 р.— Австро-Угорщини), Румунії і Росії (офіційні листи, донесення, протоколи, відомості та ін.), виявлені у різних фондах архівів Москви, Кишинева, Києва, а також Чернівецької, Хмельницької і Кіровоградської областей. При цьому найбільшу кількість архівних документів (99) взято з фондів Державного архіву Чернівецької області, що є цілком виправдано.

Інформацію, що несуть діловодні документи, істотно доповнюють вміщені в збірнику законодавчі акти, у тому числі дипломатичні, статті, кореспонденції, інформації, замітки з періодичних видань («Буковина», «Буковинские ведомости», «Громадський голос», «Руська рада» та ін.); дані австрійської і російської статистики; уривки з літописів, приватних листів, мемуарів, подорожніх записок мандрівників та інші матеріали. Серед них особливу цінність становлять літописні записи

та свідчення сучасників (Л. Дьюлафі, Б. Мініха, Г. Сплені, Я. Головацького, В. Крестовського, О. Афанасьєва-Чужбинського та ін.), які у різний час бували на Північній Буковині й у своїх творах зафіксували її українську етнічну належність та прагнення трудящих краю до возз'єднання з наддніпрянцями.

Цілком виправданим є й те, що для повноти розкриття теми до збірника включено 25 важливих документів, що вже публікувалися [1].

Рецензоване видання є, таким чином, найбільш повною публікацією подібного типу. Абсолютна більшість включених до нього документів, зокрема архівних, друкується вперше.

Документи і матеріали збірника несуть читачеві велику й переконливу інформацію про автохтонність й етнічну спільність українського населення Північної Буковини та Наддніпрянської України, торгівлю цього краю з Росією і Наддніпрянщиною, масове відхідництво північнобуковинських жителів на заробітки до Російської держави, еміграцію місцевих селян і міщан до Росії і Наддніпрянської України, поширення в краї творів російської та української літератури, творче спілкування діячів культури Північної Буковини й Наддніпрянщини, вплив революційних подій у Росії й на Наддніпрянщині на революційний рух краю, постійне прагнення буковинців до возз'єднання з українцями Наддніпрянщини, про визволення Північної Буковини з-під іноземного гніту й возз'єднання її з Вітчизною.

Аналіз збірника засвідчує, що його редакційній колегії і упорядникам вдалося документально довести українську етнічну належність Північної Буковини й історичну закономірність возз'єднання її з Радянською Україною. Цим самим переконливо спростовується фальсифікація суті цієї проблеми певними силами Молдови, Румунії та деякими іншими зарубіжними пропагандистськими центрами.

На наш погляд, документи і матеріали, писані російською мовою, слід було б перекласти українською, як це зроблено з документами і матеріалами, що виходили німецькою, румунською, угорською та французькою мовами. Тим більше, що заголовки, дати і легенди до них подано українською мовою. Термін «Буковінер Гандельс- унд Гевербекаммер» означає «Буковинська торгово-промислова палата», а не «Буковинська палата торгівлі і ремесла» (док. № 87, с. 205). До збірника доцільно було б включити й матеріали (а вони є) про так званих «російських підданих», які поповнювали лави робітничого класу краю. Вартий уваги і матеріал з журналу «Буковінер кауфменніше Блеттер» (1910, 20 грудня) про те, що на початку 1910 р. в Чернівцях було побудовано шпалерну фабрику на зразок таких же у Петербурзі й Москві, де власник навчався виготовленню продукції. Машини для друкування, різання і пакування шпалер на чернівецькій фабриці монтували петербурзькі спеціалісти. До речі, по темі збірника є чимало цікавих документів і матеріалів у фондах Наукового товариства ім. Т. Шевченка, театрального товариства «Українська бесіда» та в ЦДІА УРСР у м. Львові (з цього архіву взято лише один документ — № 135).

У цілому рецензований збірник має велику наукову цінність. Він стане в пригоді науковцям, вчителям, студентам, усім, хто цікавиться історією українського народу.

М. Г. КУКУРУДЗЯК (Кам'янець-Подільський)

---

[1] Боротьба трудящих Буковини за соціальне й національне визволення і возз'єднання з Українською РСР, 1917—1941 : Документи і матеріали.— Чернівці, 1958; Боротьба за возз'єднання Західної України з Українською РСР, 1917—1939 : Зб. документів і матеріалів.— К., 1979; Хотинское восстание : Сб. документов и материалов.— Кишинев, 1976; Боротьба трудящих Північної Буковини проти соціального і національного гноблення у другій половині XIX — на початку XX ст. : Зб. документів і матеріалів.— Ужгород, 1979; та ін.

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Т. С. Злупко (Львів)

Ювілейна наукова конференція в Торонто «Михайло Грушевський в історії України»

Важливою подією в науковому житті українців Торонто та й всієї громади українців Канади стало проведення ювілейної наукової конференції «Михайло Грушевський в історії України» (9 листопада 1991 р.). Її організував Академічний комітет для відзначення 125-річчя з дня народження М. Грушевського (при співпраці Наукової ради при СКВУ). Безпосередній тягар по організації цього форуму поклало собі на плечі Українське історичне товариство, очолюване, як і згаданий комітет, проф. Любомиром Винаром.

З вітальним словом виступили: від Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Канаді його голова проф. Б. Стебельський, від науковців України проф. Я. Дзира. Надійшли привітання від старійшини української історичної науки проф. О. Оглоблина, від Асоціації українських університетських професорів за підписом її голови проф. М. Папа та Української вільної академії наук у Канаді.

Високу тональність доповідям, котрі були заслухані на конференції, надав проф. Л. Винар. Це була фактично окрема доповідь, в якій у стислому вигляді охарактеризовано найважливіші аспекти діяльності М. Грушевського через призму їх вагомості для історії та сучасності. Адже значення його праці для добробуту України, розвитку загальнолюдської культури важко переоцінити.

Діяльність М. Грушевського можна умовно розділити на три головні складові частини. Це його наукова і академічна робота у Києві та Львові; відтворення ученим історії України у вигляді безперервного просторовочасового процесу, всі ланки якого утворюють органічно взаємозв'язану структуру економічного, політичного, духовного життя українського народу. Вони створюють, у широкому розумінні слова, неповторну, самобутню культуру українців серед інших світових культур.

Визначну роль М. Грушевський відіграв і в розбудові наукової, організаційної та інформаційної мережі. Саме йому великою мірою завдячують своїм розвитком Українське наукове товариство (Київ), Наукове товариство ім. Т. Шевченка (Львів), Український соціологічний інститут (Відень). За участю вченого відбувся ренесанс усього українського наукового життя.

Непересічне значення має діяльність М. Грушевського як суспільного, політичного, державного діяча, котрий був співтворцем нормативних актів молодої української держави. Він першим у цьому столітті реалізував постулат української державності, наголосив на тому, що відбулося відродження цієї держави, найвищим етапом якої була Київська Русь, вірив у демократичний устрій нової держави. Діяльність М. Грушевського може бути зразком державотворчої праці у сучасний період. Тому тепер в Україні та за її межами часто звертаються до її досвіду й уроків. Все це дає підстави зарахувати М. Грушевського до числа таких велетнів української культури, якими були і є Т. Шевченко та І. Франко.

Значний інтерес учасників конференції викликали доповіді д-ра М. Антоновича про листування М. Грушевського з І. Франком,

д-ра В. Вериги про роль ученого в розвитку Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, д-ра В. Омельченка про сучасний стан грушевськознавства у діаспорі, а також грунтовне дослідження літературознавця А. Стебельської, присвячене київському проповідництву XI—XII ст. в оцінці М. Грушевського.

Особливий резонанс мали виступи гостей з України. У першу чергу це стосується пристрасної доповіді Я. Дзири «Михайло Грушевський і українське козацьке літописання 17—18 ст.» Побудова доповіді за методологічним принципом дозволила не лише розкрити дану проблематику в її суті, але й висвітлити актуальні питання наукових пошуків у сучасний період, висвітлити болючі проблеми сучасного грушевськознавства й української історичної науки в цілому. До таких проблем можна віднести, зокрема, брак працівників достатньої кваліфікації і належних моральних якостей, які б досліджували історичний процес з усією об'єктивністю і разом з цим відчували б притягання культурологічного поля свого народу. Зачепив доповідач і питання дефіциту навчальної літератури, в якій би правдиво показувалася історія рідного народу (інтерес до неї тепер значно зріс в Україні, особливо серед молоді).

Цікавою була доповідь молодого науковця з Херсона В. Назаренка, який спинився на особливостях схеми української історії В. Антоновича. Він окремо наголосив на необхідності об'єктивного вивчення історії, звільнення наукових пошуків з пут будь-яких ідеологічних обмежень.

Хотілося б відзначити копітку працю п. К. Роговського по організації конференції і, зокрема, представлену ним виставку книжок, пов'язаних з ім'ям великого історика.

Насамкінець відбувся круглий стіл, де йшлося про сучасні завдання української історичної науки у контексті ювілею М. Грушевського.

Єдине, чого, напевно, варто було б побажати — це більшої кількості зацікавлених учасників з числа інтелектуальної української громадськості. Це думка автора даного допису, який більш як місяць перебуває у гостинній Канаді. Може, справді, в Україні (в Києві або Львові) інтерес до подібних форумів був би помітнішим хоча б тому, що ім'я М. Грушевського стало можливим вимовляти вголос зовсім недавно. Багато хто тривалий час нічого не знав про його діяльність, а для декого він був узагалі невідомий.

У цілому ж конференція стала важливим кроком у розробці грушевськознавчої тематики, допомогла висвітлити основні віхи життя й праці великого історика, громадського й державного діяча Михайла Грушевського.

І. Г. Пащук (Рівне)

Перша регіональна наукова конференція «Велика Волинь: минуле і сучасне»

14—16 листопада 1991 р. за ініціативою Рівненських краєзнавчого товариства й обласного відділення Українського фонду культури було проведено першу регіональну наукову конференцію «Велика Волинь: минуле і сучасне». Були заслухані та обговорені доповіді й повідомлення з історії, археології, фольклору та етнографії, літератури і мови, народних звичаїв і промислів тощо, які стосувалися маловідо-

мих, призабутих або раніше однобічно висвітлюваних сторінок історії колишнього Волинського краю — від сивої давнини до сучасності.

На пленарному засіданні виступив головний експерт Рівненського обласного відділення Українського фонду культури О. І. Смик, який обгрунтував єдину наукову програму «Велика Волинь». Намічено згрупувати всі наукові й краєзнавчі сили не тільки регіону, а й давно вже існуючих товариств і об'єднань «Волинь», що діють в українській діаспорі, зокрема, в Англії, Німеччині, Канаді, США, Чехо-Словаччині, Польщі. Значний інтерес присутніх викликали доповіді й повідомлення, виголошені зав. відділом Рівненського краєзнавчого музею канд. іст. наук Г. В. Бухалом «До історії волинських німців», ст. наук. прац. Житомирського краєзнавчого музею П. С. Слідзюком «Житомир — губернське місто Волині у 1804—1921 роках», викл. Рівненського педагогічного інституту ім. Д. З. Мануїльського канд. філолог. наук Я. О. Поліщуком «Осмислення Волині як етнокультурного комплексу», ст. викл. Луцького педагогічного інституту ім. Лесі Українки Г. Г. Павловською «Народна культура Волині у фольклорно-етнографічних дослідженнях Лесі Українки», прор. Рівненського інституту культури канд. філолог. наук С. І. Шевчуком «Народознавчі студії Г. Р. Равчука», наук. прац. Острозького історико-культурного заповідника Рівненської області М. П. Маньком «До історії чеських поселень на Волині».

Активно обговорювалися доповіді й повідомлення, з якими виступили учасники двох секційних засідань з проблем історії і культурних традицій регіону: В. К. П'ясецький (Рівне) «Палеолітичне місцезнаходження біля с. Жорнів Дубнівського району на Рівненщині та деякі питання стратиграфії палеоліту», А. П. Савчук (Київ) «Прип'ятське Полісся — межа давньослов'янського світу», Б. А. Прищепа (Рівне) «За матеріалами досліджень волинського міста давньоруського часу Дорогобужа», М. Ю. Кострица (Житомир) «Діяльність товариства дослідників Волині», В. Ф. Давидюк (Луцьк) «Народна гра «Куці-баба» в контексті обрядовості Західного Полісся і Волині» та інші.

На конференції директору народного краєзнавчого музею у с. Степань Сарненського району краєзнавцю М. К. Пінчуку було вручено премію «За відродження Волині», встановлену Рівненським обласним відділенням Українського фонду культури.

І. М. Гуньовський (Львів)

X Подільська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства

Десята наукова конференція з історичного краєзнавства відбулася 5 вересня 1991 р. Більшість доповідей, прочитаних на ній, була пройнята болем за долю України. На конференції порушувалося питання про вивчення архівів не тільки України, а й Москви, Санкт-Петербурга, Парижа, Лондона, Стамбула й Варшави, в яких зберігаються матеріали з історії нашої Батьківщини (проф. І. Г. Шульга), висвітлювалася національно-визвольна боротьба українців у різні історичні періоди, визначалася роль окремих діячів у ній: Івана Мазепи, Симона Петлюри, Володимира Винниченка. Проф. М. М. Кравець виступив з доповіддю «Значення праць М. С. Грушевського для вивчення історії Поділля».

Вивченню мустьєрських комплексів Поділля, культур лінійно-стрічкової кераміки та трипілля були присвячені розвідки О. О. Ситника, Г. В. Охріменка, О. Г. Колесникова, О. В. Цвека, І. І. Зайця, С. О. Гусева, Г. О. Пашкевич, В. А. Косаківського, С. М. Рижова, М. В. Коноплі, О. Ю. Малєєва. Про ранньосередньовічні східнослов'янські старожитності на Поділлі розповів І. С. Винокур, а про дослідження в печерних порожнинах краю — Л. Г. Мацькевий та І. М. Гуньовський. «Територія і межі історичного Поділля (XIII—XVIII ст.)» — така тема доповіді Я. Р. Дашкевича.

Слід відзначити актуальність доповідей О. Я. Мацюка «Експедиція «По замках і фортецях Вінниччини», Л. С. Анохіна «Іван Богун на сторінках дореволюційних енциклопедій», Г. Д. і Я. Г. Казьмирчуків «Декабристи — географи Поділля», С. М. Боньковської «З історії подільського ковальства», М. М. Торчинського «Ойконімія Південно-Західного Поділля». Цікаві факти навели у своїх виступах «Великдень у подолян» Л. П. Зінченко, «Різдвяні звичаї та пісні подолян» Л. З. Єгурнова, «Поділля в «Енциклопедії українознавства» І. І. Винниченко. Л. М. Шпильова розповіла про організацію краєзнавчої роботи у Вінницькій обласній науковій бібліотеці, а Г. А. Вербиленко — про пам'ятні місця Вінниччини, пов'язані з життям і творчістю М. Коцюбинського. Розглядалися й такі питання, як «Обрядові календарні пісні у формуванні національної культури учнів шкіл Вінниччини» (М. О. Кузик, В. І. Третяк), «Класифікація вишивок Поділля» (Л. П. Булгакова), «Надання допомоги безпритульним дітям під час голоду 1921 р.» (А. Б. Пономаренко), «Духовне життя подільського селянства у 20-ті роки XX ст.» (С. І. Дровозюк), «Труднощі проведення українізації на Поділлі в 1923—1933 рр.» (В. І. Нагорний).

Про релігійне життя українських автокефальної православної та католицької церков на Поділлі розповіли А. Л. Зінченко та Г. Й. Стронський, а про сільські товариства взаємодопомоги на Вінниччині (1921—1930).— П. С. Григорчук і Л. А. Шурин. Тема голоду на Поділлі в 1946—47 рр. висвітлена І. В. Рибаком, Ф. А. Винокуровою та Е. П. Ковальовою. В. О. Ложкарьов розглянув проблеми розвитку кустарних промислів на Поділлі а Т. М. Шмигора — колективізації.

Дослідники радянського періоду загострили увагу на порушенні більшовиками правових норм у проведенні національної політики щодо українського народу. У зв'язку з цим постало питання про вивчення архівів КДБ.

Тематика десятої конференції включала також питання охорони материнства та дитинства, виховання молоді та її трудового навчання, соціального розвитку Поділля тощо. На конференції було запропоновано узагальнити й опублікувати матеріали подільських конференцій з метою їх популяризації серед широкого кола науковців і населення.

Анонс!

У 1992 р. **«Український історичний журнал»** друкуватиме:

Теоретичні статті: побутова історична свідомість на порозі змін: українське село в лабетах економічного застою; торговельна буржуазія в Україні; Бернштейн та його версія соціалізму; цикл статей з курсу «Історія України: XX ст.»; Україна в другій світовій війні: спроби нового бачення; Богдан Хмельницький і державне будівництво в Україні; демографічна картина сучасної України; Академія наук України: маловідома сторінка її створення; про сучасну теорію історичного процесу;

— **питання вітчизняної історії** у дослідженнях зарубіжних авторів — Дж. Фокса, О. Прицака, Р. Сольчаника, В. Косика, С. Величенка, Р. Сербіна, І. Стебельського; проблеми викладання історії України за рубежем;

— **статті, що проливають нове світло** на історичний процес: сталінізм і Україна; утворення Кримської АСРР; М. С. Грушевський в еміграції; антицерковна політика в Україні 50—60 рр.; історичні кордони України, депортація кримсько-татарського народу у 1944 р.; Сальвадор Альенде і Аугусто Піночет; про мобілізацію до Червоної Армії в Україні у 1943—1945 р.; слов'яни Північного Причорномор'я доби Київської Русі; ОУН—УПА в другій світовій війні; селянські заворушення в Україні (1921—1923 рр.); товарні біржі у дореволюційній Україні; фольксдойче в Україні (1941—1944 рр.); «Чорна сотня» в Україні; втрати генералітету у битві за Україну (1941—1942 рр.);

— **документальні розповіді** про українських січових стрільців; трагедію радянських військовополонених в Україні; сталінщину і терор у Червоній Армії;

— **архівні документи** про розкуркулювання на України; воєнні події 1942 рр. в Україні; національні відносини в Україні; київські музеї під час німецької окупації; молдавські літописи про похід Тимофія Хмельницького на Ясси; документальні свідчення ірландського вченого Б. О'Коннора про Україну XVIII ст.; топографічний опис Харківського намісництва (1787 р.); антологія найважливіших угод гетьманського уряду України з Росією та Польщею; Комісія старого Києва і Правобережжя; ОУН і друга світова війна;

— **цикл розвідок** з історії запорозького козацтва; православна церква у 20-ті рр.; українська інтелігенція під наглядом держбезпеки;

— **науково-публіцистичні нариси** про Г. Григор'єва, М. Кривоноса, Д. Апостола; В. Косіора; М. Томського; І. Якір без легенд; Пілсудський: історія життя;

— **спогади:** Д. Дорошенка; В. Лазаревського;

— **портрети істориків минулого** — М. Грушевського, Ф. Вовка, В. Піскорського, В. Пархоменка, С. Шелухіна, С. Дубнова, В. Іконникова;

— **новий погляд на проблему:** етнічна картина Півдня України за переписом 1897 р.; українсько-польські відносини; київсько-новгородські взаємовідносини XI—XII ст.; «Попівська академія»; автокефалія православної церкви в Україні; некрополь Успенського собору Києво-Печерської лаври; національне питання в СРСР в 60—70-ті рр.; біля витоків «Киевской старины»; геноцид щодо євреїв України та ставлення до нього з боку українського населення; виникнення й руйнування міфу про рух за компрацю; М. В. Лисенко у національно-визвольному русі в Україні; деякі питання історії Центральної Ради; чи могла бути реалізована «Продовольча програма»?;

— **твори** В. Липинського «Україна на переломі»; М. І. Костомарова «Юрий Хмельницький», «Иван Выговский»; історія України в публікаціях журналу «Киевская старина»; А. Яковліва «Українсько-московські договори XVII ст.».

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ «УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ»

НОВІ КНИГИ

Акуленко В. І. Охорона пам'яток культури в Україні, 1917—1990. — К.: Вища шк., 1991. — 274 с.

Боровой С. Я. Гибель еврейского населения Одессы во время фашистской оккупации. — К.: Ін-т історії АН України, 1991. — 33 с.

Василич Г. Император Александр I и старец Федор Кузьмич: Репринт воспроиз. 4-го изд. с рис., исполненными фототинтограв., 1911 г. — М.: Современник 1991. — 156 с.

Воропай О. Звичаї нашого народу: Етногр. нарис: Т. 2. — К.: Оберіг, 1991. — 447 с.

Гошко Ю. Г. Промисли й торгівля в Українських Карпатах XV — XIX ст. — К.: Наук. думка. — 1991. — 255 с.

Движение Сопротивления в Западной Европе, 1939—1945: Нац. особенности. — М.: Наука, 1991. — 223 с.

Довгич В. А. Українська ідея в політичній теорії М. Драгоманова: Навч. посібник. — К.: НМК ВО, 1991. — 155 с.

Духовная культура древних обществ на территории Украины: Сб. науч. тр. — К.: Наук. думка, 1991. — 124 с.

Евсеев Е. Т. Проблемы отношения к труду на селе: уроки застойного периода на Украине. — Х.: Основа, 1991. — 155 с.

Елена Петровна Блаватская: Биогр. очерк Е. Ф. Писаревой; Отзывы учеников; Выдержки из произведений Е. П. Б. — К.: МП «ЭЛИСС», 1991. — 79 с.

Земцов Б. Н. К истории политической системы в СССР (1917—1928 гг.): В помощь лектору. — М.: О-во «Знание» РСФСР, 1991. — 39 с.

История и сталинизм. — М.: Политиздат, 1991. — 448 с.

Історія українського війська: (Про УПА). — К.: Панорама, 1991. — 192 с.

Казарезов В. В. О Петре Аркадьевиче Столыпине. — М.: Агропромиздат, 1991. — 96 с.

Калініченко В. В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921—1929). — Х.: Основа, 1991. — 131 с.

Канун и начало войны: Документы и материалы.— СПб.: Лениздат, 1991.— 431 с.

Клоков В. И. Вынужденное признание: Рост междунар. авторитета Сов. Союза в результате побед в Великой Отеч. войне 1941—1945 гг. — К.: Наук. думка, 1991. — 147 с.

Ключевский В. О. Исторические портреты; Деятели исторической мысли. — М.: Правда, 1991. — 623 с.

Коваль В. С. Путь к Бабьему Яру: (Герм. антисемитизм: история, теория, политика). — К.: Ін-т історії України, 1991.— 55 с.

Кондратьев Н. Д. Рынок хлебов и его регулирование во время войны и революции. — М.: Наука, 1991. — 487 с.

Константинов В. В. «... І довгождану ти розкриєш таємницю...»: (Слідами декабристів в Одесі): Краєзнав. нарис. — Одеса: Маяк, 1991. — 166 с.

Кооперация: Страницы истории: Вып. I. — М.: Ин-т экономики АН СССР, 1991. — 211 с.

Крип'якевич І., Дольницький М. Історія України. — Львів: Меморіал, 1991. — 366 с.

Кулиняк Д. І. Соловецький в'язень: Останній кошовий Січі Запорізької: Іст. нарис. — К.: Рад. письменник, 1991. — 71 с.

Огієнко І. Українська культура: Коротка історія культ. життя укр. народа: Курс, читаний в Укр. нар. ун-ті: З мал. і портр. укр. культур. діячів. — К.: Абрис, 1991. — 272 с.

Павлов А. И. Социальные процессы на селе в 60-80-е годы: вопросы методологии и историографии. — К.; Одесса: Либідь, 1991. — 160 с.

Петлюра С. В. Душа нашого народу: Ст. про Т. Г. Шевченка. — Х.: Вид-во «Око», 1991. — 19 с.

Петроградский Совет рабочих и солдатских депутатов в 1917 году: Протоколы, стенограммы и отчеты, резолюции, постановления общих собраний, собраний секций, заседаний Исполнит. комитета и фракций, 27 февр. — 25 окт. 1917 г.: В 5 т.: Т. I. 27 февр. — 31 марта 1917 г. — Л.: Наука, 1991. — 664 с.

Поховальний обряд давнього населення України: Зб. наук. пр. — К.: НМК ВО, 1991. — 187 с.

Проблемы истории Крыма: Тез. докл. науч. конф., 23—28 сент. 1991 г., г. Симферополь. — Симферополь: Ред. отд. Крым. упр. по печати, 1991. Вып. I. 120 с. Вып. 2. 109 с.

Ричка В. М. За літописним рядком: Іст. оповіді про Київ. Русь. — К.: Рад шк., 1991. — 207 с.

Смольянинов М. М. Революционное сознание солдат Западного фронта в 1917 г. — Минск: Наука и техника, 1991. — 264 с.

Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали респ. іст. читань. — К.: Ін-т історії України, 1991. — 158 с.

Хотинська війна (1621 р.). — К.: Центр пам'яткознавства АН України та Укр. т-ва охорони пам'яток історії та культури, 1991. — 239 с.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

К 175-летию со дня рождения Н. И. Костомарова

Пинчук Ю. А. К оценке научной и общественной деятельности Н. И. Костомарова 3

Малоизвестные страницы истории

Шаповал Ю. И. Сталинизм и Украина *(Продолжение)* 12

Из истории политических партий и движений

Левенец Ю. А. Леворадикальные партии в Украине накануне октябрьского переворота 23

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Данилюк Д. Д. *(Ужгород)*, Илько В. И. *(Ужгород)*. Оценка творческого наследия Ю. И. Гуцы-Венелина в отечественной исторической литературе 32

СООБЩЕНИЯ

Новый взгляд на проблему

Вронская Т. В. Помощь украинскому народу со стороны общественности США и Канады в годы второй мировой войны 40

Никольский В. Н. (Донецк). Безработица в Донбассе времен нэпа . . 50

Крутиков В. В. *(Кировоград)*. Социальная структура городской буржуазии Украины накануне революции 1905—1907 гг. 57

Франчук В. Ю. Декабристы и семья Потебней 66

Кириченко В. П. С. Альенде и А. Пиночет: модели развития Чили . . 74

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

Борисевич С. А. *(Каменец-Подольский)*. Помещичье землевладение и землепользование на Подолии (1793—1830 гг.) 84

ИСТОРИЯ В ЛИЦАХ

Герасименко Н. А. Даниил Апостол — гетман Левобережной Украины (1727—1734 гг.) 92

ПОРТРЕТЫ ИСТОРИКОВ ПРОШЛОГО

Хонигсман Я. С. *(Львов)*. С. М. Дубнов — исследователь еврейского этноса 103

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

Шаталина Е. П. Экспроприация крестьянских хозяйств в Украине в 1929—1932 гг. 109

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ ОЧЕРКИ

Антонов-Овсеенко А. В. *(Москва)*. Л. Троцкий — И. Сталин — В. Антонов-Овсеенко (Фрагменты истории политической борьбы) 124

ПОИСКИ И НАХОДКИ

Сапухина Л. П. *(Сумы)*. Полуботковские архивы и Сумщина 136

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Михненко А. М. *(Донецк)*. Минуле України: відновлені сторінки . . 146

Малиновская Е. А. Я. Рамач. Господарське і суспільне життя русинів у Південній Угорщині. 1745—1848 148

Кукурудзяк Н. Г. *(Каменец-Подольский)*. Споконвічна українська земля: Історичні зв'язки Північної Буковини з Росією і Наддніпрянщиною . . 152

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Злупко Т. С. *(Львов)*. Юбилейная научная конференция в Торонто «Михаил Грушевский в истории Украины» 154

Пашук И. Г. *(Ровно)*. Первая региональная научная конференция «Великая Волынь: прошлое и современное» 155

Гуневский И. М. *(Львов)*. X Подольская областная научная конференция по историческому краеведению 156

До уваги передплатників!

Редколегія і редакція «Українського історичного журналу» в зв'язку з величезним зростанням вартості паперу, поліграфічних робіт та розповсюдження журналу вимушена оголосити нову передплату на «УІЖ» на друге півріччя 1992 р. Ті, хто передплатив наше видання на рік, одержать тільки 6 номерів. Нова передплатна ціна на місяць, починаючи з 7-го номера, становитиме для індивідуальних передплатників 8 крб., на квартал — 24 крб., на півріччя — 48 крб., для колективних передплатників — відповідно 10 крб., 30 крб. і 60 крб.

Дуже сподіваємося на вашу підтримку, шановні читачі!